

VALD. ANDERSEN

ALHEDEN

FREDERIKS SOGNS HISTORIE

2. UDGAVE

KOLDING

KONRAD JØRGENSENS FORLAG

1980

TRYKT I
KONRAD JØRGENSENS BOGTRYKKERI A/S
KOLDING

FORORD

Den, der i dag rejser gennem Alheden, vil ikke opleve det store øde og det vide udsyn, som vi kender det fra den litterære overlevering. Lyngen er næsten overalt fortrængt, afløst af veldyrkede marker, der mange steder skærmes af levende læhegn, og det landskabelige billede er egentlig ikke forskelligt fra det øvrige Midtjyllands. Det er et nybyggerland, men rask på vej bort fra nybyggerstadiet, og man erindre, at en del af bebyggelsen, de oprindelige kolonigårde og deres afbyggersteder, jo er af ældre dato. Det er en egn i udvikling og forandring, og for den, der gennem en årrække har kendt Frederiks sogn eller som jeg haft sin barndom der, er forandringerne naturligvis særlig iøjnefaldende. Det er imidlertid ikke blot det landskabelige, der har ændret sig. Også sognets befolkning, der tidligere stærkt repræsenterede kolonisternes tyske slægtsnavne, har nu en mere blandet sammensætning, og selv om der stadig på egnen træffes mange efterkommere af de indvandrede, vel også endnu enkelte af rent tysk blod, er det en kendsgerning, at af de 60 gårde, der blev oprettet til kolonisterne, ejes kun ca. 20 i dag af folk med tyske navne. Denne opgivelse af fædrenes jord er dog næppe i Frederiks sogn mere udpræget end i andre sogne, men den viser en linie i udviklingen. Siden 1834 er 8 af de gamle slægtsnavne »uddøde« i sognet.

I Alhedens historie danner året 1760 et afgørende skel. På samme måde forholder det sig med de skriftlige kilder til egnens og sognets historie; lige så sparsomme og spredte de er for tiden før o. 1760, lige så rigelige, ja, næsten overvældende bliver de for årene omkring og efter kolonisationen. Først henimod 1780—90 bliver den årlige tilvækst af arkivalier vedrørende kolonierne mere overskuelig. Stort set gælder det samme forhold for de foreliggende trykte bidrag til egnens historie, og af disse er der en del. Der er således skrevet temmelig meget og ofte refererende om koloniernes første tid; mindre om egnens — naturligvis

sparsomme — historie før 1760, og ligeledes kun lidt om tiden efter ca. 1800. Bedst kendt og mest benyttet er Fr. C. Carstens: *Bemærkninger over Alheden og dens Colonier* (Viborg 1839). Af grundlæggende afhandlinger skal nævnes 2 af forfatteren Jeppe Aakjær og 1 af lektor, cand. mag. Eilif Bøgebjerg. Til disse afhandlinger, der fremkom i »Jyske Samlinger«, vil der — som til andre værdifulde mindre bidrag i samme tidsskrift — gentagne gange blive henvist i det følgende.

At en bog som nærværende fremkommer på privat initiativ kan måske være en fordel, idet man da står med frie hænder i valg af stof og fremstillingsform, mens bogen til gengæld kan være præget her og der af en vis ensidighed. Ved dens udsendelse skylder jeg tak til mange sider, først og fremmest til gamle venner og bekendte i sognet, som dels har skaffet mig oplysninger, dels forudbestilt bogen. Til mine meddelere er der henvist i teksten.

For anden værdifuld støtte, som har muliggjort bogens udsendelse og illustrering, er jeg taknemlig og nævner: Selskabet *Hedebruget*, Viborg, *Det danske Hedeselskab*, *Historisk Samfund for Viborg Amt* samt *Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur*, Aarhus.

Bække, jan. 1953.

VALD. ANDERSEN.

FORORD

2. udg.

Da førsteudgaven af denne bog udkom for 27 år siden, blev den vel modtaget. Ikke blot egnens beboere, men efterkommere af de indvandrede kolonister rundt i landet viste betydelig interesse for denne første samlede fremstilling af hjemstavnens historie. Heraf fulgte, at bogen allerede for mange år siden måtte meldes udsolgt og blev foretaget efterspurgt antikvarisk.

Det skyldes et lokalt initiativ med optagelse af forudbetillinger, at bogen nu med enkelte mindre rettelser kan genoptrykkes i et begrænset oplag.

Vejen, november 1980.

VALD. ANDERSEN.

NAVN OG BELIGGENHED

Alheden — man aner allerede i navnet det endeløse og monotone. Men det giver samtidig en forestilling om noget stort, et stykke natur med høj himmel og fjerne horisonter, et barsk, ejendommeligt landskab. Der er Overensstemmelse mellem navnet og det, det betegner, og ligesom vi endnu på flere punkter står spørgende over for den naturudvikling, der gik forud for lyngens erobring af Alheden, har der været, og er måske endnu, uvished om, hvad forstavelsen Al- egentlig betyder.

Var forklaringen ikke den simple, at alt her på dette strøg lå hen i hede, hvorfor betegnelsen *Al(t)hede* opstod, overensstemmende med de herskende forhold? Selv om en sådan tydning blev almindelig og kan træffes i egnens tradition, må den vist betragtes som et forsøg på at komme over, hvor gærdet er lavest. Det samme må siges om en anden fortolkning, gående ud på, at der her var tale om en fælles hede, *Al(les)hede*. Ca. 1790 skrev præsten i Vium, *Niels Blicher*, om »den noksom bekiente Ahl, hvoraf *Ahlheden* dog nok har fået sit Navn«. ¹⁾ Det er her en af reformtidens skribenter, der nødig lod noget problem stå uløst, som giver sit besyv med — uden at vide, at der på Alheden netop ikke fandtes al af betydning. Der er i de tre nævnte forklaringer en vis logik, men de savner den sproglig-historiske underbygning. De skriftlige kilder, nutidens sagkyndige har taget i brug, nævner o. 1500 »Den store Alhieede«; man synes heri at se en forbindelse med egnens dialekt (hied = hede), mens forstavelsen allerede har sin knappe form, muligvis gengivet i egnens udtale, afrundet og gådefuld. Markbogen fra 1683 har »den store Adelheede«, og det er ved denne form, den nyere stednavneforskning er standset. Al- antages at være det gammeldanske *athæl*, der betyder væsen eller natur, noget oprindeligt. Altså skulle navnet nærmest betyde *Al(tid)hede*. ²⁾

I sin beskrivelse af Jylland fra 1656 meddeler *Arent Bernt-*

¹⁾ Niels Blicher: *Topographie over Vium Præstekald*, 24 (Kbh. 1924).

²⁾ Viborg Amts Stednavne, 207.

sen: »Saa er alligevel merckelig stor Undersked med Egnernis serlige Beskaffenheder: I det paa adskillige Steder (serdelis midt igiennem den Part fra Jellinge til Wiborg oc udi Har-Syssel) findis store bare oc med Liung begrode *Allheder*.«³⁾

Ca. 1750 dannedes i Djursland en hede, der også fik navn af Alhede. Det hedder herom. »Paa den saakaldte Ahlhede, som er en halv Mil lang og beliggende mellem Høiholdtgaarden og Munkhuset, skal have staaet en stor Egeskov, som Grev Danne-skjold-Samsøe, daværende Eier af Løvenholm, for 70 a 80 Aar siden lod omhugge.«⁴⁾

Disse eksempler viser, at navnet i tidligere tid havde en mere almen betydning, idet Alhede simpelthen betød en hede eller en stor hede. En sammenligning med ordet *alminding*, der betegner et fælles eller rettere herreløst område, f. eks. skov eller hede, er nærliggende, men derved udviskes yderligere ordets karakter af stednavn, idet alminding nærmest udtrykker et ejerforhold. Ordet *athæl* eller *adel* angiver derimod en væsenegenskab, det egentlige og oprindelige. Spørgsmålet bliver herefter, hvilken af vort lands Alheder der er ældst og derfor må formodes først at have fået denne betegnelse, og her peger flere spor temmelig klart mod netop den egn, vi i det følgende skal beskæftige os med.

På gamle landkort over Jylland vil man omtrent i halvpøns midte finde Alheden som et stort, upræcist angivet område med ganske få navne. Endnu for ca. 100 år siden lod man Alheden begynde ved Hagebro kro i nord og strække sig så langt mod syd som til Klode mølle, beliggende på begge sider af landevejen Skive—Kolding i en længde af ca. 25 km. På nyere kort er der foretaget en indskrænkning af området. Det er beskåret i nord, men navnlig i syd, så Alheden i store træk kommer til at svare til Frederiks sogn. Vil man endelig på et moderne kort undersøge spørgsmålet, findes Alheden der trængt tilbage til en trekant på nogle få kvadratkilometer, beliggende nord for Karup og vest for landevejen Herning—Viborg. Her findes endnu et areal af uopdyrket hede, men det er selvfølgelig kun et tids-

³⁾ Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed.

⁴⁾ Thyge W. Böcher: Lyngheden i kulturhistorisk Belysning. Naturens Verden 1939, Iff.

spørgsmål, hvornår også denne sidste stump af Alheden vil forsvinde, og det kan således efter den hidtil gældende praksis blive et problem, hvor navnet i fremtiden skal placeres.

At fortidens kartografer havde vanskeligt ved at angive Alhedens grænser, og at denne vanskelighed fortsat er til stede, er et forhold, som har forbindelse med uvisheden om, hvad navnet egentlig betyder, om det er et stednavn eller blot betyder heder i almindelighed. Studier i marken kunne ikke skabe klarhed, og de oplysninger, der kunne gives af egnens befolkning, har formodentlig været for afvigende og usikre til, at der kunne trækkes nogen grænse efter disse. Følgelig har spørgsmålet om Alhedens geografiske udstrækning — ligesom om navnet — fremkaldt flere og modstridende besvarelser. Det er navnlig om vestgrænsen, meningene er delte. Således skriver *St. St. Blicher* efter at have omtalt Karup å: »Denne er ikke Grændse for Alheden, men blot at ansee som Mellemkjel, thi Vesten for har man endnu i stor Udstrækning og af slettere Beskaffenhed den mørke Jyllandsaas.«⁵⁾ Blicher udtrykker sikkert hermed ikke blot sin samtids, men rimeligvis også egnens opfattelse, som han jo havde god lejlighed til at lære at kende. Et par menneskealdre senere giver forfatteren og folkemindesamleren *Evald Tang Kristensen* følgende forklaring: »Idet man nu træder over Spangen (over Karup å) og forlader Alheden, kommer man ind paa den store midtjyske Hede. Alheden er kun lille og indbefatter blot enkelte Sogne.«⁶⁾ Når E. T. Kristensen, grundig som altid, således fastslår Alhedens vestlige grænse, er det sandsynligvis for dermed at ville aflive andre fejlagtige opfattelser af den sag. Selv var han, vel mere end nogen anden, fortrolig med netop denne egnens topografi og mundtlige overlevering.

Vejkrydset ved Frederiks kirke⁷⁾ kan betragtes som et omtrentligt midtpunkt i det område, der efter hævdvunden lokal opfattelse hører under Alheden. Mens Daugbjerg, Finderup, Dollerup og Lysgaard sogne falder udenfor, vil dele af Vium, Torning, Karup og Resen sogne falde inden for området, der iøvrigt omfatter hele Frederiks sogn.

⁵⁾ St. St. Blicher: Viborg Amt.

⁶⁾ E. T. Kristensen: Heden, 43.

⁷⁾ I ældre tid gik Viborg—Karup landevej sydligere, omtrent hvor den kommunale administrationsbygning er opført.

ALHEDEN SOM KRONGODS

Fra de ældste tider, vor historie omfatter, hørte Alheden til krongodset. Herved forstås, at området ikke var underlagt private ejere, hvorfor det efter tidens opfattelse tilhørte kongen eller kronen. Dette forhold var af ældgammel oprindelse, rimeligvis lige så gammel som den bebyggelse, der havde dannet sig omkring Alheden og standsede ved en grænse, som holdt sig ret uforandret gennem lange tider.

At Alheden tilhørte kongen var dog kun en formalitet, der ikke hindrede omegnens bønder i, da de på et bestemt trin i udviklingen fik brug herfor, at udnytte hedens sparsomme goder. Den tids landbrug var vidt forskelligt fra vort, ekstensivt og vel især kendetegnet ved fåreavl. Fårene fandt føden i heden, hvor man kunne drive praktisk talt overalt uden at komme nogens rettigheder for nær. Lyngens friske skud var godt sommerfoder, men kunne også slås og indbjerges til vinterbrug. Den sværere, langraffede lyng blev plukket og anvendt til hus-tag. Brændsel fik man ved at afskrælle morlaget med lyngen på, hedetørv, som i tørret tilstand var velegnet til at holde arnens ild ved lige dag og nat. Sammen med nogle agre med rug og boghvede kunne hedens produkter skabe belingelserne for en menneskelig tilværelse i al enkelhed. Hertil kom de ret gode muligheder for at skaffe vildt og drive fiskeri i de vandløb, som i svunden tid sikkert flød noget rigeligere end nu.

Den første og ældste påvislige bebyggelse i Alheden fandtes i Aarestrup. Navnet synes at røbe, at der her er tale om en torp, en bebyggelse, som er udgået fra en tidligere by i nærheden; der kan gættes på Karup, men vel også på Torning. Dog er der, som allerede omtalt, ting, der tyder på, at der har været en oldtidsbebyggelse i ådalen.

Avnsbjerg.

I 1467 tog Erik Eriksen Løvenbalk til Avnsbjerg lovhævd på »gård og gods Aarestrup«. Den 2. sept. 1484 udstedte han på Karup birketing skøde på Aarestrup til Anders Nielsen, forstander for »Vor frue Alter« i Karup.¹⁾ To år efter er godset under Viborg bispestol, idet bisp Niels Glob da giver Niels Andersen (en søn af ovennævnte?) forlening på Aarestrup, gældende for hans ægte børn og arvinger i 97 år, hvorefter godset skal falde tilbage til Viborg bispedømme.

Heraf ses, at fribonden i Aarestrup er blevet afhængig af herregården Avnsbjerg, en udvikling, som er velkendt andetsteds fra. Mere overraskende er det, at kirken, her i denne fjerntliggende egn, begynder at gøre sig gældende ved godskøb.²⁾

Om Aarestrup har været en samlet gård dengang, en lille herregård, er uvist.³⁾ Det har snarere været bøndergods, bestående af 4—5 gårde, i 1485 omtales »den vestlige Gaard i Aarestrup«. At der også fandtes en vandmølle med tilhørende dam samt en fiskegård her var en yderligere tiltrækning, men samtidig vidnesbyrd om stedets selvstændige betydning. — Inden den

¹⁾ Ældste danske Arkivreg., 2. bd., 829 ff.

²⁾ Om helligkilden i Karup og det kirkelige opsving, den fremkaldte, se: J. S., 3. rk., 5. bd.; Aarhus Stifts Aarbøger 1916 m. fl. steder.

³⁾ J. P. Wammen: Aarhus Stifts Aarbøger 1916.

førnævnte forlening til Niels Andersen udløb, kom reformationen, og som kirkegods faldt Aarestrup ind under kronen, d. v. s. at godset kom under Silkeborg len.

Tilsyneladende har Aarestrups jorder foruden selve dalen strakt sig sydpå og har muligvis omfattet den største del af trekanten, hvis sider dannes af henholdsvis Aarestrup og Haller åer, et område, hvortil flere uløste lokalhistoriske spørgsmål knytter sig, og hvorom det i hvert fald vides, at en skovstrækning, Alskov, gennem middelalderen og indtil for ca. 200 år siden, var i behold. Oven for den nordlige bakkekam, inde på Alhedens egentlige flade, har Aarestrup næppe haft dyrkede marker, men udnyttede dette område til fædrift helt op til landevejen Skive—Kolding.⁴⁾ Herom vidner navnet Aaresvad, et vadested, hvor den nævnte vej passerer vandløbet i Stendalen.

Mens Aarestrup, skønt en beskeden og afsides liggende besiddelse, synes at have været eftertragtet af både herremænd og bisp, kan det måske synes mærkeligt, at Alheden ikke kom med i disse handeler. At den var kongelig ejendom udelukkede ikke, at den kunne afhændes, hvis en eller anden stormand ønskede at eje den. Men et sådant ønske har næppe trængt sig på. Hverken Avnsbjergmanden eller kleresiet i Karup var vel interesseret i at købe Alheden, da den som ubeboet og udyrket ikke kunne give udbytte i form af landgilde eller anden kontant ydelse. Dertil kom, at dens goder i forvejen næsten uindskrænket stod til rådighed. I hvor høj grad f. eks. Avnsbjergs ejere drog nytte af Alheden, kan ikke bevises, ud over at herremanden sammen med sine ligestillede vel udnyttede jagten. Efter erhvervelsen af Aarestrup, der altså dannede en enklave af privat gods, var herremandens interesser stillet tilfreds. Overgangen fra selveje til fæstegods kan tænkes at være sket engang mellem 1240 og 1340. Disse hundrede år var en ufredens tid, og Aarestrup lå ikke længer fra alfarvej, end at krigens byrder også her kunne blive så svære, at man måtte ty til herremanden, hvis støtte betaltes med bondens opgivelse af sin ejendomsret.

Hvor meget valfartsbyen Karup, hvis glansperiode antagelig er begyndt først i 1400erne og var forbi inden reformationen, har sat præg på den nærliggende Alhede, er det vanskeligt at dømme

⁴⁾ J. S., 3. rk., 4. bd., 366.

om, men det har vel næppe været meget. Den stærke tilstrømning af fremmede, især syge, der kom for at søge helbredelse ved kilden, har uden tvivl givet byen en vis opblomstring. En sådan særlig chance for handel og måske også håndværk har dog sikkert snarere skadet end fremmet en yderligere landvinding i Alheden, idet en sådan erfaringsvis ikke foretages af mennesker, der lettere kan finde det nødvendige til livets ophold på anden måde. Dog ser det ud til, at jordegodset omkring Karup på den tid var ret eftertragtet; bl. a. den adelige slægt *Quie* ejede gårde på egnen.⁵⁾

Der er grund til at tro, at Alheden i middelalderen har været præget af en betydelig gennemgående færdsel. Korsvejen syd for den senere Frederiks kirke er et ældgammelt knudepunkt. Vejen fra Viborg mod Karup fik selvfølgelig forøget trafik, efter at Karup var kommet i ry, og der opstod »en heel superstition, hvad mand kand erfare iblant andet aff de utallige mange weye, der findis fra oc till paa alle sider oc nu ere med liung offuer-grode«. ⁶⁾ Stednavnet *Karuphøj* ca. 1 km nord for korsvejen vidner herom; denne høj, der hævede sig over lyngmasserne, har de vejfarende taget kurs efter, når de skulle til Karup; endnu i dette århundrede, inden Frederiks præstegårds hede kom under plov, kunne der på dette strøg ses indtil en snes dybt slidte vejspor, side om side gennem heden. Karup kildemarked, der vedblev at bestå efter, at kilden mistede sin betydning, drog mange slags rejsende til byen; også fornemme folk har befaret Alhedens hulleveje. Således udstedte de jyske rigsråder 4. maj 1533 i Karup en skrivelse til Jyllands indbyggere i anledning af Frederik I's død.⁷⁾ — Landevejen i nord—syd dannede forbindelse fra Skivekanten til det midtjyske vejnet, der samlede sig ved Knudstrup (Hærvejen). Det var vel især handelens folk, kalkmændene fra Daugbjerg samt studedrifterne fra Salling, der bragte liv over denne rute.

Vejen fra Karup gennem Aarestrupdalen forbi Ulvedal mod Torning har sikkert også spillet sin rolle, da den forbandt de to

⁵⁾ Ældste d. Arkivreg., II.

⁶⁾ Indberetning fra præsten Anders Pallisen, Torning-Karup, til Ole Worm 1623.

⁷⁾ Aarhus Stifts Aarbøger 1916.

byer. Ad den færdeses Avnsbjergfolkene, når de havde ærinde til deres besiddelser i ådalen. Det har været en forholdsvis tiltalende strækning at passere, idet dalen, hvis mørke bakkedrag endnu har en egen malerisk kraft, dengang var skovklædt på begge sider. Stednavnet Ulvedal øst for Aarestrup kaster dog en dyster skygge over idyllen, for der har uden tvivl ligget realiteter bag navnet på denne dybe slugt. Fra 1558 dannede Karup og Torning eet pastorat. Det kgl. brev siger: »Och skall sogenpresten til Karup sogenn her effther giøre tieniste till Karup och thuorning Kircke.«^{*)} Formentlig har præsten dog ikke benyttet Aarestrup-vejen som sognevej, men derimod et gammelt spor op over heden forbi *Tinghøj*.

Foruden de nævnte har Alheden tidligere været gennemkrydset af usædvanlig mange veje. Der var nemlig ingen hindringer for stadig at lave nye; ved hedens opdyrkning er de fleste naturligvis forsvundet igen, så kun de rimelige forbindelser vedblev at bestå.

Der er i det foregående nævnt en del *stednavne*. Hertil kan føjes nogle flere, omend ikke mange.

Havredal, senere et bynavn, betegnede oprindelig en dalsænkning, den første, man møder efter at have passeret Stendal ved Aaresvad og fortsætter mod nord. I følge overleveringen har der her været et bedested, hvor landevejens rejsende holdt hvil og fodrede deres dyr. Den spildte havre spirede, grønnedes og gav stedet navn. — 9. april 1759 omtales »Krohullet i Hauerdal«. Længere mod nord træffes dalen *Store Havredal*, derefter følger *Tredie* eller *Vestre Havredal*. Efter korsvejen træffes *Benslehøj*, nu en bebyggelse, men oprindelig en lokalitet i heden. Her var der i 1751 foreslået at oprette en kro, det blev dog i *Grønhøj*. Dette navn hentyder til en græsbevokset høj ved landevejen, et særsyn midt i heden. Her oprettedes siden en koloniby, som optog navnet *Skansen* ved Viborg landevej er formodentlig også et gammelt navn. 1757 omtales »Levninger af en forskandset Leyr« på heden; muligvis skyldtes denne forekomst sandflugt. *Stabelbakker* i Alhedens nordvestlige del, eller muligvis dens grænse i ældre tid var skovklædt til o. 1700. Stabel betyder pæl

^{*)} E. Egeberg: Silkeborg Slot.

(vildtbanepæl?). *Resenfelde* er nabosognets navn, efterleddet betyder ryddet skov. Dalen, der omslutter Resen bæk, kaldtes tidligere *Lundvad*, også et minde om skov.

Højene var i særlig grad orienteringspunkter og fik derfor hyppigt navne. En stor gruppe høje, som nu er dækket af Havredal plantage, kaldes *Gulthøje*. Ved den nærliggende *Store Staahøj* mødes Vium, Lysgaard og Frederiks sogne. Lidt sydligere ligger *Doverhøj*. På Aarestrup hede findes foruden *Tinghøj*, der omtales andetsteds, *Hornshøj* og *Bavnehøj*. På den anden side Viborg landevej, nord for Karup ligger *Sorthøj* og *Mads Doss-høj*. Nordligst i Alheden nævnes 1751 *Sallingbohøj* og *Horsrøgethøj*.

Ovennævnte stednavne må antages at være af gammel oprindelse, altså ældre end kolonisationen. Det beskedne antal kan for en del skyldes, at der her er tale om ubeboet land, men det er iøvrigt ikke udelukket, at en del navnestof kan være forsvundet, da de tysktalende kolonister tog egnen i besiddelse.

*

Navnet *Tinghøj* syd for Aarestrup, nu en ubemærket gravhøj ude i heden, åbner et historisk perspektiv af særlig interesse her, hvor talen er om Alheden i middelalderen. Bestiger man i vore dage denne høj og ser ud over omgivelserne, må man spørge, hvorfra de mennesker kom, som engang samledes her til tinge. Atter må vi fastslå, at for 5—6 århundreder siden var billedet et andet.

Her afholdtes Karup birketing indtil 1637. Birket omfattede Karup sogn, Aarestrup samt Sangild og Ravnholt i Torning sogn, altså en fjernere del af Lysgaard herred, hvis tingsted fandtes i nærheden af Marsvinslund i Vium sogn. Selv om de geografiske forhold kunne berettigede en særskilt jurisdiktion herude i herredets vestlige del, var det uden tvivl andre grunde, der lå bag oprettelsen af Karup birk. Da alle de ovennævnte lokaliteter hørte under »Vor Frue Alter« i Karup, er det denne stiftelse, der har foranlediget, at birket blev oprettet. De nærmere enkeltheder, også tidspunktet for oprettelsen, er ukendte. Imidlertid var det ikke usædvanligt, at der inden for et bestemt, sammenhørende godsområde oprettedes et birk, hvorunder samtlige beboere i enhver henseende hørte, og ved hvilket der altså kunne pådømmes

sager af enhver art. »Betegnende for Birket var navnlig Bøder for Fredsbrud, de såkaldte Voldsbøder, 40 Marksbøder, identiske med de tilsvarende for Brud paa Freden i Købstæderne og paa Herregårdene eller de kongelige Slotte.«⁹⁾

Birkeretten i Karup birk udøvedes af birkefogden, formentlig stiftelsens forstander. Efter reformationen var birkefogden vel en af områdets største bønder.

Det interessanteste ved dette birks historie er, at den bringer vidnesbyrd om egnens noget rigeligere befolkning i middelalderen og om den almindelige tilbagegang, der fandt sted i forbindelse med, eller i det mindste samtidig med den katolske stiftelses opløsning. Historien endte forøvrigt således:

»Eftersom Christian Holk til Hastrup, embitsmand paa vort slot Silkeborg, gifver til kiende, hvorledis der udi lenit skal være et lidet bierk, kaldis Karup, hvortil skal falde gandske lidet at bestille, och mange tingdage skal være, at mand icke kan faa otte mend, der kan sidde tinget med fogden och skrifveren, af aarsag der udi bierket skal findis ickun otte hele och halfve gaarde tilsammen och otte boel udi Karup by, som bebygt ere, saa forskrefne birkemend dennem skal beklage, at de med samme ting tit besvergis at besidde, dennem paa deris afling och biering til skade, desligest at skal være mange aaringer, de gandske intet visse af bierket bekommer, och alligevel bierkefougeden at skal hafve en gaards landgilde med egt och arbeide aarligen fri for samme bierketing at sidde, saa de ingen gafn af samme bierkes frihed skal hafve, mens mere skade; derfor begierendis, at samme bierk maa af och efter forberørte aarsager underleggis Liutsgaard herretsting, som er strax derhos liggendis, da hafve vi for gaat anset, at Karup bierk skal afskaffes och underleggis Liusgaard herredsting, biudendis och befalendis bierkemendene udi forskrefne Bierk, at i retter eders leilighed efter herefter at søge Liusgaard herretsting med hvis sager, i til tinge hafver at forrette.«¹⁰⁾

Ovenstående kongebrev, der er skrevet 9. marts 1637, sætter tydeligt nok punktum for en epoke, der forlængst var forbi.

KGL. MAYESTÆTS VILDTBANE

Omkring 1500 indleddes et nyt afsnit af Alhedens saga. Karup var fra berømmelsens linde atter på vej mod ubemærketheden. De kirkelige institutioner, som var opstået omkring helligkilden, er rimeligvis blevet likvideret og overladt til forfald, da kildens tiltrækningskraft forsvandt, underne udeblev, og de gode gaver ikke længer strømmede ind. Aarhus bispestol havde fremmet et storstilet kirkebyggeri, som vist næppe var helt fuldført, da nedgangstiden begyndte at mærkes. Endnu bærer den gamle kirkeklokke¹⁾ navnet *Mourits Poulsen*, præsten, der omtales i visen »Peder Smed og Adser Bonde«. Hans opfindelse med den grædende Madonna kunne ikke afvende den sørgelige udvikling, og en skønne dag mødte herredsfogden og et par landsdommere op i Karup og afslørede bedrageriet. Denne begivenhed, der vel har været afgørende for stedets vaklende berømmelse, er under det efterfølgende reformationsrøre blevet trukket så stærkt i forgrunden, at vi næsten intet får at høre om selve kilden, hvis gode egenskaber mere eller mindre pludseligt forsvandt. Et sagn fortæller dog, at kilden tørrede ud, efter at en mand havde vanhelliget den ved at vaske en blind hest i dens vand! Denne forklaring er sikkert antagelig — bortset fra, at manden med hesten vel er et forsøg på at sætte affæren i et religiøst relief. Kilden er simpelthen tørret ud, et naturfænomen, som vel har strakt sig over et længere tidsrum, men som til sidst har bragt kildedyrkelsen i uoverkommelige vanskeligheder.

At omvæltningen kunne skyldes andre grunde er i virkeligheden lidet sandsynligt. En helligkilde var jo ikke en flygtig foreteelse, som kunne tænkes at gå af mode i løbet af en menneskealder, og da allermindst i Karup, hvor kilden stod under kirkelig beskyttelse. Lige så lidt er det tænkeligt, at angreb fra reforma-

⁹⁾ Mogens Lebech: Jyllands gamle Retskredse, 170.

¹⁰⁾ Corpus const. Daniæ, 4. bd.

¹⁾ Omstøbt ca. 1930. Inskriptionen er bevaret.

torisk side skulle have kuld kastet en institution, som var dybt forankret i en primitiv folketro, spændende fra hedensk kult til middelalderlig Madonnadyrkelse.

Vor Frue Kilde ved Karup å rantes altså tilsyneladende af en skæbne, der må have været at spore også andre steder i egnen. Vandstandssænkningen og den deraf følgende udtørring af jorden har sandsynligvis været medvirkende til skovenes undergang — hvis ikke også her årsag og virkning må byttes om, således at den svindende trævækst har medført en udtørring. I hvert fald blev resultatet en almindelig forringelse af egnens værdi som dyrknings- og beboelsesområde. Mangel på læ og svindende fugtighed har lidt efter lidt fået de grønne, opdyrkede arealer til at skrumpes ind. Da birketinget i 1637 blev ophævet, var der i Karup by kun 8 små bol, som var bebyggede.²⁾

Under lyngens sejrsmarch, begunstiget af natur og mennesker, blev Alhedens karakter af ødemark yderligere understreget. Det har vel først og fremmest vist sig ved en øget vildtbestand, især af harer og fuglevildt, ligesom hedens rovdyr, ræve og navnlig ulve, fik frit spillerum. Færdselen vest—øst over Alheden var samtidig gået i stå, og lyngtæppet lukkede sig over de talrige hjulspor. Dog kunne der ganske undtagelsesvis endnu komme et rejseselskab med kurs mod Karup, kørende og ridende, et optog, som gav gny langt ud over de mørke, tavse hedeblader og fik de kluntede urhøns til at lette. Det var kongen, som var undervejs hen over sine enemærker.

Den 17. juli 1587 ankom Frederik II til Hald, hvorfra han den følgende dag begyndte harejagten. At den er foregået over Alheden, ses af, at kongen den 27. s. m. er nået til »Karupbt«.³⁾ Efter Reformationen var det kirkelige gods i Karup og omegn jo kommet under kronen, hvorved også Alheden fik fornyet interesse. Den kom nu til at danne en forbindelse mellem to betydelige kongelige godsbesiddelser, *Hald*, der var inddraget fra Viborg bispestol, og *Silkeborg*, som havde tilhørt Aarhus bispestol. Nu blev der heraf oprettet to kongelige len, under hvilke Alheden vel også kom til at figurere, dog med det notabene, at der her var tale om udyrket land.

²⁾ M. Lebech: Jyllands gl. Retskredse.

³⁾ Edv. Egeberg: Silkeborg Slot.

Imidlertid havde netop sådanne områder, der lå hen i naturtilstand, i dette renæssancens og livsnydelsens århundrede fået betydning som jagtarealer. Begrebet *kgl. vildtbane* fik øget aktualitet. Velkendt er Fr. II' foretagsomhed på dette felt, navnlig i det sydlige Jylland, hvor han i stor stil opkøbte herregårde for at kunne lægge jorderne under sin vildtbane. Anderledes gunstige var jo derimod forholdene i de midtjyske egne for at oprette vildtbaner, og det ovennævnte kongelige besøg i Karup 1587 var formodentlig ikke det første, den jagtglade Frederik II aflagde her. Det er rimeligvis under hans regering, at Alheden afmærkes som vildtbane med pæle, en foranstaltning, som skulle hindre, at egnens beboere gjorde sig til gode med vildtet. Overtrædelser af den sikkert samtidig indskærpede reces var en farlig sag. I en senere lovgivning hedder det: »Fordrister nogen sig til at skyde i Kongens Vildtbane, eller paa de Stæder, som Kongen sig selv haver forbeholdne, da skal hand, om hand Husbond er, give for een Hiort et tusind Rix Daler. For een Hind, Daadyr eller andet stort Vilt, otte hundrede Rix Daler. For et Raadyr sex hundrede Rix Daler. For een Hare fire hundrede Rix Daler til Uefterladelig Straf, og derforuden Kongens højeste Unaade at forvente. — Men dersom nogens Tiener, eller Skytte, Husbonden uafvidendes, tilfordrister sig der at skyde eller ødelegge noget Vilt skal hand af hvem ham kand overkomme antastis og bindis, og til Tinge føris, og der paa sit Liv dømmis.«⁴⁾

Til at bevogte vildtbanen ansattes dyrvogtere, kgl. betjente, der vist også skulle holde opsyn med skovene, hvis dårlige, hensygnende tilstand man nok var blevet opmærksom på, da dette problem stod i nær forbindelse med vildtets trivsel. Efter navnene at dømme var de første kgl. dyrvogtere af tysk oprindelse, i hvert fald i Silkeborg len.⁵⁾ I 1596 og 97 boede dyrvogter *Hans v. Lyneborg* i Majlund ved Alheden. Hans årlige løn var 80 dlr., desuden fik han 8 alen tøj til sommerklædning, vurderet til 7 dlr., og 16 alen af en anden slags til vinterklædning, ansat til 4 dlr. Yderligere fik han til hofklædning 4 dlr., formodentlig til brug, når han skulle medvirke ved de kongelige jagter. I kostpenge

⁴⁾ Chr. V's Danske Lov.

⁵⁾ Muligvis var det Fr. II's svigerfader hertug Ulrik af Mecklenborg, der skaffede de tyske dyrvogtere her til landet.

pr. måned 16 dlr., og til foder til en hest 45 td. 5 sk. havre, 12 dlr. til 12 læs hø og endelig 6 daler til 12 læs strøelse. Tilsyneladende var dyrvogteren og hans hest hermed vel forsynede. Andre steder i lenet boede den kgl. embedsmand på en god gård uden at svare landgilde deraf. I Majlund har der næppe været mulighed for en sådan ordning, da det ses, at der i 1618 blev bygget et hus, 9 bindinger lang med stald til Mads Dyrvogter (Matz Ebbesen).⁶⁾

Hans v. Lynceborg og hans nærmeste efterfølgere i Majlund var »ridendes« dyrvogtere. Da der også fandtes almindelige dyrvogtere, der måtte færdes til fods, var posten i den sydlige Alhede sikkert ikke af de mindst vigtige, ligesom det var de ridende dyrvogtere, der senere kaldtes skovridere og førte tilsyn med et *beridt*, hvoraf der i Silkeborg len (amt) var 5.

Den nordlige del af Alheden hørte under Hald, der dannede 2 beridter. Den ene af dyrvogterne boede østlig i Mønsted sogn.

I hvor høj grad nu den kongelige vildtbane blev benyttet til sit formål, er der kun få vidnesbyrd om. Dog var Christian IV den 12. sept. 1616 på jagt på Karup hede og havde ved denne lejlighed gæster med fra Tyskland. Også Frederik III har været på egnen. Som bekendt gik hans interesser i en anden retning end faderens og bedstefaderens. Han var ikke som disse nogen udpræget nimrod, men en lærd mand, der bl. a. havde sans for antikviteter. Da han i 1652 besøgte Karup, var der rimeligvis endnu levninger tilbage fra byens fordums storhed, i hvert fald kirken, »stor nok til at rumme en Købstads Menighed«, men allerede stærkt præget af forfald. Mens Frederik II under sit besøg havde givet løfte om en restaurering af det ødelagte spir, velsagtens fordi han skønnede, at den store kirke stadig havde sin berettigelse, var situationen efter de 65 års forløb mere klar. Trods de foretagne udbedringer gik kirken sin undergang i møde. I hvert fald var den nøgterne Frederik III ikke blind for, hvilken retning udviklingen gik. Blandt kirkens ret rige inventar var den gyldne alterkalk, som i 1486 var skænket til kirken af den adelige *Jes Quie* og hans hustru *Margret*. Kalken fangede i den grad kongens interesse, at han ved sin afrejse tog den med til hovedstaden, hvor den indlemmedes i det kgl. kunstkammer.⁷⁾ At han

⁶⁾ Silkeborg lens regnsk.

⁷⁾ Nu i Nationalmuseet.

erstattede den med en anden var kun, hvad man turde vente.

Frederik III havde måske sine grunde, da han sikrede sig den gamle alterkalk. Under århundredets krige havde den rimeligvis været udsat for at falde i fjendehånd, og havde kongen på dette tidspunkt haft anelser om nye farer, skulle den lid jo snart komme, da disse blev til barsk virkelighed med Svenskekrigen 1657—1660. Aldrig har vel en krig sat så frygtelige spor i vort land som netop denne, en ødelæggelse, der gik til bunds. Det er da heller ikke overraskende at høre, at også vildtbanen på Alheden havde lidt stor skade under den fjendtlige hærgen. En indberetning fra 1661 melder:

»Kongelig Majestæts Vildtbane belangende, saa have vi haft Dyrvogteren for os med andre Dannemænd ved Vildtbanen boendes, hvilke alle den med Flid bekræftede at have igjennemset og da ikke kunde tælle mere end trediver Stykker Raadyr og sex store Dyr, og derhos berettede, at formedelst de Brandenburgeres idelige Jagen med mangfoldige Hunde, vilde Dyrene ikke endnu stille sig paa nogen visse Steder, saa dersom den (vildtbanen) ikke i nogle Aar fik Forskaansel, blev den slet øde.«⁸⁾

Samtidig dokumenteredes, at de til Alheden grænsende skove under krigen var blevet så forhuggede, at der var tale om total ødelæggelse. Når en sådan ulykke fjøede sig til alle de øvrige, og i et sådant omfang, tør det vist antages, at skylden ikke blot faldt på svenskerne, men også i nogen grad på de lokale beboere, som under krigen, mens skovrider og skovfogder ofte var flygtet, har benyttet lejligheden til at forsyne sig med træ. —

Det er betegnende for udviklingen omkring den nordlige Alhede, at skovrideren i det tilgrænsende beridt under Hald afskedigedes og blev erstattet af en *hederider*, der kun havde vildtbanen at »observere«, idet der ikke længer fandtes kongelige skove i Hald amt (o. 1700). Endelig o. 1740 blev Hald amts hederiderberidt helt nedlagt. Ved den sydlige del af Alheden var posten som dyrvogter (skovrider) i Majlund blevet forrykket sydpå til Stenholt i Kragelund sogn, hvor Chr. Jørgensen med tilnavnet Meylund træffes som skovrider i 1731.⁹⁾

⁸⁾ J. S., 3. rk., 4. bd., 356.

⁹⁾ J. S., 3. rk., 6. bd., 159, fodnoten.

Om vildtbanens udstrækning i Alheden fremkommer der først oplysninger i 1751. »Aarestrup Aa danner paa denne Kant (mod Syd) Alhedens Grænse ned til Karup Aa, som kommer fra Klod-Mølle; dog ligger Aarestrup og Karup Marker mellem Karup Aa og Heden; fra Aarestrupvad, hvor Landevejen gaar over den øverste Ende af bemeldte Aa, gjør Wiundal (Stendal?) Hedens Grænse til det Opkast i bemeldte Dal, som er Skel imellem Vildtbanen og Wiund Bys Hede; derfra i Nord til Stendal, hvor en lignende Opkast afgrænser Vildtbanen; derfra (i Øst) til Sjørup Mark og vesten om Byen til *Vildtbanepælen* Norden for Sjørup.«¹⁰⁾ Altså ser det ud til, at de kongelige enemærker i syd og øst har været ret mangelfuldt afmærket, idet der tales om *opkast*, rimeligvis en sammenkastet jorddyng. Først hinsides Sjørup træffes den første pæl. Mens vestgrænsen dannedes af Karup å, var det i nord og nord-øst vanskeligere at finde vildtbanens grænser. »Vildtbanens itzige Grænse paa denne Side er hverken med Pæle, Stene, Grøfter eller andet Mærke betegnet, men Skovrideren beretter, at Karup Aa nuomstunder skal være Vildtbanens Grænser fra Karup, forbi Rabes, Høgild, Over- og Nedertorp samt Resen By. Er det saa, da ses det klarlig, at Vildtbanen i Landmaalingstiden (o. 1688) har haft andre Grænser.«

Denne usikkerhed om vildtbanens rette grænser kan formodentlig tages som bevis på, at interessen for Alhedens jagt ikke længer var så stor, i hvert fald ikke fra kongens side. Samtidig med, at banens dyrestand omkring 1660 var blevet stærkt forringet, indførtes jo Enevælden, hvorved kongens person vel nok snævrere end før knyttedes til residensstaden, althens forholdet mellem majestæten og de jyske herremænd og godsbesiddere i almindelighed nu ikke længer gav anledning til selskabeligt samkvem med tilhørende jagtudflugter. Den kongelige vildtbane, som den i sin tid var opstået, var efter alt at dømme ikke nogen særlig velset foranstaltning blandt egnens lodsejere, enten de så var store eller små. Den indskrænkede deres hævdvundne rettigheder, og det er forståeligt, at de gerne så vildtbanen ophævet igen. Omstændighederne formede sig da nu således, at ønsket om atter at vende tilbage til gammel tradition snart syntes at skulle opfyldes. Efter at opsynet, skov- eller hederiderne, blev

¹⁰⁾ J. S., 3. rk., 4. bd., 367.

inddraget, var Alheden igen at betragte som allemandseje, hvad jagt og udnyttelse angik, og samtidig rokkede man ved de opsatte vildtbanepæle, der rundt om i lyngen stod som lavse vidner om ret og skel. —

Efter 1660 var Hald blevet overtaget af *Samuel* og *Jacob Isach de Lima*, to hollandske jøder.*) Silkeborg blev overdraget til *Chr. Fischer*. Begge disse godsafståelser fra kronen var, sammen med en række lignende, sket under tvingende omstændigheder, idet kongens kasse under krigen hos de pågældende personer havde optaget lån, der ikke kunne indfries på anden måde. Når Alheden ikke indgik i disse handeler, var det vel, fordi den stadig måtte regnes som værdiløs, når talen var om jordegods med økonomisk afkastning.

I Enevældens første halve århundrede finder vi da Alheden i en tilstand så ussel som ingen sinde før. Bar og forblæst ligger den hen, mens lyngen uhindret breder sig. Dyrelivet er indskrænket, efter at de sidste skovrester forsvandt. *Ulvne*, der i krigens år fulgte i den almindelige ødelæggelses spor, fik ude i den øde Alhede lov at brede sig uhindret. Præsten til Torning og Karup var tit udsat for fare på den lange, ensomme sognevej forbi Ulvedal.

Den affolkning af omegnen, der var sket under krigene helt fra Wallensteins indfald, lod sig ikke så let genoprette. Det var som nævnt andelsteds først og fremmest af mangel på folk, at Karup birketing måtte ophøre. Efter den tid var der langt til lov og ret, og Alheden blev mere end før tilholdssted for tatere og skarnsfolk, som ved deres misgerninger fik færdselen ad de øde veje til omtrent at standse helt. Den velkendte vending: Vi skal leve af de vejfarende! har relation til nærværende tid. Røveren i Sejbæk og kromanden i Hagebro følte hver især tidens vanskeligheder.

Endnu kunne man på lang afstand se tårnet med det høje spir på Karup kirke, men også dette minde over fordums storhed rantes af skæbnen. Den 22. febr. 1714 slog lynet ned i kirketårnet »og borttog ganske dets Tag paa søndre Side, nedslog Muren 10 Alen i Høiden og 5 Alen i Bredden, hvorhos Muren

*) Skøde af 25. okt. 1665.

paa Taarnets vestre Side blev reven (revnet) til det Nederste.¹¹⁾ Det stærkt medtagne tårn fik lov at stå uden reparation. Når man østfra nærmede sig Karup, så det flækkede tårn ud, som om der stod to mand oppe på dets spids. Efter at kongen i 1744 havde overdraget Karup kirke til Steen Jørgensen til Avnsbjerg, blev endelig kirken på tre hvælvinger nær nedbrudt. De fleste af inventarets sjældenheder blev ført bort.

I 1636 var der misvækst i Karup birk, så beboerne måtte anmode om lempelser i afgiften til lenet.¹²⁾ Engang inden 1664 var Aarestrup atter kommet under Avnsbjerg; der var 2 gårde, hver med 4.2.2.2. hartkorn, beboet af Jens Lauridsen og Jesper Michelsen på den ene, og Christen Larsen alene på den anden. Matriklen 1688 nævner Aarestrupgård, der dog stadig er 2 gårde af samme hartkorn som i 1664. Ejeren er endnu grev Rantzau på Avnsbjerg. Der var nu kun en beboer på hver gård, Christen Larsen og Jens Lauridsen. Da der tidligere omtaltes 4—5 gårde i Aarestrup, må da mindst de 2 have været øde i 1688.

I Alhedens nordlige del havde bønderne i Mønsted altid hentet brændelyng til deres kalkovne. Engang sidst i 1600erne fik skovrideren på Hald påbud om at opkræve 1 skilling for hvert læs lyng. I 1698 klagede man over denne afgift og tilbød i stedet »at lade korte de 12 Sletdaler, som dem ellers aarlig efter Forordningen til 4 Portioner Ildebrand af Kassen skal gives«. Formelt bestod den kgl. vildtbane endnu, også en bestemmelse om, at de lilgrænsende lodsejere ikke heller på deres egen grund måtte slå lyng uden skovriderens tilladelse, da det kunne skade vildtet. Ulve, ræve og rovfugle fik en så stor udbredelse som aldrig før, og det kunne gå hårdt ud over får og lam, »Ulvene samlede sig undertiden i saa store Flokke, at de Rejsende maa frygte for dem; de forjager tit Hyrderne fra Hjorden og gjør stor Skade«. ¹³⁾

Schæferierne på de jyske heder er et kapitel for sig. Ideen til en sådan stort anlagt fåreavl var, som navnet viser, hentet i Tyskland. Ligesom Frederik II oprettede vildtbaner, bestræbte han

sig også for anlæg af schæferier på de kongelige besiddelser i Jylland, muligvis var det meningen, at vildt og får skulle trives sammen på et fælles område. På Alheden kendes ingen schæferier på den tid, men i dens umiddelbare nærhed, ved Skaaphus hinsides Karup å, blev der oprettet et af grev Geert Rantzau, ejer af Herningholm. Det blev indrettet på »den lyneborgske Maade«, og et lignende blev anlagt i Randbølhede, men begge blev lagt øde af svenskerne i 1659. De indførte får, der vel har haft fortrin frem for de jyske, har næppe kunnet vænne sig til omgivelserne, og dette er sikkert grunden til, at schæferierne vistnok temmelig overbevisende slog fejl. Dog bør disse forsøg på at finde frem til en praktisk udnyttelse af heden ikke overses; de viser, at man på et tidligt tidspunkt, endnu inden lyngen havde nået sin største udbredelse, var opmærksom på, at heden rummede problemer, som burde løses.

¹¹⁾ Nye Tidende, marts 1744.

¹²⁾ Kancelliets brevhøjer 1637—39, 6.

¹³⁾ Oeconomisk Magazin III.

DE FØRSTE TANKER OM HEDENS OPDYRKNING

De jyske hedestrækninger, som år for år blev større, var i dobbelt forstand en mørk plet i monarkiet; det var tabt land for nationens økonomi og blev først og fremmest af den grund en kilde til bekymring hos de styrende. Den store nordiske krig 1700—21 tærede særdeles hårdt på landets reserver, og ved krigens afslutning var »mange Landejendomme allerede ødelagte og mange Afgrunden nær«,¹⁾ så det lå lige for, at man i disse vanskelige år måtte spejle efter enhver mulighed for at ophjælpe landets udmarvede pengevæsen. Vejen frem hertil, indså man, var at få landbruget bragt på fode, at forøge omsætningen og dermed skatteevnen. At en indvinding af hederne til dyrkning kunne bidrage til genrejsningen var klart, men derimod ikke, hvordan sagen lod sig praktisere. Da der imidlertid ganske uventet viste sig en chance for at få hedesagen fremmet, var kongen, Frederik IV, straks parat til at gribe den.

De fransk-reformerte kolonister, i alt et halvt hundrede familier, var, da de i 1719 ankom her til landet, tiltænkt en anden skæbne, end den de fik som tobaksdyrkere i Fredericia. De kom fra Brandenburg, hvor de havde forvandlet øde strækninger til veldyrkede marker, og nu var det den danske regerings plan, at de fremmede indvandrere skulle gentage deres succes på de jyske heder. Efter kgl. ordre af 2. sept. 1719 skulle krigskommissær Spørring i Aarhus finde de strækninger, der kunne egne sig til opdyrkning. Allerede 26. sept. s. å. kunne Spørring præsentere en liste, omfattende en halv snes jyske hedeområder. Heriblandt var Alheden ikke, derimod »ein Heide zwischen Wiborg und Kloed Mühle, Knudstrup Heide genannt«. Imidlertid undslog de fremmede sig, da det kom til stykket, for at bosætte sig på de magre

heder, hvorfor den fransk-reformerte koloni i stedet kom til Fredericia.²⁾

Allerede året efter fik regeringen en henvendelse fra de såkaldte *valdensere*, ligeledes en landflygtig folkegruppe, som hørte hjemme i Savoyen, men som på grund af konflikt med pavekirken havde måttet bryde op fra hjemstavnen og søge ophold udenlands, først i Svejts, senere i Tyskland, bl. a. i Württemberg. Fra denne koloni foregik o. 1720 en ny udvandring, som, formidlet gennem den danske gesandt i Berlin, general Meyer, fik retning mod Danmark. Valdenserne havde håbet at få kontakt med de reformerte i Fredericia, med hvem de på flere måder synes at kunne sammenlignes. Hertil ankom da 1. februar 1721 en flok valdensere, ialt ca. 215 personer, fattige og forkomne. Det viste sig dog snart, at de ikke kunne leve side om side med de reformerte, og blandt de rent ydre årsager hertil var, at valdenserne ikke forstod sig på tobaksavl. Under disse omstændigheder havde de ikke noget at blive efter i Fredericia, og der var allerede tale om opbrud igen, da der indløb kgl. brev med ordre til at anvise valdenserne plads andetsteds.

Heraf ses, at regeringen var interesseret i at beholde de fremmede. Dette kunne skyldes, at den havde haft udgifter med rejsepenge og anden hjælp til de subsistensløse indvandrere, men derudover måtte man fra et dansk synspunkt betragte valdenserne som et ønskeligt bidrag til befolkningens forøgelse, en god og billig arbejdskraft, som man nok skulle vide at udnytte. Der skete omgående henvendelse fra regeringen til krigskommissær Spørring, der jo havde sin liste over hederne parat, og sammen med et par valdensere måtte han atter rundt i Jylland for at forevise, hvad man fra dansk side havde at byde på. At disse afsides liggende, lyngklædte strækninger ikke kunne falde i sydlændingenenes smag, siger sig selv, men afgørende for, at kolonisationen heller ikke denne gang blev til noget, var, at valdenserne allimens havde fået tilbudt hjælp fra deres trosfæller i Tyskland, så de kunne rejse tilbage hertil, ligesom det fransk-reformerte konsistorium i Fredericia tilsyneladende gjorde sit til, at valdenserne igen kunne komme af sted. Skuffelse og fortsat bekymring for fremtiden var lønnen for deres rejse til Danmark, mellem to

¹⁾ Edv. Holm: Danm.-Norges Hist. I.

²⁾ J. S., 5. rk., bd. 3.

under valgte de det mindste, og Jyllands heder fik således udsættelse i endnu en menneskealder.³⁾

Også på anden måde synes opdyrkningstanken at have historisk baggrund i den situation, der opstod ved *freden i Frederiksborg 3. juli 1720. Tanken om at genvinde den tabte landsdel, Skaane m. v., måtte nu opgives for bestandig*. Efter krigens afslutning begyndte man at opløse flere regimenter, og blandt de aflakkede soldater var der mange, som havde tjent i hæren så længe, at det nu voldte vanskelighed at få dem anbragt i det civile liv igen. De, der ønskede at bo i Danmark, fik af krigskancelliet udstedt et »fribrev«, der bl. a. fritog den forhenværende soldat for alle ordinære og ekstraordinære skatter.⁴⁾ Men dermed var spørgsmålet om disse gamle soldaters fremtid jo ikke løst, og for de officerer og underofficerer, der samtidig blev ledige, kom det også an på at finde sig et nyt levebrød. Det er derfor næppe helt tilfældigt, at de første fortalere for hedens opdyrkning viser sig at være folk med en militær løbebane.

Således indsendte regimentskvartermester *Christoffer Falck* under 15. marts 1723 en skrivelse til kongen, hvori han tager til orde for hedeopdyrkingen. Med forslaget fulgte en udførlig redegørelse for, hvorledes sagen efter hans mening burde gribes an, og som et hovedprincip anfører han, at regeringen i første omgang må yde nybyggerne visse friheder. Han foreslår 20 års skattefrihed, fritagelse for militærtjeneste, indkvartering samt ægtkørsel. Det var i hovedsagen de samme privilegier, som et par år i forvejen havde lokket de reformerte til at danne koloni i Fredericia, og man må her erindre, at de nævnte friheder havde særligt perspektiv netop på den tid, hvor en stor part af befolkningen var udpint af krigens og forswarets byrder. Yderligere anbefaler Falck, at kolonisterne får lov til at oprette kroer, hvor forholdene taler derfor, samt tilladelse til at »brygge og brænde« uden afgift. Selv om det kunne synes rimeligt, taler kvartermester Falck ikke om, at han med dette forslag især ønsker at hjælpe det hjemsendte mandskab til hus og hjem. Flere ting talte for, at netop de gamle soldater kom i betragtning.

³⁾ J. S., 5. rk., bd. 3.

⁴⁾ Rockstroh: Den nationale Hær i Danm., 3. bd.

Foruden skattefriheden var der, for så vidt det drejede sig om hvervede folk, givet dem *frihed for stavnsbåndet*, vel at mærke for den stavn, de i sin tid kom fra, men tog de efter hjemsendelsen ophold på en herremands gods, fik det opnåede gode ingen betydning, da der i så fald opstod et nyt stavnsbånd. På heden derimod, specielt den kongelige, kunne friheden bevares. Dertil kom, at den almindelige bondebefolkning, som der i modsat fald måtte appelleres til, hvis hedeopdyrkingen skulle foregå ved hjemlige kræfter, netop på grund af stavnsbåndet i almindelighed ikke kunne blive kolonister. Det er i den fremsendte skrivelse underforstået, at kvartermester Falck selvfølgelig gerne personlig ville stille sig til rådighed som leder af det skitserede foretagende. Yderligere gør han opmærksom på, at amtmandsposten i Lundenæs-Bøvling amter jo netop var ledig, og selv om der allerede er udpeget en ny amtmand, kunne dette skridt vel gøres om. Hvis kongen i stedet ville gøre ham til amtmand, kunne han i særdeleshed gøre en indsats for opdyrkingen i de to amter. — Selv om dette forsøg på at mele sin egen kage i forbindelse med en iøvrigt god sags fremme ikke var nogen sjælden metode i enevældens dage, bragte Falck dog vel hermed sit forslag i fare for at ende i papirkurven. Når det trods alt ikke skele, og kongen, Frederik IV, gav skrivelsen en velvillig behandling, er dette bevis på, at spørgsmålet mødte interesse på allerhøjeste sted. Som et direkte resultat af kvartermester Falcks henvendelse fulgte den kgl. forordning af 26. maj 1723, der efterlyser folk, »som ville bygge og sig nedsætte i Heden i Jylland (særlig i Lundenæs og Bøvling Amter)«.

Denne forordning er det første skridt fra regeringens side hen mod at gøre hedens opdyrkning til en statsopgave.

Amtmand blev kvartermester Falck ikke. Derimod fik han titel af direktør for den hedeopdyrkning, som endnu kun var ord på et stykke papir, og som det nu blev hans sag at gøre til virkelighed. Der blev tilstået ham fri befordring i de to førnævnte amter; om han fik andet, er uvist. Nogen økonomisk risiko for staten var der altså ikke tale om. I sin skrivelse til kongen havde Falck argumenteret med, at »ved Hagebroe i Haderup Sogn har Bromanden faaet allernaadigst Tilladelse at maa opbryde til Brug og Drift i Heden, og samme kan

inden faa Aars Forløb bringe det i en meget god Stand, hvorvel han og har ej heller anden Gødning i Førstningen end Hedetørv, som brændes i Aske til at gøde Agermarken med«. Heraf ses, at det virkelig nu og da blev forsøgt at fravriste heden en stump agerland, ligesom den nævnte gødningsmetode må anses for at være af gammel oprindelse. Den omtalte kro- og bommand var *Laurst Christensen*, der 8. marts 1717 havde tiltrådt pladsen og havde fået valget imellem at reparere det gamle hus eller bygge et nyt. Han foretrak at bygge nyt og købte i 1718 et lille stykke jord »østen for Hagebro oppe mod Hedbacken ved Siden af Adelvej«. På jorden, der blev købt fra gården Egebjerg, blev der så bygget et hus og »anlagt en Kaalhauge«.⁵⁾

Ud fra dette yderst beskedne opdykningsforsøg skulle nu Falek agitere for sin sag og forsøge at hverve folk, der ville vove sig i kast med opgaven. Selv havde han sikkert ingen forstand på den praktiske side af hedeopdyrkningen, ej heller synes han at have været nogen fremragende agitator. Efter 2 års virke måtte rentekamret, hvorunder sagen sorterede, fastslå »at der er ikkun ganske faa, som sig til dette Værk har villet engagere«. Der kendes kun få eksempler på, at Faleks propaganda gav resultat; i 1724 fik han en mand til at slå sig ned på heden i Vind sogn. Den opdyrkede ejendom, som efter de 20 års skattefrihed ikke endnu skønnedes at kunne svare noget, blev i 1752 af regeringen sat til auktion som øde.

— — —
Mens det i første omgang var Lundenæs-Bøvling amter, d. v. s. egnene vest for Karup å, som blev genstand for interesse, pegede de efterfølgende opdykningsforslag mere og mere direkte mod Alheden. Her lå et hedeareal, som var i statens eje — skulle en opdyrkning gennemføres som et statsforetagende, burde man begynde her.

Således blev det i 1735 foreslået af krigskommissær *Hans Folsach* og general *Christoffer Stürup*, at Alheden ikke som hidtil burde benyttes af de tilgrænsende lodsejere til kvægdrift, en selvtaget rettighed, som der ikke var hjemmel for. I stedet burde Alheden bebygges. Og videre i forslaget hedder det: »Til

⁵⁾ Aakjær: Fra Agermøld og Hedesand, 147 ff.

saadanne Huse skulde fornemmelig søges afdankede og permitterede Ryttere, Dragoner og Soldater, der i geworbener Regimentter eller Land-Militsen kunde have tjent, og hvoraf de fleste er som Inderste eller Omløbere, Landet og sig selv til Byrde og Besværing.« Uden iøvrigt at komme ind på det rent praktiske ønsker de to forslagsstillere, som hver for sig nød anseelse inden for den militære verden, at forene hedeopdyrkningen med en, som det synes, tiltrængt forsørgelse af det hjempermitterede mandskab. Hverken Folsach, der ejede Gjessinggaard og som amtsforvalter samt land- og krigskommissær formodentlig havde nok at gøre, eller Stürup, general i infanteriet og veteran fra Store nordiske Krig, må i modsætning til kvartermester Falek antages at have stræbt efter personlig fordel. Skønt det sandsynligvis ville have voldt vanskeligheder at få de forhenværende soldater ud på heden, var forslaget et forsøg på at skabe forbindelse mellem ledig arbejdskraft og ledig jord og var for så vidt realitetsbetonet, men det fremkom i skyggen af kvartermester Faleks fiasko, og den havde rentekamret endnu ikke glemt.

Den megen snakken om Alheden og de muligheder, den skulle indebære, fik naturligvis de nærmest boende lodsejere til at rejse hovedet. Sagen angik jo først og fremmest dem, om der skulle laves om på det, som fra Arilds tid havde været tradition. Og hvis heden endelig skulle dyrkes op, hvad det jo tydede på, var ingen vel nærmere til at høste udbyttet heraf end Alhedens naboer, som bedre end andre kendte forholdene. Blandt disse var ejeren af Rosborggaard i Mønsted sogn, *Hans Rosborg*. Han ejede desuden gården Friisholt i Hovlbjerg herred, som han beboede, da han i 1737 henvendte sig til regeringen angående Alheden. Han var på dette tidspunkt ca. 67 år, en af sin tids særprægede skikkelser, som ved dygtighed, men også hårdhed og gerrighed havde arbejdet sig op til godsejer. Bag sig havde han en fortid, som han nu på sine gamle dage nok kunne ønske at få kastet en smule glans over, f. eks. ved at få tildelt en titel af assessor eller i hvert fald kammerråd. Til gengæld ville han så påtage sig at opdyrke — for egen regning — et stykke af Alheden ved Grønhøj, så stort som en almindelig bondegård »alene for at vise, det er Ting, som er gjørligt, endskjønt adskil-

lige have begyndt at arbejde derpaa, men endnu ikke vides af nogen at være fuldført«. Den småtskårne, enfoldige tankegang, der kommer til udtryk i Rosborgs henvendelse, var vel næppe så påfaldende i enevældens tid, da titler almindeligvis skulle betales. Imidlertid fik han overhovedet intet svar på sin skrivelse. Det skyldtes sikkert, at man i rentekamret kendte navnet Hans Rosborg. Siden 1710 havde han forpagtet konsumtionsskatten samt andre skatter i flere amter, hvorved han vist grundlagde sin velstand, men rimeligvis samtidig fik anledning til at vise sine ovennævnte personlige egenskaber. Endnu stærkere vidnesbyrd om Rosborgs utiltalende karakter kunne findes i tingbogen for Friisholt birk.⁶⁾ der afslører Rosborg ikke bare som ophavsmand til en usandsynlig lang række processer, men desuden som en plump tyran overfor dem, han som proprietær havde myndighed over. Ud fra dette kunne man i rentekamret forudse, at Rosborg ikke var den rette mand at give et stykke af Alheden »svarende til en almindelig Bondegaard«.

Efter et halvt års forgæves venten prøvede Rosborg igen. Denne gang gik han selv til kongen. I den overrakte memorial siger han bl. a.: »Eders kgl. Maj. maa allernaadigst tro mig, at min Beskrivelse bestaar i Sandhed: Som jeg haver Videnskaber om Landvæsenet, og det kan bevise sig selv, ifald det allernaadigst maa efter søges! Allernaadigste Konge, havde enhver af min Stand gjort dem lige (samme) Umage i Verden, kunde Eders kgl. Maj. allernaadigst være forsikrede, der fandtes ikke Lige til Danmarks Rige i hele Europa!« Han fortsætter med selvrosen ved at understrege, at skønt han ikke længere er helt ung, skal man lede længe for at finde en mand i den alder så frisk og stærk, og skrivelsen slutter »Skaberens den alvidende Guds Haand være over Eders kgl. Maj.' retfærdige og barmhjertige Haand!«

Heller ikke denne henvendelse på allerhøjeste sted gav resultat, men den pågående Rosborg gav endnu ikke op. Han påstod at have sat sig i udgifter med den forestående hedeopdyrkning for øje, men det fik være . . . kunne han blot få den eftertragtede titel, så ville han opføre en eller to bygninger »til Manufakturernes Fremme«.

⁶⁾ J. S., 8. bd., 97 ff.

Efter at Hans Rosborg o. 1750 havde afstået Friisholt til en søn, tog han ophold på Rosborggaard. Herfra kunne han følge, hvad der skete på Alheden, men oplevede kun at se undersøgelseskommissionen af 3. maj 1751 nedsat. Der var næppe grund til at beklage, at hans initiativ i hedesagen ikke blev fulgt. Ved hans begravelse på Mønsted kirkegård 24. jan. 1752 indskrænkede præsten, som kendte den afdødes liv og færd, temmelig godt, nok sin ligtale til følgende vers:⁷⁾

Stad stille her ved denne Grav.
Her hviler Rosborgs Bene;
men hvor hans arme Sjæl blev af,
det kender Gud alene.
Amen!

⁷⁾ J. S. 8. bd., 97 ff.

»HEDESAGEN« SOM NATIONAL OPGAVER

Tiden op mod 1750 havde bragt stigende kornpriser, hvilket førte til højere priser på jorden, og da denne udvikling tilsyneladende ville fortsætte, var der hermed anslået en vis optimistisk tone i den offentlige debat om landboforholdene. Nu kom forhåbentlig den så længe ventede økonomiske opblomstring, som hverken anlæg af fabrikker eller oprettelsen af oversøiske handelskompagnier havde kunnet bringe. Nok en gang måtte man fastslå, at agerbruget var landets førende erhverv og jorden kilde til velstand. Her måtte der sættes ind — med nye ideer, praktiske reformer og offentlig støtte, så vidt det lod sig gøre.

Vejen banedes samtidig for en ny og mere human opfattelse af bonden, hvis betydning i den landøkonomiske sammenhæng, man rent teoretisk måtte anerkende, og også derved blev tiåret 1750—60 et *lidenhvert*, hvor reformernes morgenrøde begyndte at skimtes fjernt forude, en periode præget af god vilje, men ufuldkommen evne, og i denne kom spørgsmålet om hedernes kultivering ind i en afgørende fase.

I 1751 havde en kommission, nedsat af rentekammeret og bestående af grev *Chr. Fr. Levetzau*¹⁾ til Restrup, regimentsskriver *Niels Schelde*,²⁾ Dronningborg, samt borgmester *Chr. Solberg*,³⁾ Aalborg, undersøgt Alheden for at finde ud af, om der overhovedet var eksistensmuligheder her, og hvorledes en bebyggelse i givet fald kunne gennemføres uden at gå naboerne for nær. Disse to hovedspørgsmål måtte kommissionen efter 23 dages rejse i og omkring Alheden besvare med, at »denne Hedes Be-

byggelse for Deres Majestæts Regning er et Foretagende, hvoraf hverken kunne ventes Bestandighed eller Nytte.« Det tyder på, at kommissærerne havde fået et stærkt indtryk af naboernes uvilje mod Alhedens opdyrkning, idet man fra alle sider hævdede at have rettigheder langt ind i heden, så langt, at der faktisk ikke blev noget tilbage af den kongelige ejendom. Dette forhold kunne dog klares ved en matrikelrevision, men en sådan ville blive både langvarig og bekostelig, og kommissionen var i tvivl om, hvorvidt det overhovedet kunne betale sig, da heden var »så opskåret, flækket og flået, at den blotte Sandbund alene er tilbage, og andre Steder saa tynd Jord eller Tørveskjold tilovers, at den ikke med Plov kunde vendes uden at opløje den røde, gruede Sand.« Hertil kunne føjes, at Alheden efter alt at dømme var for tør, så det endog ville blive besværligt at skaffe brønde til brug for eventuelle nybyggere.

Som helhed var kommissionens omfattende beretning, afsluttet på Restrup 23. august 1751, ret pessimistisk. Dog var det næppe disse mænds mening hermed at ramme en pæl gennem alle planer om hedens opdyrkning; det, de i ovenstående citat tog afstand fra, var en opdyrkning »for Deres Majestæts Regning«. Der var stadig den mulighed for hånden, at hedeopdyrkningen kunne gennemføres ad privat vej, d. v. s. af de tilgrænsende lods ejere. Disse var *Fr. Schinkel* til Hald, *Hans Adolp Høeg*, Herningholm, *Sten Jørgensen*, Avnsbjerg, *Janus Friedenreich*, Kjærsholm, samt nogle mindre jordbesiddere som søstrene *Reenberg*, der ejede Fallesgaarde og Fløjgaard — alle folk af den nærsomme slags, som ikke gav noget uden at få noget igen, og som holdt sig fra foretagender af filantropisk art.

Da *Fr. Schinkel*, ejer af Hald fra 1750, blev bekendt med, at regeringen iflg. kgl. forordning af 30. november 1751 ønskede Alheden opdyrket og samtidig lovede visse »friheder«, øjnede han hermed en mulighed for at udvide sit jordegods, en iøvrigt nærliggende tanke, da der på dette tidspunkt kun hørte 23 tdr. hartkorn under den gamle hovedgård. Det var sikkert karakteristisk for *Fr. Schinkel* — denne langt fra uangribelige, men kloge og foretagsomme herremand — efter passende orientering under 26. januar 1753 at skrive til kongen og tilbyde at købe hele Alheden. Han henviste til sin lille og fattige gård, som han ville

¹⁾ Chr. Fr. Levetzau havde fået sit grevepatent 31. 3. 1751.

²⁾ Niels Schelde fik titel af kammerråd 1752.

³⁾ Chr. Solberg var indtil o. 1730 herredsfoged i Rinds-Gislum samt birkedommer ved Lerkenfeld birk.

Fr. Schinkel.

bud, som rentekamret imidlertid ikke skænkede nogen videre opmærksomhed.

Det er værd at bemærke, at Fr. Schinkel med sit bud på Alheden i nogen grad kom til at betræde den nylig afdøde Hans Rosborgs spor. Begge var de proceslystne lovtrækkere om en hals, glubske efter jordegods og hensynsløse i al deres færd. — Var de kommet til at *krydse* hinanden som naboherremænd, ville det utvivlsomt være sket med et gny langt ud over deres respektive sogne! Nu kom de i denne sammenhæng til at optræde på nogenlunde samme linie, nemlig som repræsentanter for den lokale foretagsomhed, der nok ville sætte plov i Alheden, men ikke ville pløje for andre.

Med blot en smule kendskab til enevældens forhold kan man konstatere, hvorledes gang på gang store og betydningsfulde afgørelser, truffet i den enevældige konges navn, kan føres tilbage til een bestemt person. Den mand, som således fik hammeren til at falde i hedesagen og gennemførte, at Alheden skulle opdyrkes, var *Adam Gottlob Moltke*, Frederik V's overhofmarskal og nærmeste rådgiver, født 1710 i Tyskland, men med tilknytning

til Danmark gennem faderen, der havde været dansk officer, ligesom han havde to farbrødre, der indtog fremtrædende stillinger i landet. A. G. Moltkes interesse for hedens opdyrkning faldt jo sammen med tidens almindelige optagethed af at fremme det almene vel, nogen forbindelse mellem hans tyske afstamning og den senere tyske indvandring under hans ledelse, på tværs af danske interesser, kan næppe påvises. I hedesagen som i de mangfoldige andre spørgsmål, hvor A. G. Moltke bagom regeringen gjorde sin indflydelse gældende, ønskede han at gavne det land, der havde taget ham i sin tjeneste og — til rigelighed — lønnede ham derfor. Noget andet er, at Moltke desuden kom til at stå med ansvaret for, *hvorledes* kolonisationen af Alheden kom til at forløbe.

Ludvig Kahlen, officer i det Scholten'ske infanteriregiment, blev den første, der fik lejlighed til at yde en personlig indsats bag ploven på den jyske Alhede, vel at mærke i den danske regerings tjeneste. Uden at være nogen idealismens fanebærer i egentlig forstand kom denne mand til at stå som hedesagens første *pioner*, ikke blot med sine teorier, men endnu mere overbevisende ved det praktiske arbejde, han med egne hænder tog op og førte videre trods al modgang, så langt kræfter og helbred slog til.

Han var tysker, født ca. 1700 i Sachsen-Lauenburg. Til sit 20. år var han ved landbruget, hvorefter han lærte sig geometri, d. v. s. landmåling. 1734 blev han fændrik og, efter at have tjent sig op gennem graderne, karakteriseret kaptajn i 1755. Da blev hans militære løbebane midlertidigt afbrudt, idet han efter eget ønske gik i hedesagens tjeneste. Det begyndte med, at han i 1753 indsendte et forslag til regeringen om hedeopdyrkningen, hvori han især hæftede sig ved den økonomiske side af sagen; staten skulle nok financiere foretagendet, men pengene skulle atter indgå gennem en *afgift på spillekort*. Da regeringen ikke svarede, indsendte kaptajn Kahlen samme år et nyt og videregående forslag, der gav anvisning på, hvorledes man kunne holde statskassen skadesløs ved at pålægge befolkningen en særlig skat til dette formål, en *Hede-Groschen*, som kun ville betyde lidt for den enkelte, men være et tilstrækkeligt økonomisk grundlag for

opdykningsplanens gennemførelse; endvidere kom han nu i sit forslag ind på, hvorfra man skulle skaffe folk til at udføre arbejdet. Nede i Mecklenburg levede en stor part af bondebefolkningen i livegenskab, en utålelig tilværelse, som folk flygtede fra, Kahlen mente, at mindst 40 bondefamilier årlig »echapperede«, og af denne kilde kunne den danske stat øse og dække sit behov af menneskemateriale til den forestående opgave.

Med dette projekt vandt kaptajnen endelig sin regerings bevågenhed, så den sendte ham til Jylland for med egne øjne at bese de egne, hans plan omfattede. Rejsen varede 4 måneder, og ved sin tilbagekomst kunne Kahlen tilbagebetale 40 rdl. af de 200, han havde fået til rejseudgifter.

Allerede nu havde Ludvig Kahlen klart skilt sig ud fra den store flok af forslagstillere ved sit praktiske greb om tingene, men også ved sin sparsommelige omgang med statens penge, og han fik herefter lov til inden for beskedne rammer at føre sin plan frem til virkeligheden — en ulige vanskeligere opgave. Efter at have valgt sig et sted i udkanten af Alheden ved Sejbæk byggede han her et hus, der med sin høje, fremmedartede tagkonstruktion kunne ses vidt omkring, og som blev kaldt *Kongenshus*. Han opbrød nogle agre af heden, plantede og såede; i maj 1755 drog han så af sted til Mecklenburg for på den danske regerings vegne at hverve kolonister. Muligvis var dette ikke helt så ligetil, som han havde regnet med, og først i maj næste år ankom en lille flok mecklenburgere til Kongenshus, ialt 3 familier: Henrich Møller og kone, Hans Joachim Dunchelmann med kone og fire børn, Hartvig Dunchelmann med kone, et barn og en voksen pige. Af disse var familien Møller ældre folk, der kun var fulgt med til det fremmede for at få ophold hos deres svigersønner, altså i virkeligheden een familie.

Efter denne lovende start var man i hovedstaden naturligvis særdeles opmærksom på, hvordan forsøget ville skride frem. En af de mest interesserede var A. G. Moltke, og 14. juli 1756 beordrede han sin forvalter, *Chr. Fr. Roosen*, på Dronninglund til at begive sig til Kongenshus for ved selvsyn at danne sig et indtryk af forholdene.

»Straks uden for den nordre Side er indrettet en Hauge. Derudi var først saaet Gulerødder og Roer, dernæst bedre nede i

Haven Kløverfrø, hvilket alt var temmelig voksent, fornemmelig Roerne og Kløveren. Atter nedenfor igen, som var i Dalen,¹⁾ lod Hr. Captajn Kahlen Lyngtørvene skære oven af og brænde til Aske, hvilken Aske han igen vilde gøde Pladsen med, derefter pløje sammen og derudi til Foraaret saa Havre og siden lade det ligge til Græs, efterdi der intet Græs var i Nærheden.²⁾

Forvalter Roosen undersøgte vandet, der stammede fra en brønd nedenfor i dalen, og fandt det noget »brunagtigt«, men smagen var der intet i vejen med. Det så i det hele taget ganske godt ud hos kaptajn Kahlen — bortset fra, at hans mecklenburgere ingen steder var at finde. De sad nemlig i Viborg tugthus. Det må dog anlages, at forvalter Roosen i forvejen kendte den historie, og netop kolonisternes flugt, eller mislykkede forsøg derpå, var kommet A. G. Moltke for øre, hvorfor han sendte sin mand derud. I hvert fald talte forvalteren med de rømte. De hævdede, at Kahlen ikke havde holdt sine løfter og desuden omtalt jorden om Kongenshus som sortmuldet, hvad den jo ikke var. Trods sprogveskighederne, som mecklenburgerne vist heller ikke havde forudset, havde de af naboerne fået den oplysning, at der intet kunne gro i heden; drikkevandet syntes de heller ikke om. De var skuffede over forholdene og ville hjem. Den fortæring, de havde nydt, tilbød de at betale med deres tøj, som de havde ladet i stikken på Kongenshus.³⁾

Kaptajn Kahlens forklaring gik ud på, at han i de 8 dage, mecklenburgerne var hos ham, havde gjort sit bedste for at opfylde sine forpligtelser, men det var naboerne, der havde forført dem til at rejse. Efter deres første flugt havde han ladet dem gribe og holde under arrest, til de kunne komme til Viborg. I sin videre samtale med forvalter Roosen berørtes den mulighed, at kaptajnen kunne få en familie fra Dronninglund gods til Kongenshus, hvilket dog vist ikke blev til noget. Imidlertid havde Kahlen allerede fundet en ny udvej. Hvis kongen ville give ham opsyn med *hele Alheden*, kunne han kontrollere naboernes tørveskær og lyngbjergning, især var folk fra Daugbjerg og Mønsted storforbrugere, og det var kun rimeligt, at de betalte for kongens

¹⁾ Hjortedalen. Det gamle Kongenshus lå øst for landevejen Skive—Kolding.

²⁾ J. S., 4. rk., 5. bd., 540.

³⁾ J. S., 4. rk., 5. bd., 544.

lyng, enten i penge eller i form af arbejde, f. eks. ved at pløje i heden ved Kongenshus!

Hvis ikke kaptajnen i forvejen havde afsløret sin begrænsning, forklarede hans sidste plan med al tydelighed, hvor han havde sin svaghed — han var ikke nogen samarbejdsmand, men lidt for meget soldat i sin tankegang; han ville kommandere, og det kunne tyde på, at han allerede havde et udestående med naboerne. Kunne han nu få piskene over nakken på dem!

Stiftamtmand v. Heinen i Viborg, der omfattede kaptajn Kahlen og hans virksomhed med sympati, gjorde sig til talsmand for hans plan om at blive ansat som kontrollør over Alheden og bragte sagen frem til rentekamret. Den kedelige historie med de rømte mecklenburgere måtte amtmanden ligeledes beskæftige sig med i en skrivelse til rentekamret. Han lægger hele skylden på de fremmede, der ikke ville »skjønne paa den kongelige Naade, de store paa dem gjorde Depenser og den givne Lejlighed til deres Brøds Erhvervelse, mens som man af alle deres Idrætter noksom fornam, at de ej havde Lyst til Arbejde og Jordens retskafne Dyrkelse . . . saa havde Deres kgl. Majestæter uanset de store paa dem gjorde Bekostninger af overvættes Naade til deres Beskæmmelse lagt Naade til Naade og ej alene bevilget, at de deres til Jylland bragte Sager, saavidt deraf reel er i Behold, maatte tage med sig igjen, mens endog hver Familie nyde til Rejsepenge 6 skilling, saasom hans kgl. Majestæt var altfor naadig end at taale i sit Rige misfornøjede Undersaatter.«⁷⁾

Rentekamret bedømte dog begivenhederne omkring Kongenshus mere skeptisk. Den ønskede beføjelse til kaptajn Kahlen fik han ikke; i stedet blev der nedsat en landmålingskommission, hvori Kahlen sammen med to andre »ingeniører« blev beskæftiget ved Alhedens opmåling. Heraf tør vist antages, at man i rentekamret med dette skridt satte Kahlens opdykningsprojekt i anden række for i stedet at benytte manden som landmåler. Selv om A. G. Moltke endnu et par gange sendte forvalter Roosen til Kongenshus for at se, hvordan opdyrkningen skred frem, og denne både i foråret 1757 og i høsten s. å. kunne indberette, at kaptajnen arbejdede støt videre, var grevens interesse tydeligt nok mere rettet mod opdykningsforsøgets resultater end mod

Kahlen personlig; de erfaringer, der syntes at foreligge, var efter forvalter Roosens skøn disse: den opbrudte hede skulle helst ligge 3—4 år, inden den kunne tilsåes, at jordbunden ikke var lige god alle steder, at den kongelige del af heden, for ikke at blive helt ødelagt ved den omfattende tørveskæring, snarest måtte afgrænses,⁸⁾ at hedens opdyrkning i første omgang helst burde ske ved hjælp af landets egne indbyggere, og at disse, for så vidt der senere blev tale om udenlandske kolonister, holdtes adskilte fra de fremmede. Iøvrigt mente forvalter Roosen: »Naar med Beboelse begyndes, maa ej alene forundersøges Beboernes Duelighed til det agtende, men endog Forskudet saaledes uddelles, at Deres Kongelige Majestæt i Tiden deraf kunne høste Frugt, ej heller begyndes med alt for store Bygninger og Vidtløftigheder. . . .«

Som landmåler fik Kahlen årlig 133 rdl. Desuden fik han i tiden 1755—60 af kongens kasse ialt 1700 rdl., hvoraf største-parten sikkert var brugt til opførelse af huset, ligesom understøttelsen synes at blive mindre med årene. Dette var sikkert også meningen, idet man forudsatte, at ejendommens udbytte efterhånden forøgedes i tilsvarende grad, og det var jo forøvrigt også et led i kaptajn Kahlens opdykningsplan, at staten i sidste instans holdtes skadesløs. Nu stod han ansigt til ansigt med den barske virkelighed — hedens kultivering krævede en langt videre gående støtte fra offentlig side, end han i sin tid havde projekteret. Men denne virkelighed ville Kahlen meget nødig akceptere, og derfor blev hans virke ved Kongenshus som helhed en håbløs kamp for at konstatere, at han trods alt havde ret. Da det hurtigt viste sig, at han ikke kunne få arbejdskraft til opdyrkningen, tog han selv fat. Pløjede ager efter ager ud af heden, såede med optimisme og høstede med skuffelse. År efter år. Med en så stædig tro på sin sag, at den alene måtte kaste et heroisk skær over manden. Endelig i 1763, efter ca. 8 års kamp mod lyngen og flere skuffelser af anden art, måtte han bede regeringen om afløsning. Først efter 2 års forløb kunne han dog forlade Kongenshus og atter indtræde i hæren, hvor en stedfortræder havde forrettet hans tjeneste mod at nyde

⁸⁾ Dette forslag toges til følge; 1759—1762 rejstes langs vildtbanens grænse granitpæle, med Frederik V's navnetræk, som nu står opstillet langs indkørselen til Hald hovedgård.

⁷⁾ J. S., 3. rk., 4. bd., 381.

hans »traktement«. 2. febr. 1767 udnævntes Ludvig Kahlen til kaptajn og chef for garnisonskompagniet på Fladstrand, hvor han døde 2. febr. 1774.⁹⁾

Kongenshus — hvis videre skæbne skal omtales senere — og det opdykningsforsøg her blev gjort, kunne, all taget i betragtning, ikke anspore til mere vidtløftige projekter. Resultaterne, der altså forelå inden 1759, og som i hvert fald A. G. Moltke var holdt a jour med, aflivede ikke tanken, men opfordrede klart til at vise forsigtighed, ligesom de afslørede de vanskeligheder, Alhedens kultivering ville møde. Med andre ord var de betænkeligheder, kommissionen af 1751 havde givet udtryk for, blevet bekræftet.

Det var dog uden tvivl en meget *snæver kreds*, der gennem Moltke eller ad anden vej var holdt orienteret i denne sag, og blandt disse var naturligvis *J. H. E. Bernstorff*, landets udenrigsminister siden 1751 og allerede så indflydelsesrig, at hans position side om side med Moltke nok kunne give anledning til en vis rivalisering. Når Bernstorff i 1758 indkaldte en tysk sagkyndig, nationaløkonomen *J. H. Justi* og lod ham berejse de jyske heder samt give udkast til disses opdykning, altså mens Kahlen under Moltkes auspicer praktiserede *sin* plan ved Kongenshus, kan dette opfattes som et velmenende, men utidigt bidrag til sagens løsning, idet der dog samtidig blev anledning til gisninger om forholdet mellem de to statsmænd, der hver for sig kunne have god grund til at regne med den *offentlige mening*. Denne var trods enevælde, censur o. s. v. ingenlunde afskåret fra at komme til udtryk i blade og tidsskrifter, så længe man ville holde sig til mere almindelige samfundsspørgsmål. I »Oeconomisk Magazin«, der siden 1757 blev udgivet af Erik Pontoppidan og straks blev et forum for de mange nationaløkonomiske skribenter, stilledes allerede i fortalen til I. bind følgende prisopgave: *Er det mueligt, og paa hvilken Maade er det best giørligt at optage til Agerdykning og Skov-Væxt, de adskillige ødeliggende Hede-Marker i Nørre-Jylland? Hvilke ere de sande Forhindringer, og hvorledes kunde samme best røddes af Vegen uden nogen Vedkommendes Fornærmelse?* Der ind-

⁹⁾ Hærens arkiv.

kom 2 besvarelser, som hver belønnedes med en guldmedaille »saa god som 12 Ducater«.

Omtrent samtidig var der i hovedstaden blevet dannet et hedeselskab, ialt 120 personer, der ønskede at fremme hedens opdykning, og som til dette formål havde samlet 1000 rdl. — et særdeles bemærkelsesværdigt forsøg på at råbe regeringen op i hedesagen, hvilket da også omsider lykkedes. Nok en gang blev der nedsat en kommission, hvis leder blev *Hans de Hofman*, kancellipræsident i Fredericia, en udpræget praktiker, dygtig, erfaren og positivt interesseret i hedens opdykning. Denne mand, som hermed introduceredes i Alhedens historie, bragte gennem sit kommissionsarbejde sagen et stort skridt nærmere mod afgørelsen, og da denne omsider forelå, blev det atter *Hans de Hofmann*, der fik overdraget den nu foreliggende opgave at gennemføre kolonisationen.

Overvejelsernes sidste stadium blev således præget af den store offentligheds mangestemmige kor, der optimistisk, men mangelfuldt orienteret krævede handling. I en menneskealder var der nu tale om hedens opdykning — nu måtte frugten være moden til plukning eller falde til jorden og forsvinde. Regeringen havde valget imellem at følge de advarende røster og holde igen — eller på trods af erfaringerne at komme den offentlige mening i møde.

Den 23. april 1759 kunne der i en pfalzisk avis, udgivet i Frankfurt am Main, læses en opsigtsvækkende bekendtgørelse, hvori enhver, der måtte være interesseret i at udvandre, opfordredes til at drage til Danmark, idet den danske konge havde besluttet at lade de ubeboede egne i Jylland opdyrke og altså stillede jord til rådighed for eventuelle lysthavende. Der var allerede — hed det i opråbet — draget nogle familier af sted til Danmark for at bosætte sig der under disse gunstige vilkår.¹⁰⁾ Men der var altså plads til flere; og det kom nu an på at tage en rask beslutning.

Gennem trykte plakater blev denne indbydelse spredt over store dele af Rhinlandet, og tilsyneladende var der hermed gjort

¹⁰⁾ Formentlig mecklenburgerne ved Kongenshus.

Hans de Hofman.

en efter tidens forhold kraftig agitation for sagen, som hævdedes i et særligt plan ved opråbets underskrift: *Joh. Fr. Moritz*,¹¹⁾ kgl. dansk legationsråd i Frankfurt a. Main.

¹¹⁾ J. F. Moritz tiltrådte 23. 7. 1756 posten som dansk resident i den øvre-rhinske og schwabiske kreds. Ankom 28. 8. s. å. til Frankfurt a. Main. Sidste relation fra ham er dateret 30. 1. 1771 og han var død før 20. 4. 1771. (E. Marquard: Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale, 232.)

Han var i 1756 blevet sendt denne by som den danske regerings agent, d. v. s., at han skulle dels sende beretninger hjem om den politiske udvikling, dels skaffe oplysninger af merkantil art, som kunne komme de danske næringsveje til gode. Moritz var altså en embedsmand af diplomatisk tilsnit og hjemmевant under både tyske og danske forhold. Under et ophold i København hørte han om hedesagen, til hvis realisation man bl. a. manglede den nødvendige arbejdskraft, og denne mente han sig i stand til at kunne fremskaffe, idet der fra Pfalz foregik en stærk udvandring. Efter korrespondance med Moltke og Bernstorff, hvoraf især den første var meget imødekommende, kunne Moritz 1. marts 1759 tilsende Moltke et udførligt forslag, som ikke alene omhandlede hvervningen af pfalzere til Alhedens kolonisation, men hvori han også gav retningslinier for bebyggelsen og andre fremtidsplaner, bl. a. gående ud på, at kolonisterne foruden agerdyrkningen burde have et bierhverv. Han mente, at der passende kunne anlægges spinderier i Jylland, måske kunne der endog blive tale om at drive silkeavl. . . .

Moritz kendte sikkert ikke meget til Alheden, ja, vidste åbenbart næppe, hvor den lå, og hans medvirken ved dens kolonisation må da også betragtes som en tilfældighed. Skønt hans anvisninger m. h. t. koloniernes anlæg og drift ikke blev fulgt, fik Moritz gennem sin udvælgelse af kolonisterne en overordentlig indflydelse på sagernes forløb, et ansvar, han muligvis tog sig lidt for let, og som har givet anledning til eftertidens hårde dom over ham.

Moritz havde dels ikke sikret sig, at de hvervede folk var landbrugere, dels havde han antaget og afsendt flere, end der kunne anbringes.

Disse bebrejdelser, som fra dansk side rettedes mod ham, kunne der dog måske i nogen grad findes undskyldning for. Således var der fra første færd, da Moritz under sit besøg i København hørte om kolonisationsplanen, ingen rene retningslinier i sagen, og legationsrådets orientering måtte derfor blive tilsvarende uklar. Navnlig synes der at have været tanker fremme om, at hedeopdyrkerne også skulle have lejlighed til at tjene noget ekstra til livets ophold, f. eks. ved fabriksarbejde. Dette var for så vidt ingen dårlig ide, en mulighed, man forøvrigt senere

vendte tilbage til, og Moritz havde ligeledes selv foreslået bi-beskæftigelse. Dertil kom, at der faktisk var danske ønsker fremme om en indvandring af tyske arbejdere til fabrikkerne. Således havde Hans de Hofman flere gange skrevet til Moritz om at skaffe dygtige »manufacturister« til landet. At nogle af de sidste endte på Alheden var ikke usandsynligt.

At der blev sendt flere af sted, end man brød sig om her i landet, var vel ligeledes et resultat af mangelfuld plankæggelse og dårlig orientering. Det er tænkeligt, at Moritz i København havde set den af Justi forelagte plan, der forudsatte bosættelse af ca. 1000 familier. Men — tilbage bliver dog visse fakta, der viser agenten Moritz i et uheldigt skær. Da han — efter traditionen — skulle have en louisdor for hver udvandrer, han fik hvervet, lå der alene heri en fristelse til personlig profit. Hvad angik de pfalziske udvandrere var deres værste beskyldning mod Moritz denne, at han havde omtalt Alheden, dog ikke i sit opråb, som en slette med knæhøjt græs, hvorfor deres utilfredshed med den nye hjemstavn uvægerligt fik adresse til ham. Højest sandsynligt havde Moritz, den slebne diplomat, gjort, hvad han kunne for at fremme sagen og gøre god fyldest i tjenesten, samtidig med at kunne tjene en skilling til sin egen lomme, to formål der efter den herskende tankegang godt kunne forenes.

I brev af 27. 3. 1759 havde Moltke givet Moritz fuldmagt til at påbegynde hvervningen og sendte samtidig oplysning om, hvilke friheder den danske stat kunne tilbyde: 20 års frihed for alle skatter og tiender, Frihed for udskrivning, indkvartering samt kongerejser i samme tidsrum. Arvefæste, der sikrede børnene de af forældrene beboede gårde inden for samme tidsrum.¹²⁾ Dette var i hovedsagen de samme privilegier, som Christoffer Falck i 1723 havde foreslået.

Efter anvisning fra den danske regering (Moltke) skulle de udvandrende have udbetalt rejsepenge, 30 rdl. til en voksen mand, 20 rdl. til en voksen kvinde, det samme til medfølgende børn mellem 12 og 26 år, og iøvrigt 10 rdl. til hvert barn, men disse penge kom dog først til udbetaling ved ankomsten til be-

stemmelsesstedet, og det var vist meningen, at kolonisterne for disse midler skulle købe husdyr og redskaber. Dette var en praktisk ordning, der forudsatte, at de udvandrende inden afrejsen realiserede deres ejendom, brugte penge til rejsen for atter at få dækning ved ankomsten. For de helt subsistensløse, der hutlede sig frem til Jylland og ankom i ussel forfatning, var forestillingen om rejsepenge og anden offentlig omsorg imidlertid farlig og fremkaldte da også store vanskeligheder. Indrejsen kontrolleredes ved et af Tyske Kancelli udstedt pas.

Moltke, der synes at have været særlig ivrig for at fremme sagen, havde foreslået at lade kolonisterne drage af sted i mindre grupper, efterhånden som de blev rejsefærdige, og i august 1759 kunne allerede den første transport, ialt 15 familier, afgå fra Frankfurt a. Main, og af disse nåede de 9 familier »udi ganske miserable Omstændigheder« først i oktober Århus, hvorfra rejsen senere fortsattes mod bestemmelsesstedet. De frafaldne 6 familier kunne med god grund tages som eksempel på, hvor lidt der i denne sag turde regnes med en aftale, truffet i det fjerne Pfalz, og hvor let opbruddets lyse stemning kunne forvandles til skepsis og modløshed.

Altimens fortsatte Moritz sin virksomhed, bistået af under-agenter rundt om i Rhinlandet, og de rejselystnes skare voksede støt.

¹²⁾ Pontoppidan: Danske Atlas V.

PFALZ

Hvad var nu årsagerne til, at så mange lod sig friste af Moritz' plakat og straks var rede til at forlade deres skønne hjemland for at søge lykken i det fremmede? Dette spørgsmål melder sig allerede her, ligesom dets behandling er nødvendig for den rette forståelse af udviklingen på Alheden.

Kurfyrstendømmet Pfalz var dengang et selvstændigt regeringsområde, et lille rige på størrelse med Sjælland, men tæt bebygget og omfattende nogle af Vesttysklands skønneste egne. De mange borgruiner på bjerghøjderne stod allerede da som vidnesbyrd om en bevæget historisk fortid; mange af disse borge blev ødelagt under den såkaldte *bondekrig* i 1525, en bondeopstand med revolutionær tendens, der dog i løbet af nogle måneder blev slået ned. Reformationen delte den pfalziske befolkning i et katolsk mindretal og et protestantisk flertal, der atter spaltedes i en luthersk og en calvinistisk lejr, og mellem disse sidstnævnte opstod der snart alvorlige brydninger, som o. 1546 fik en formel afslutning ved, at den handlekraftige kurfyrst Frederik III, trods talrige lutheranere, indførte den calvinistiske (reformerte) lære som landsreligion. Under Trediveårskrigen erobredes Pfalz af Tilly, hvis hære under frygtelige ødelæggelser indtog by efter by, hårdest gik det ud over Heidelberg, den calvinistiske læres højborg. I 1627 var der kun to professorer tilbage ved byens berømmelige universitet, og der blev året før kun indskrevet een student.¹⁾ Århundredets sidste halvdel bragte nye krigsbegivenheder. Da Ludvig XIV af Frankrig i 1674 kom i krig med det tyske rige, besatte franske tropper, trods kurfyrstens neutralitetserklæring, straks Pfalz, og landet led hårdt under dette overgreb af sin mægtige nabo, der ved sit tilbagetog gjorde det pfalziske land til gennemmarch-område for de efterfølgende tyske hære.

¹⁾ Häusser: Geschichte der rheinischen Pfalz, I.

Endelig udbrød i 1685 den pfalziske arvefølgekrig, hvorunder Frankrig atter besatte landet, idet Ludvig XIV påberåbte sig arvet. Inden de franske tropper trak sig tilbage, ødelagde de på den mest barbariske måde byerne Heidelberg, Mannheim, Speier o. s. v.

Pfalz var efter disse mange ufredsår o. 1700 et land i ruiner, men også befolkningen var blevet præget af de onde tider. Pfalzerne mistede under krigens hårde og langvarige byrder ikke så lidt af deres oprindelige karaktertræk og blev under de elendige levevilkår tvunget ud i demoralisering.²⁾ Da der endelig oprandt roligere tider, fulgtes de ikke af den længe ventede genopblomstring, tværtimod tog samfundsudviklingen i første halvdel af 1700erne en så uheldig retning, at ethvert fremskridt for de forarmede borgere og bønder syntes udelukket.

Under Karl Philip (1716—1742) blev den franske påvirkning i Pfalz stadig mere iøjnefaldende. Inden for landets beskedne rammer dannede kurfyrsten efter den franske konges forbillede en ganske uhyrlig hofstat omfattende flere hundrede personer, der under allehånde titler skulle besørge fyrstens opvartning. Hertil knyttede sig en vældig stab af embedsmænd, der holdt sig nær til hoffet og lod forretninger udføre af underordnede stedfortrædere. Under dette bureaukrati, hvis medlemmer levede af landets indtægter, og som fornyedes gennem familieforbindelser efter et indviklet ekspektancesystem, regeredes de lavere klasser, de underordnede arbejdende »beamter« samt borgere og bønder. Navnlig bønderne blev udsuget uden skånsel gennem stadig voksende skatter og afgifter.³⁾ At klage til landets overhoved var utænkeligt, da fyrsten var omgivet af en »dreifache Mauer« bestående af embedsmænd, hoffolk og jesuitter. De sidstes tilstedeværelse ved hoffet i det, som nævnt, protestantiske kurfyrstendømme kunne synes overraskende.

Under pres fra fransk side havde Pfalz i 1697 måttet fraskrive sig den religionsfrihed, der var sikret landet ved den westfalske fred 1648. Nu kom katolikkerne atter til magten, og

²⁾ Häusser: Gesch. d. r. Pfalz, II, 894.

³⁾ »Die pfälzische Administration gelangte auf diesem Wege zu dem unbeneideten Rufe, den sie im achtzehnten Jahrhundert genoss, eine der unverbesserlichsten in der Welt zu seyn, und das arme Volk musste mit seinem Schweisse theuer bezahlen, was die Herren Beamten als Kaufpreis ihrer Stellen hingegeben hatten.« (a. s. 896 ff.)

med den mægtige kirkelige organisation bag sig kunne nu det katolske mindretal rejse en sand terrorisme mod protestanterne, der stod svage i kampen, da de endnu ikke havde kunnet sikre sig hverken gods eller pengemidler, men måtte nøjes med frivillige ofre. Afgørende var det dog, at den daværende kurfyrste såvel som hans to efterfølgere, ialt spændende over tiden 1690—1799, sluttede sig til katolikkerne. Det blev selvsagt en periode med vedvarende kirkelige stridigheder, hvorunder åndslivet stagnerede. Undertrykkelsen af protestanterne blev gennemført med jesuitisk grundighed; i alle råd skulle mindst 50 % være katolikker.

— — —
Allerede under Trediveårskrigen begyndte Pfalzerne at udvandre, især til Holland, hvor der var beskyttelse at finde. Under arvefølgekrigen og de efterfølgende religiøse forfølgelser måtte igen mange forlade hjemstavnen og drog til Nordtyskland samt egnen omkring Magdeburg. Da kom kvækeren *Penn* til Pfalz, og han fortalte begejstret om Amerika, de vide sletter og de fredelige urskove, hvor man levede lykkeligt og roligt. Hans taler gjorde indtryk på Pfalzerne, som i så høj grad savnede netop disse goder, og inden længe kom en udvandring i gang; mange drog af sted; trods rejsens vanskeligheder og ofte en usigelig elendighed nåede man det forjættede land. Denne udvandring fortsatte i stigende grad — hvad der jo også var tilfældet fra andre europæiske lande — men det var sikkert betegnende, når en udvandrer dengang kaldtes en »Pfalzer«.⁴⁾ I Amerika dannede de pfalziske emigranter staten Pennsylvania, men andre drog østpå, til Rusland, hvor der opstod en tysk koloni ved Volga. Endelig blev der o. 1766 i Pfalz hvervet kolonister til Spanien, hvor man ønskede nogle områder ved Sierra Morena kultiveret.

Da den danske repræsentant i 1759 begyndte sin agitation for udvandring til Danmark, var tanken om at skifte hjemland altså langt fra fremmed for den pfalziske befolkning. De alvorlige problemer, politiske, sociale og især religiøse, der havde fremkaldt udvandringen i det forudgående århundrede, var endnu uløste. Politisk var Pfalz ved sin geografiske beliggenhed

⁴⁾ Becker: Die Pfalz und die Pfälzer, 463 ff.

mellem Frankrig og Tyskland på forhånd udsat for tryk. Siden 1690 havde landet ikke været ramt af egentlige krigshandlinger; bortset fra en fransk besættelse i 1734—35 og atter i 1740, som i begge tilfælde skyldtes regeringens franskvenlige holdning, havde de sidste 70 år været en forholdsvis rolig tid. Dog må det erindres, at bondebefolkningen hovedsagelig var protestantisk og derfor tyskorienteret, idet man jo huskede, hvorledes den religiøse undertrykkelse i sin tid var kommet fra Frankrig.

— — —
Fr. C. Carstens beretter,⁵⁾ hvorledes en af kolonisterne på Alheden, en gammel mand i firsårsalderen, havde fortalt ham (ca. 1835) om grunden til, at man brød op og forlod hjemstavnen: »Kunde vi i to år få lov til selv at bjerge vor høst, måtte vi regne med, at fjenden kom og tog den det tredje.« Denne forklaring, som manden ikke kunne have kendt af egen erfaring, men havde fået overleveret, bunder tilsyneladende i et nedarvet had til franskmændene — den religiøse fjende for de pfalziske protestanter. Når de franske tropper besatte landet eller kom der på gennemmarch, var dette naturligvis en alvorlig gene for bønderne, men disse var, i modsætning til den pfalziske regering, der lagde vægt på et venskabeligt forhold til Frankrig, på forhånd fjendtligt indstillet, hvorfor ethvert overgreb fra troppernes side uvilkårligt forstærkedes og gik ind i traditionen som noget langt værre, end det rimeligvis var.⁶⁾ Det blev i nogen grad til en genoplivelse af de gamle beretninger om fortidens brand og ødelæggelser. Faktisk havde Pfalzerne ikke kendt til egentlige krigsbegivenheder i de sidste 70 år, og mange vest-europæiske områder var på denne tid, ca. 1760, hårdere ramt af krigens hærgen.

De sociale forhold, der holdt de pfalziske bønder undertrykte og forarmede, kunne synes mere nærliggende som årsag til udvandring. Skønt bønderne nok så meget kunne have grund til at protestere mod den tilværelse, man bød dem — skatteudsugning, plager af det fredede vildt og andre jagtforanstaltninger,

⁵⁾ Carstens: Bemærkninger over Alheden.

⁶⁾ Under besættelsen i 1735 tilbød franskmændene at give de pfalziske bønder sædekorn for at lette dem de opståede vanskeligheder, men bønderne vægrede sig ved at lægge sæden, da de mente, arbejdet ville komme deres fjender til gode. (Gesch. d. r. Pfalz, II, 883.)

tvang til, også for protestanter, at overholde de mange katolske helligdage o. s. v., var protesternes tid endnu ikke inde, men det udelukkede dog ikke, at frihedsdrømmen i pfalzerens sind også kom til at omfatte disse problemer.

Også i kirkelig henseende var Pfalz ved reformationen blevet et grænseland, hvor modsætningerne antog en egen skarphed. Kirkens intolerance nærrede den folkelige fanatisme, og for Pfalzeren, »af natur en kraftig, rigt begavet gren af den frankiske stamme«, førte denne udvikling til konflikt med ikke blot hans racemæssige ophav, men også med landets regering samt den kirkelige autoritet, og der kan ikke være tvivl om, at det var trangten til den *religiøse* frigørelse, som i 1759 fik pfalzeren til at forlade sin hjemstavn og give sig en usikker skæbne i vold. Herom vidner også, at kolonisterne, inden de drog af sted, fik løfte om kirkelig frihed og, hvis der kunne samles 30 familier af samme tro, kirkelig betjening i overensstemmelse med denne.

Nelop på den tid var den pfalziske regering blevet opmærksom på en tilbagegang i befolkningstallet og søgte nu at afbøde denne fare. Der blev af regeringen oprettet en række fabrikker af forskellig art, således en betydelig porcellænsfabrik i Frankenthal, en by, som yderligere fik hjælp gennem skattenedsættelser o. s. v., desuden begunstigede man *indvandringen af fremmede arbejdere*, altimens der udstedtes skarpe *forbud mod udvandring*.

Dette betød, at den, der lod sig lokke af Moritz' plakater og udvandrede fra Pfalz, ikke havde nogen vej tilbage. Når der alligevel var en næsten overstrømmende tilslutning, ser man heri det bedste bevis på, at dette skridt, udvandringen, i hvert fald for de flestes vedkommende, var en løsning, man havde længtes efter, en beslutning af største alvor. Selvfølgelig var der i strømmen, som gik mod nord, også en del løse fugle, eventyrere, der imødeså en sorgløs fremtid uden dermed at forbinde nogen videregående ide. Disse var, som regelen, de mest højkrøstede og fremtrædende, når der var noget at kritisere, men *flertallet* af dem, som nåede Alheden, var utvivlsomt hæderlige, målbevidste, mere eller mindre fattige mennesker, der af omstændighederne havde lært at være *på vagt imod al autoritet*.

HESSEN

Landgrevskalet Hessen-Darmstadt lå 1760 som en nordlig nabostat til Pfalz og var af omtrent samme størrelse, ligesom der også i de to staters historie findes flere fællestræk. Begge blev de centrer for reformationstidens stærke brydninger og derefter for Trediveårskrigens ødelæggelser, men hertil kom i Hessen forskellige indre stridigheder, der især skyldtes en uheldig deling af et relativt lille landområde imellem flere fyrstelige arvinger og den heraf følgende samlingspolitik.

1567 var landet Hessen blevet delt mellem fire brødre, så der herefter var lige så mange småstater: Hessen-Kassel, Hessen-Darmstadt, Hessen-Rheinfels og Hessen-Marburg. Efter at de to sidstnævnte fyrstehuse var uddøde i henholdsvis 1604 og 1583, opstod der arvestridigheder mellem H.-Kassel og H.-Darmstadt. Splittelsen uddybedes yderligere under Trediveårskrigen, idet Kassel støttede protestanterne, mens Darmstadt, skønt landgreven, Ludvig V, var lutheraner, sluttede sig til den kejserlige hær. Resultatet blev, at H.-Darmstadt udsattes for angreb og plyndringer af både »venner« og fjender, ligesom en pfalzisk hær erobrede byen Darmstadt og tog den flygtende landgreve til fange. H.-Kassel blev til gengæld hærget af de kejserlige hære og måtte 1623 afstå et mindre område til Darmstadt, men efter kejserens nederlag i 1648 måtte erobringen tilbagegives, og den lange ufredstid fik endelig ende. Den havde været ledsaget af hungersnød og pest, så hele byer uddøde, og mange hessiske kirkebøger blev ikke førte i 10—15 år.¹⁾

Den franske hofskik med al dens overdådighed, der bredte sig uhindret af alle politiske grænselinier, nåede til Hessen under landgrev *Ernst Ludwig* (1678—1739). Han genopbyggede det i 1715

¹⁾ Künzel: Geschichte von Hessen, 651.

nedbrændte slot i Darmstadt med Versailles som forbillede, med orangerier og store haveanlæg. Sine pengevanskeligheder søgte greven at afhjælpe ved ihærdig dyrkelse af guldsmageriet, men mere indbringende var dog de kobbergruber, som var blevet åbnet 1710.

Under hans søn *Ludwig VIII* (1739—1768) udbrød den preussiske syvårskrig, 1756—63, og han stillede sig straks på Østrigs side, hvorved han gjorde sit land til en af krigens skuepladser.

I modsætning til Pfalz er Hessen, navnlig den sydøstlige, højtliggende del, Odenwald, d. v. s. de øde skove, ikke særlig frugtbar land, kendetegnet ved et ret barskt klima. Del var navnlig fra denne egn, kreis Erbach, der blev reflekteret på Moritz' tilbud om udvandring til Danmark.

»I Odenwald lever en kraftig mennesketype med god legemsbygning, men man kan også i fattige småbyer, hvor flertallet af indbyggerne, trods svært arbejde, kun er i stand til at skaffe sig en sparsom og dårligt nærende kost, træffe mindre mennesker med højel nakke, indsunket bryst og krumme lemmer, en følge af anstrengende arbejde i for tidlig alder. *Karakteren* hos odenwalderen er en sølsom blanding af trohjertethed og fiffighed, sund natur og grovhed, ærligt enfold og tilbageholdende væsen. Manden arbejder godt og drikker gerne brændevin, dog vinder nutildags øllet frem på brændevinens bekostning. Forbindelsen mellem de ledige af begge køn er fri, sædeligheden er ikke stor, og der er byer, hvorfra de fleste piger tager tjeneste i byerne som amme for, når de har sammensparet en sum, at vende tilbage og stifte hjem.

Levemåden i Odenwald er forskellig hos bønder og daglejere. De mere velhavende spiser melretter, saltet og tørret kød o. s. v., mens daglejeren må nøjes med kartofler og brød, bestående halvt af kartofler og halvt af mel. — Boligen er hos odenwalderen lav og ikke særlig lys, stuen er i regelen mørk og oplyses ved lyspinde af bølge- eller birketræ. Renligheden er ikke stor, vinduerne bliver sjældent lukket op, og om vinteren opvarmes stuen så stærkt, at den indtrædende er nær ved at falde om. Den nærmeste stol ved ovnen tilhører bedstefaderen (dem Herchen), den næste plads er husfaderens. Når forældrene afstår deres ejendom til børnene, forbeholder de sig ret til stadig at være medbestem-

mende og delagtig i udbyttet, eller de går på aftægt og modtager en årlig ydelse, der retter sig efter omstændighederne.«²⁾

Denne beskrivelse af forholdene i Odenwald er fra 1854, altså et lille århundrede efter udvandringen fra Erbach til Alheden, men der er næppe tvivl om, at den givne karakteristik er af almen gyldighed. Uden at hæfte sig ved enkelthederne, hvortil der vel dengang mange steder kunne findes sideslykke, også her i landet, får man et tydeligt indtryk af, at Odenwald var en *fattig egn*, hvor kampen for tilværelsen var hård, og mulighederne for at arbejde sig frem til forbedrede kår yderst ringe.

Parforcejagten var et særligt udslag af den herskende franske mode og nåede et højdepunkt i Hessen under Ludwig VIII. Det var en form for jagt, som var forbeholdt fyrster, der kunne rejse et vældigt opbud af jægere, heste og hunde og iøvrigt kunne til-lade sig at lade jagten foregå over et større terræn uden hensyn-tagen til markernes afgrøde, ja, måske knap nok til bonden og hans dyr. Når man tager i betragtning, at parforcejagten var et ret pludseligt opdukkende fænomen, som den hessiske bonde stod uforstående, men magtesløs over for, har man måske også her en af grundene til den utilfredshed, der fremkaldte tanken om udvandring.

Føjer man endelig hertil de ubehageligheder og ødelæggelser, som Syvårskrigen medførte, har man formentlig de alvorligste årsager til udvandringen fra Hessen i den her omhandlede periode. Forinden var der — som fra Pfalz — udvandret mange til Amerika. Herom vidner den odenwaldske udvandrersang:

Jetzt ist die Zeit und Stunde da,
jetzt ziehn wir nach Amerika;
die Wagen stehn schon vor der Thür,
mit Weib und Kindern ziehen wir.

Alle die mit uns anverwandt
geben uns zum letzten Mal die Hand.
Ihr Brüder, weinet nicht so sehr,
wir sehn uns nun und nimmermehr.

Und wenn das Schiff im Meere schwimmt,
so werden Lieder angestimmt.
Wir fürchten keinen Wasserfall
und denken: Gott ist überall.

²⁾ Walther: Das Grossherzogthum Hessen. (Darmstadt 1854.)

Drum wendet euren trüben Blick
 wir hoffen auf ein bessres Glück.
 Den tausend Seelen geht es gut —
 Dies tröstet uns und macht uns Muth.²⁾

Det vil af det foranstående fremgå, at Alhedens første kolonister, skønt de kom fra et ret snævert geografisk område, var temmelig forskellige, både af milieu og åndelig indstilling, og de to hovedgrupper, de kunne inddeles i, pfalzere og hesser, havde tilsyneladende hver sine bevæggrunde for udvandringen og vel også derfor hver sine forestillinger om den tilværelse og lykke, de ventede at finde på Alheden.

KOLONISTERNES OPMARCH OG BOSÆTTELSE

Sidst på sommeren 1759 henlå Alheden endnu folketom og fredelig, uden tegn på, at der var truffet vigtige afgørelser om dens fremtidige skæbne. Ganske vist var der landmålere på færde langs yderkanterne, kaptajn Kahlen og to andre »ingeniører«, men der var lang vej rundt, og opmålingen skred kun langsomt frem. Ingen af de tre havde grund til hastværk, de var i statens tjeneste, så lidt som de kunne ane, at deres opgave pludselig var blevet presserende.

Da det rygtedes, at de første kolonister til Alheden nærmede sig, og de lokale myndigheder, således amtmand *v. Heinen* i Viborg, fra rentekamret fik besked om at tage imod de fremmede samt anvise dem jord, forstod man, at regeringen trods alle advarsler fra lokal side havde truffet beslutning om hedens opdyrkning, og at der snart ville ske noget. Ikke uden grund følte amtmanden sig forbigået i denne sag, og det kan ikke undre, at han holdt sig tilbage. Et lignende standpunkt synes amtmanden over Silkeborg m. fl. amter, *Ditlev Trappand*, til at begynde med at have indtaget. I hvert fald måtte Moltke anmode *Hans de Hofman* og proviantforvalter *Deichman* i Fredericia om at tage imod de fremmede, begge indvilligede, og hermed var da den første vanskelighed overvundet. Men flere ventede.

Man kunne med god grund spørge, hvorfor den ellers så formående overhofmarskal Moltke ikke, da han i marts satte hvervningen i gang, samtidig sørgede for, at der blev truffet foranstaltninger til kolonisternes anbringelse på Alheden. Ganske vist havde han sidst i juli underrettet rentekamret om, at de første pfalzere snart kunne ventes, hvorefter kamret, der iøvrigt vist ikke var bekendt med Moritz' aktivitet, lod meddelelsen gå videre til de respektive amtmænd. Disse havde altså haft et par

²⁾ Künzel: anf. v. 571.

Jeppe Aakjær.^{*)}

mindst fordi de i forvejen var blevet bebyrdet med hedens opmåling. Allerede siden 1757 havde de to førnævnte, v. Heinen og Trappaud, samt amtmanden over Lundenæs-Bøvling amt, *Peter Albertin*, dannet en såkaldt opmålingskommission, der skulle lede landmålerens arbejde, og herigennem fået en forsmag på de bryderier, Alhedens kolonisation ville bringe. I stilhed havde de vel håbet, at sagen ikke kom videre, og nu blev de pludselig stillet over for den fuldbyrdede kendsgerning — kolonisternes var i anmarch! Kommissionen gik til den nu foreliggende opgave med al mulig skepsis, og hvis ikke Moltke med heldig hånd havde fået den suppleret med Hofman og Deichman, ville det allerede stærkt belastede foretagende rimeligvis være strandet i starten.

24. oktober var pfalzerne, ialt 24 personer, nået til Knudstrup kro, hvor de traf Hofman og Deichman; det var for begge parter et spændende møde, en milepæl for såvel de fremmedes som de danske repræsentanters forhåbninger, men for pfalzernes vedkommende var forventningen dog allerede stemt en del ned under rejsens besværligheder og den foreløbig ret kølige modtagelse, de

^{*)} Forfatteren Jeppe Aakjær har i sin afhandling: *Hedens Peublering eller Af den gamle Amtmands Papirer* beskæftiget sig med kolonisationens første tid (J. S., 4. rk., 3. bd., 87 ff.).

havde mødt i Aarhus, mens følelsen af at være prisgivet en uvis skæbne ikke kunne undgå at kaste alvor over situationen. Hvilket indtryk den forhutlede skare måtte give de danske embedsmænd siger sig selv, men foreløbig kom det an på at gøre de fremmede bekendt med den ventende opgave, hvorfor Hofman straks begyndte at udspørge pfalzerne om den enkeltes kendskab til hedeopdyrkning. Af de 9 mænd havde 2 tidligere haft med hede at gøre, 5 kendte til landbrug i almindelighed, mens de sidste 2 henholdsvis havde været væver og grenader, altså et resultat, der nok kunne give anledning til betænkeligheder. Det måtte nemlig forudses, at man med denne lille fortrop havde eksempel på, hvorledes de efterfølgende flokke kunne ventes at være beskaffene.

Næste dag drog man nordpå. Formentlig havde Hofman forinden fundet lejlighed til at nævne ordet *hede*. Nu, hinsides Aaresvad, så de fremmede, hvad dette ord dækkede over, foran dem lå Alheden, oktobergrå og uendelig . . . Her er der et hul i den historiske overlevering, ingen beretning om, hvad pfalzerne i dette dramatiske øjeblik har sagt og gjort. Det er slet ikke sikkert, at de har givet udtryk for den skuffelse og fortvivlelse, en udenforstående med sans for det sentimentale måske ville finde selvfølgelig. Landskabet var så vidt forskelligt fra Pfalz som vel muligt, ingen skove og blånende hjerghøjder, men det havde de fremmede næppe heller ventet at møde her; de havde engang givet sig udvandrerskæbnen i vold, og det afgørende for dem var sikkert, at de nu endelig var ved vejs ende.

Men hvor skulle de bo, man havde forgæves spejdet efter boliger i lynghaven. Som undskyldning for denne mangel kunne Hofman henvise til, at kolonisterne først skulle have lejlighed til at bese lokaliteterne og derefter udvælge de steder, de syntes bedst om. Man fortsatte rejsen mod nord, en træls tur ad usle veje, alt imens hedens farveløse panorama for alvor udfoldede sig, knugende ensformigt. Forgæves spejdede man efter holdepunkt for blikket, men først efter mere end en times rejse kunne der i det fjerne øjnes et hustag over lyngen — Kongenshus. Med fuldt overlæg havde Hofman sat kurs efter dette, velsagtens i den tro, at mødet med en landsmand, i det mindste en tysker, ville virke oplivende på pfalzerne, ja, måske kunne der endog blive mulighed for, at de fremmede indtil videre kunne finde husly hos Lud-

vig Kahlen. Det viste sig dog snart, at Hofman heri havde regnet forkert, kolonisterne ville, med kompliment til deres menneskekundskab og selvstændighedsfølelse, ikke blive hos kaptajnen, men forlangte at komme videre. Næste morgen drog man så mod sydvest og endte hinsides Karup å ved Skophuset, dengang en gård, der drev krohold, og hermed var man færdig med turen; pfalzerne havde set, hvad der faktisk kunne ses på Alheden, og nu måtte man have klaring på dette overmåde vigtige problem: hvor ønskede kolonisterne at bo? Det varede længe, inden de overhovedet ville udtale sig, hvad jo forøvrigt ikke var så mærkeligt, afgørelsen var af den største rækkevidde, ikke blot for de tilstedeværende, men også for dem, som fulgte efter. Endelig blev resultatet, at de ville bo i »den første af Haverdalene, og vilde have deres Huuse bygt som en Gade«. Denne løsning, med en samlet bebyggelse, havde man fra dansk side ikke forestillet sig, men derimod gårdene mere jævnt fordelt over heden. Dog var det ikke tiden nu at diskutere den sag, og efter at kolonisterne havde opregnet, hvad de mente var nødvendigt for at kunne bosætte sig på heden, skiltes de fra de to kommissærer. Forinden havde disse måttet konstatere, at amtmand *Albertin*, på hvis område de befandt sig, »ikke havde gjort Anstalt til nogen Befordring, heller ikke mødte nogen paa hans Vegne, hvorover vi maatte give dem (kolonisterne) 2 Rdl. til Rejsepenge, siden de havde 5 Miil til Viborg«.

De fleste kolonister, der i begyndelsen af sommeren 1760 nåede hertil, færdedes ad landevejene op gennem Sønderjylland, og en del gjorde ophold i Kolding, hvor deres tilstedeværelse medførte forskellige besværligheder for de stedlige myndigheder, der vel nok var underrettet om denne usædvanlige og ret talstærke invasion, men ikke altid var i stand til på egen hånd at løse de dagligt opstående problemer. Sognepræsten, provst *Matthias Bakke*, blev opsøgt af giftelystne unge blandt de fremmede, der ønskede, han skulle vi dem. Hvad skulle han gøre? De lovformelige papirer var ikke for hånden, måske var parret eller den ene af dem katolsk eller reformert. Præsten måtte skyndsomst skrive til Hofman i Fredericia, der muligvis igen skulle indhente direktiver hos rentekamret o. s. v.

Kgl. tolder i Kolding, sr. *Peder Skyeberg*, der ved hjælp af

sine »vadstedsridere« skulle bevogte toldgrænsen langs Kongeåen, havde under 12. april 1760 fået brev fra generaltoldkammeret:

Siden adskillige Colonister, bestaaende af 400 Personer eller derover, med det første fra Tyskland over Altona til Kolding og derfra videre til Fridericia ere forventende og efter Formodning medbringer nogle Heste og Wahrer, blant hvilke sidste det og kunde hænde sig der fandtes et eller andet slags, som ikke ere tilladt at indføres, men for Contrabande ere at ansee, hvilket fornævnte Colonister ikke saa nøye kand være underrettet om. Og det derhos er hans Kongl. Mayst. allernaadigste Villie, at disse fremmede Folks Indreise til Danmark skal faciliteres dennem saavidt mueligt er. Saa haver hand at lade deris medbringende Heste og Wahre, hvad enten samme af dem selv eller ved en Person, nemlig Sticwitz, som er antagen at ledsage og indbringe dem, eller og af de hand paa sine Vegne dertil maatte commitere, angives, fri og u-behindret til Colding at lade ind og udpassere, uden at besvære dem med Skriverpenge eller andre Udgifter. Og om nogen Mislighed ved Wahrenes Angivelse skulle forløbe, uden at det kunde formodes at være sket i nogen præmediteret ond Hensigt, det best gjørlig at rette . . . »¹⁾

Denne instruks om at vise de fremmede alt muligt hensyn ved indreisen faldt nøje sammen med rentekamrets øvrige dispositioner for, at indvandringen kunne ske så gnidningsløst som muligt, så kolonisterne snarest kunne komme frem til deres bestemmelsessted, Alheden. Men det kom ikke altid til at gå efter planerne, hvilket for en del skyldtes kolonisterne selv; i den brogede flok var der personer, som endnu inden man var nået til vejsende gav op og ville sydpå igen, et anliggende, der nødvendiggjorde en ny henvendelse fra rentekamret til tolderen i Kolding:

»Ifald det skulle tildrage sig at een eller anden af de fra Pfaltz i Tydskland til Jylland komne Folk, paa hvilke Hans Mayst. allernaadigst har ladet og fremdeles lader anvende anseelig Bekostning for at faae dem etableret i Heederne, maatte blive sindede uden Tilladelse og Pass paa en hemmelig Maade sig at udsnige; og nogen til den ende sig der ved Stædet skulle indfinde for derfra at bortgaa, haver hand dennem, som ikke er forsynet med behørig Pass, strax at anholde og arrestere, hvorudi Bye-

¹⁾ Maanedsskrift for Toldvæsen, 1910, side 75 ff.

fogden naar denne Woris Ordre ham forevieses, viser ald behøvende Assistance. Og hvad da herudi forekommer og foretages maa med allerførste her indberettes til nærmere følgende Anstalt.«²⁾

Rentekamrets skrivelse, dateret 15. juli 1760, fremkaldte ret omgående en indberetning fra tolder Skyeberg, idet denne 26. juli igen hørte fra kamret:

»Af hans Skrivelse dat. 23 hujus med vedføyde Forhør Fornemmer vi, at de i Colding værende fremmede tydske Folk, som ere indkomne at nedsætte sig udi Ahlheden i Jylland, er Søndagen den 20 hujus bortgaaet 4 ledige Mand-Folk, navnlig: Jacob Ammann, Michel Helfert, Georg Helfert og Johan Adam Krugel, samt en Mand ved navn Casper Sauer med Hustruer og 3 Børn, efter hvileke undvigte Personer, hand skal have udsendt 2de Wadstedridere, men de skal ikke have været at opspørge eller antræffe, og have vi ikke noget imod den af hannem i saa maade føyede Anstalt at erindre; imidlertid er her fra Rentekamret med denne Dags Post tilskreven vedkommende Amtmand, Magistrater og Told-Betiente udi Holstein paa sine Steder at lade observere, om bemeldte undvigte Personer der skulle være at antræffe, ligesom og Commissarierne Justitz Raad Hoffmann og Cancellie Raad Deichmann ere tilskrevne med allerførst at se de øvrige udi Colding og Weyle værende Colonister befordret udi Ahlheden, for der at blive etableret, samt at tage dennem udi anbefalet Troskabs Eed.«³⁾

Også fra anden side måtte kommissærerne Hofman og Deichman høre besværinger over Colonisterne:

»Underdanigst Angivelse af Skov-Fogden Søren Swentzen for det Aar 1760, som er for 4re gamle udgaaet Eege, som for kort siden af de nylig ankomne tyske Folk er hugget og hiembaaret i Dyrhaugen som følger: den 1ste af bemeldte Eege var hugget af 31. May, den 2den ditto 2. Juni, den 3die og 4de den 7. og 9. Juni. Men ej endnu var alt fra Stedet henbragt, og da ieg efter min skyldige Pligt har tiltalt Dem om samme ulovlige Forhold, faar ieg ej andet til Svar, end at de *Absolut* maa have Brænde, ihvor de faaer det fra, da det var Kongens Skov og at Kongens Folk saa i deres Tanker maa gjøre med det tørre og gamle hvad de vil. Ieg

²⁾, ³⁾ Maanedsskrift for Toldvæsen, 1910, side 75 ff.

er aldeles ikke i Stand til at afværge sligt, ja, paa den Maade maae frøgte at tiltale dem derom. — Ieg udbeder mig derfor underdanigst, at der Naadigst maatte foranstalles, at Ieg efterdags kunde uden Frøgt forrette mit Embede og ikke turde være bange for at tiltale dem. Ieg udbeder mig herfor Naadigst Resolution, og ieg beder med ald underdanig Saumission.«⁴⁾

Skovfoged Søren Svendsen boede i Bramdrup-Lund, hvorfra hans skrivelse dateres 12. juni 1760. Imidlertid var det også galt andre steder i de nærliggende skove. Således måtte skovfoged Erich Erichsen, der boede ved Stangmoseled og havde opsyn med Dalby skov, 20. juli indberette til kommissærerne, hvorledes han en dag i juni antraf »7 Karle af de Tyske Folk, som ligger i Colding, og de havde hugget nogle smaa Riisbøge af Tykkelse som Vognkæppe som til 1 Læs Træ, og de kløvede det i Stykker paa Stedet og bar det alt sammen til Colding.«⁵⁾

— — —
Nu begyndte et særdeles bevæget afsnit i Alhedens historie.

Kommissionen stod over for at skulle skaffe de ankomne og ankommende kolonister det nødtørftigste underhold. Vinteren stod for døren, og tidligst til næste forår kunne man begynde byggeriet; det blev forsøgt at få omegnens bønder til at huse kolonisterne, men forgæves. I nabosognene var man allerede underrettet om, hvad der forestod, og modstanden var kompakt. Der var da kun den mulighed tilbage at indlogere de 9 første familier i Viborg, hvilket i tiden 15. oktober—15. december kostede 190 rdl. 54 sk., og denne sum skaffede Moltke af amts-kassen. Inden jul var yderligere ca. 100 personer nået inden for landets grænse; af praktiske grunde blev det bestemt, at disse foreløbig skulle blive i Fredericia, hvor Hofman mente, de kunne finde beskæftigelse vinteren over »paa det de ej skulde blive lade og dovne«. Denne frygt skulle snart vise sig velbegrundet, lediggangen havde en uheldig virkning på kolonisterne, og hermed blev spiren lagt til den opposition, som det senere blev ledelsens vanskeligste opgave at bekæmpe. Vinteren gik med planlægning af byggeriet; i januar beordrede rentekamret, at det nødvendige træ skulle leveres fra skovene i Silkeborg amt, hvilket straks gav anledning til en divergens med skovrideren, der hævdede, at hans skove ikke kunne

⁴⁾, ⁵⁾ Af Hofmans korrespondance (Landsarkivet, Viborg).

Det oprindelige stuehus til mtr. nr. 18 i Havredal. (Ca. 1908.)

tåle en så voldsom hugst uden at ødelægges. Man forsøgte derefter at skaffe tømmeret fra Norge, men heller ikke dette lod sig gennemføre, og enden blev da, at man alligevel måtte beslutte sig til at bruge indenlandsk fyr. De øvrige byggematerialer, sten og ler, kunne skaffes fra den nærmeste omegn, men af de pågældende lodsejere var kun Steensen, Avnsbjerg, villig til at levere, mens Schinkel og Friedenreich ikke så sig i stand til at undvære noget. Et andet vigtigt spørgsmål var transporten, hvortil rentekamret rekvirerede 518 bondekøretøjer, alle fra Dronningborg og Skanderborg amter, et vældigt opbud, der ville føles som en uretfærdighed mod de pågældende, hvorfor da også rentekamret efter henstilling fra regimentsskriver Niels Schelde, Dronningborg, fordelte byrden over et større område. Ved disse og lignende besværinger gik megen tid tabt. Allerede 12. februar forelå de færdige byggeplaner godkendt af rentekamret, men foråret gik, og sommeren kom, inden de første bygninger begyndte at rejse sig i Havredal. Man havde, i forståelse med kolonisterne, valgt en gårdtype med et fritliggende stuehus samt to udlænger, altså mere en pfalzisk end jysk byggestil. Gårdene, der hver skulle give plads for to familier, var alle ens og skulle ligge i 3 parallelle gader, hvoraf den ene dannedes af landevejen.

Den faste linie, som således kom til udtryk i byggeplanen,

kom desværre ikke til at præge arbejdets udførelse. Hertil var der flere grunde.

1. maj ankom den hidtil største flok kolonister, 418 personer, fordelt på 100 familier. Deriblandt var ca. en fjerdedel absolut uegnet til formålet, hvilket fremgik af en i Fredericia foretagen eksamination. Ikke desto mindre synes hele hoben at være nået frem til rejsens mål. Dette tilfælde gav anledning til et forslag fra Hofman, om ikke man hellere burde lade den nævnte bedømmelse af de indvandrede foregå i Altona, da man så lettere kunne blive de uønskede kvit. Var de først inden for grænsen, var den danske regering dermed forpligtet til at underholde dem. Hofman talte dog for døde øren i den sag — her havde Moritz afgørelsen. Nu blev resultatet en så overvældende tilstrømning, at alle rammer truedes med sprængning. I Havredal, der var begivenhedernes midtpunkt, og hvor man havde fået gravet en brønd, måtte der skaffes husly til de mange mennesker, som med nogen ret krævede forplejning. Kommissionen fik nu mere end nogensinde før hænderne fulde.

Ved et møde, hvor meningerne om kolonisternes ophold drøftedes, blev resultatet: »Hr. Conferentsraad Trappaud og Hr. Etatsraad Albertin derimod mente, at siden det var forsøgt udi Silkeborg Amt, at der ingen Lejlighed kan blive hos Bonden til at faa Colonisterne indkvarteret, hvorover og under 11. Februar sidst er sket Indberetning, at der for de Familier, som paa Heden skal etableres, indtil Bygningerne bliver færdige, kunde oprejses Jordhytter til hver Familie, af 4 Alens Bredde og 6 Alens Længde, hvortil hver Hytte vil medgaa 8 Stk. Bøge, 4 Alen lange, at sætte i Jorden til Støtter, 3 Stk. 6 Alen lange at lægge tværs over og 10 Stænger til at klæde Tørvene (lyngtørvene, der skulle danne væggene) paa, samt en Del smaa Gærdsel, til hver Hytte 4 Læs —.« Med dette yderst beskedne byggeprogram var man på en forholdsvis billig måde kommet over et påtrængende problem. Kolonisterne måtte naturligvis selv sørge for at få hytterne rejst, og efterhånden, som det egentlige byggearbejde skred frem, måtte de desuden være håndlangere for håndværkerne.

Ved det førnævnte møde var d'herrer amtmænd Trappaud og Albertin altså nærværende. Sidstnævnte var dog åbenbart ikke særlig interesseret i kolonisationen, der jo også kom til at falde

uden for hans amt. Trappaud derimod kunne ikke undslå sig, da Alhedens sydlige del med Havredal hørte til Silkeborg amt. Desuden var han på en måde regeringen tak skyldig, idet han 1730, ved udrensningen efter Frederik IV's død, uden egentlige kvalifikationer havde fået sin amtmandspost. Dog havde han forlængst haft lejlighed til at vise sig som en kapabel mand, men var nu kommen i en alder, da man ikke længer kunne ønske ekstraopgaver. Han fik nu overdraget ledelsen af byggeriet på Alheden, der efter den store tilstrømning måtte udvides til også at omfatte Frederikshøj (Grønhøj), så der herefter blev tale om to kolonibyer, hver på ca. 30 gårde. Foreløbig skulle Trappaud dog sørge for, at gårdene i Havredal blev fuldført. Her var mange mennesker samlet under ret kaotiske forhold, her rullede kongens dalere i tusindvis, og der var for så vidt intet mærkeligt i, at regeringen, foruden en kasserer, *Søren Thestrup*, ansatte endnu en embedsmand ved kolonien, en slags tilsynsførende, inspektøren *Henning Stivitz*. For begge disse sidstnævnte tyder alt på, at de savnede forudsætninger for at bestride deres poster på fyldestgørende måde. Thestrup var en bondesøn fra nabosognet, teologisk kandidat, og fortalte selv »Jeg er ikkun Lærling i nederste Classe i Landvæsenet . . . men haver nu i mange Aar, ved det jeg stedse haver været i Condition paa Landet hos Præster, der tillige have været gode Land-Mænd, samlet mig nogen Forraad paa Indsigt i Land-Væsenet og Agerdyrkningen, hvortil jeg altid haver haft stoer Lyst (gid jeg i min første Ungdom havde udvalgt denne Leve-maade, saa var mit Liv blevet mere lyksaligt og mit Sind befriet for saa megen Bekymring for at nyde et lidet Embede i den Vey, jeg nu i fjorten Aar med stoer Besværighed haver gaaet; men nu, ikke optinere, førend jeg af Alder og Bekymring er bleven uduelig dertil, dog! ske Herrens Villie!).«⁶⁾ Søren Thestrup var en af de to, der i sin tid havde besvaret prisopgaven om hedernes opdyrkning i Økonomisk Magasin; han vandt en guldmedaille, og tilsyneladende samtidig regeringens bevågenhed.

Stivitz havde tidligere været ansat hos enkedronning Sophie Magdalene, der næppe uden interesse fulgte den tyske invasion i Jylland, ligesom hun jo deltog i de landøkonomiske fremskridtsbestræbelser. Hvor vidt enkedronningen stod bag valget af sin

⁶⁾ Øconomisk Magazin, I, fortalen.

tidligere hofembedsmand, lades usagt, men ud over, at han, efter formodning, var tysker, synes der heller ikke i dette tilfælde at være saglige grunde. Stivitz havde en værdig fremtræden; da han engang tog ind i en afdeling kolonister i Altona, antog disse ham for at være minister, men om hans kortvarige løbebane på Alheden er der ikke mange vidnesbyrd, ud over at han ikke kunne samarbejde med Trappaud, der synes at have været noget ømtålelig for sin kompetence.

Foruden disse hovedpersoner, der udgjorde koloniens ledelse under dens vanskelige tilblivelse, må nævnes endnu en person, en af kolonisterne, *Christoffer Rau*; det var en forhenværende feltskær, og han var i Pfalz en slags underagent for Moritz, der ved afrejsen udpegede ham som leder af transporten og medgav ham sin anbefaling som »ein sehr brauchbarer Mann«. Efter ankomsten til Fredericia, hvor truppen fik ordre til at forblive, optrådte Rau som talsmand for kolonisterne, der var utilfredse med forholdene. De savnede praktisk talt alle livsfornødenheder, måtte sove under åben himmel, uden at byens beboere gjorde noget for at lindre nøden — dette var hovedindholdet i en klage, som Rau sendte til Moritz. Det var i dette tilfælde den rette mand at klage til, idet han, trods gentagne henstillinger fra Moltke, havde sendt subsistensløse personer af sted. Sandsynligvis var Raus klage velbegrundet, det var ved vintertid, og da regeringens hjælp trods alle løfter udeblev, følte kolonisterne sig prisgivet og blev desperate. Imidlertid var deres harme jo afmægtig, endnu havde de ikke noget hold på den danske regerings repræsentanter. Det eneste, de kunne gøre, var at nægte at arbejde, som Hofman havde foreslået, men herved opstod et spændt forhold, som efter ankomsten til Alheden gav anledning til uro.

Sommeren 1760 bragte endnu flere kolonister til Alheden, vanskelighederne hobede sig op, Hofman, der trak sin store part af læsset og følte sit ansvar, skrev sidst i august, da Moritz havde bebudet flere kolonister, »For Guds Skyld, naadige Herre! Lad dem ej komme til Jylland. De 250 Familier, her er, giver os Dag og Nat saadan Arbejde, at vi fast med Skriverier og Rejser er ganske udsleebte.«⁷⁾

⁷⁾ J. S., 5. rk., I, 307 ff. Ejlf Bøgebjerg: *Den danske Regering og de tyske Kolonisters Indkaldelse 1759—65*. Til denne afhandling vil der i det følgende ofte blive henvist.

Af de 250 familier skulle ca. 20, der var katolske og derfor helst måtte holdes adskilt fra protestanterne, anbringes på Randbøl hede i Vorbasse sogn, andre på heden i Torning sogn, men alligevel måtte det store flertal tænkes anbragt på Alheden i Frederiks sogn. Under den stadige tilstrømning i sommermånederne begyndte de først ankomne, der vel mente at have en vis forret, at blive bange for konkurrencen, ikke mindst fordi det stadig trak ud med såvel jordfordelingen som byggeriet. Hertil kom, at det kneb med fremskaffelsen af de daglige fornødenheder, ligesom udsigten til at skulle overvintre i de primitive hytter nok kunne give anledning til utilfredshed blandt kolonisterne.

Kommissærerne, der ikke hidtil havde haft nogen indflydelse på tilstrømningen, var for så vidt sagesløse og fortsatte deres brydsomme hverv. De fornuftigste blandt kolonisterne kunne dog formentlig se og erkende, at udviklingen trods alt gik fremad, men de var, som sagerne lå, et let bytte for oppositionen, der især førtes af Christoffer Rau. En del kolonister erklærede rent ud, at de ikke ville bo på heden, men krævede bedre jord, andre truede med at rejse igen. Under disse omstændigheder så kommissionen sig nødsaget til at anvende skrappe midler for at lægge en dæmper på gemytterne, og de opsætsige, som i de fleste tilfælde viste sig at være »Stoddere, der hverken ejede Hund eller Kat, men havde gået med Bettelstaven i Tyskland«, fik stillet i udsigt at miste deres dagpenge og, om det viste sig nødvendigt, at blive udvist af landet. Efter dette blev 18 familier, der havde nægtet at aflægge troskabsed til kongen, iflg. resolution af 9. september 1760, udvist.⁸⁾ Andre, især oppositionens hovedmænd, led samme skæbne, men der var dog tilfælde, hvor man lod en sådan uroslifter vende tilbage efter at have lovet bod og bedring. Visse træk tyder på, at man ikke altid fra myndighedernes side handlede helt konsekvent i disse sager, muligvis fordi man indså, at der var formildende omstændigheder.

Trappaud fik sin part af besværet. 31. oktober skriver han til Hofman:

»— Casus er denne: før jeg begyndte at lade opføre Skorstene, bespurgte jeg mig hos Teglbrænderen, om han forment at have Sten nok af begge Slags, hvorpaa han svarede Ja. Derpaa lod jeg

⁸⁾ J. S., 4. rk., 3. bd., 94.

Baltzers Skorsten først opføre, der først havde med egne Heste og Vogn tilført Sten og Ler; efter at samme var færdig, lod Teglbrænderen ved Inspektøren mig vide, det han ikke havde ventet, at der var gaaet saa mange Sten med, og han frygtede, at de ikke skulle slaa til. Saa resolverede jeg at lade de øvrige kuns opføre oven for Loftet og der at dækkes til, det Røgen kunde gaa neden ud; af disse Skorstene var Raus den første, og derefter flere af hans Assessorers. Den Uge var de alle stille, thi de kunne ikke komme paa deres Raadstue, formedelst jeg var tilstede og holdt enhver til deres Arbejde, men afvigte Søndag har Rau holdt Confeit med hans Collegier og overlagt absolut at ville have deres Skorstene udført ligesaa vel som Baltzer. I Mandags, som var den 27., da jeg kom ud, begyndte Rau alene med at ville have sin Skorsten udført ligerviis som Baltzer, jeg svarede ham, han først fik at afbie, om der blev Stene nok til alle Colonier, saa skulle han faa af de øvrige, saavidt det kunde slaa til, men dette havde ingen Gehør hos ham; jeg gik da fra ham; imod Aften, da jeg vilde kjøre bort igjen, eftersaa jeg alle Ting, før jeg vilde rejse, passer et Complot paa og kommer først een til mig neden i Gaden og attaqverer mig med denne Discurs, jeg gav den samme Svar som Rau, men ved det jeg gik op ad Gaden voxte dette Selskab saa stærk til og det med saa høj en Raaben og Mundbrugen, at jeg stræbte at komme fra dem; ikke desmindre forfulgte de mig lige til Vognen, og alt det jeg sagde: jeg vil ikke tale med dem, skulde jeg ikke blive dem qvit men maatte søge at margere hen ad Vejen medens min Bonde spente for, da de alle blev staaende i en Haab og raabte efter mig med en særdeles Forbitrelse; nu kand Hr. Justitsraad slutte, hvorledes jeg var tilmode ved denne entrelien⁹⁾

Dette brev giver et indtryk af amtmand Trappauds person, men også af den noget ejendommelige arbejdsgang i byggeriet. Dog ser man, at en del af kolonisterne i Havredal nu var kommet under tag.

I Grønhøj derimod var situationen tilsyneladende værre, idet denne koloniby jo var kommet til i anden omgang, og beboerne, som i slutningen af 1760 udgjorde 38 familier,¹⁰⁾ nemlig de sidst

⁹⁾ J. S., 4. rk., III, 95 ff.

¹⁰⁾ Pontoppidan: Danske Atlas, 4. bd., s. 509 ff.

Udhuse ved en kolonigård. (Ca. 1905.)

ankomne, måtte bo i hytter. Da byggematerialerne skulle tilføres sydfra, var arbejdet herude endnu vanskeligere end i Havredal. De første forberedelser må dog være kommet i gang samme efterår, i hvert fald havde Trappaud ærinde dertil og måtte ved den lejlighed tage imod en »uangenem Kompliment«, ligesom folk brugte uforskammet mund, »Kiellingerne paa Gaden var ikke mindre vrede, at de ikke kunde komme i deres Huse«.

Side om side med gårdenes opbygning skulle hedens opbrydning sættes i gang, så man snarest muligt kunne få dyrkbare marker. Hertil krævedes redskaber, først og fremmest egnede plove samt den nødvendige trækraft, heste eller stude. Enkelte af kolonisterne havde selv medbragt disse husdyr, og for dem var det forholdsvis let at komme i gang, men for flertallets vedkommende måtte kommissionen fremskaffe det nødvendige, en kostbar foranstaltning, som desuden krævede hensyntagen til den enkeltes forudsætninger for at kunne udnytte det betroede gods. Her var altså nok en kilde til misundelse og vrøvl. Som tidligere omtalt skulle de udlovede rejsepenge almindeligvis anvendes til starten, og der kendes intet eksempel på, at kommissærerne fore-

holdt kolonisterne, hvad de i denne forbindelse havde løfte om. Derimod kneb det selvsagt i den første vinter at skaffe foder til dyrene, de sultede og frøs i de halvt færdige stalde, og en del døde. Hvem skulle erstatte tabet? Den danske regering, naturligvis. Den havde ansvaret for alt, der ikke var, som det burde være!

Selv om man forlængst havde klare beviser på, at en stor part af kolonisterne ikke duede til landbruget, opsatte man den påkrævede udrensning. Derimod fremkom der en plan om oprettelsen af en *papirmølle*,¹¹⁾ der skulle beskæftige den overflødige arbejdskraft. Den skulle ligge ved Karup å, og Stivitz, der arbejdede med sagen, var i Karup for at undersøge mulighederne. Det var åbenbart Moritz' kongstanke, som ad ukendte veje havde nået Alheden. Dog måtte planen, trods alle gode kræfter, opgives.

Moritz vedblev at sende kolonister til Jylland, dog kun i mindre omfang; kommissærerne, for hvem enhver yderligere tilvækst betød brudte planer, nye bekymringer, ny uro, var ved at fortvivle, mens regeringen fortsat (i 1761) så lyst på udviklingen. Først da Moritz i begyndelsen af det nye år anmeldte ikke mindre end 500—600 nyhvervede kolonister, indså både Moltke og rentekamret, at legationsrådets virksomhed måtte bremses. Denne pludselige forsigtighed skyldtes formentlig også, at den udenrigspolitiske situation netop havde taget en foruroligende vending, så store ofre til forsvaret var blevet tvingende nødvendige. Landets finansvæsen, som i forvejen var i vanskeligheder, blev anspændt til det yderste, ja, endog så vidt, at en statsbankerot var sandsynlig. Både den politiske og den økonomiske krise blev dog klaret, men den farlige situation medførte, at man i ansvarlige kredse fik et andet syn på den kostbare og fortsat problematiske kolonisation af hederne. Nu skulle der spares. Forskellige andre ting bidrog sikkert også til, at regeringen skiftede kurs. F. eks. havde tre kolonister været i hovedstaden for at klage. Der kunne naturligvis være svage punkter nok i koloniens administration, fremgangen var heller ikke så stor, som man havde ventet, og regeringen søgte nu at orientere sig ved at lade offentligheden udtale sig om kolonisationen. Blandt dem, der skrev, var landstingsskriver *Jacob Fiilstrup* i Viborg. Han delte muligvis det almindelige lokale standpunkt, der var imod kolonisationen, og hæftede sig især ved

¹¹⁾ J. S., 4. rk., 3. bd., 194.

svaghederne, men da hans indlæg rummer visse bidrag til forståelsen af kolonisternes væremåde, skal her gives et uddrag:

»— at have gode og magelige Dage, nota bene, for Kongens Penge, maae liddels joe smage dette Folk bedre end idelig daglig Møye, og mange andre Besværligheder, som ellers mange andre stakkels Bønder maa lide og udstaa; hvilke og desuden selv maa besørge deres daglige Fornødne anskaffet. Og derimod disse Colonister faar og bliver tilsendt uden Penge alt, hvis de behøver, for intet Om det passer sig paa en Bonde, at, naar han kommer til Kjøbstæderne tilladelig at søge Viinhusene, da der at drikke een Bouteillie Viin efter een anden, (spise) et Lispund fersk Kjød efter eet andet, samt ikke at vil spise det velsignede Rug-Brød, som især her i Landet avles, ligesom det bliver maalet og bagt, uden det først skal sigtes til Smaa- eller fiint-Brød. Ney, ingenlunde, det er hverken i Almindelighed brugeligt hos Borgere langt mindre for Bønder og deslige grove Folk; dog ere disse Colonister *saa* delicate og lækre. Men jeg frygter og fast troer, at naar engang Kongens Penge ophører, faar de vel forandre deres Smag.«¹²⁾

Det er et påfaldende snævert synspunkt, landstingsskriveren hermed anlægger. Han forstår ikke, at kolonisterne i deres vaner og smag var forskellige fra de jyske bønder. Men især synes det at irritere ham, at det er for kongens penge, de morer sig. Han kunne hertil have føjet et eksempel på, hvad drikkeriet i værste fald kunne føre til, idet en af kolonisterne kort forinden under en soldetur var blevet skamslået og havde sat livet til. Hans kritik omfattede desuden koloniens ledelse, navnlig mente han, at opsynet svigtede — bedre var det, om man satte en dygtig landmand til styret.

I marts 1762 havde regeringen fra Hofman og Deichman modtaget anmodning om, at der måtte blive foretaget en kraftig udrensning, ikke mindre end ca. trediedelen ønskedes fjernet. Kommissærerne havde let ved at anføre grunde for deres standpunkt; den bestandige uro inden for kolonien kunne føres tilbage til en bestemt kreds, der ikke kunne eller ville indrette sig efter omstændighederne, men ved dovenskab, svir og slagsmål gjorde til-

¹²⁾ J. S., 4. rk., III, 131.

værelsen utålelig for de ledende og de mere besindige blandt kolonisterne.

Rentekamret, der længst muligt havde hævdet sin optimistiske indstilling, måtte nu, vel også under indflydelse af den stramme pengepolitik, låne øre til de kritiske røster. Dog ville man, beegnende nok, ikke overlade det til kommissærerne at gennemføre reduktionen på egen hånd, men sendte kamrets andendeputerede, *Mogens Rosenkrantz* til Spøttrup, ud på Alheden. Han undersøgte forholdene og kunne derefter anbefale kommissærernes andragende. Nu fulgte afgørelsen, ikke mindre end 68 familier, heriblandt Rau, blev dømt til forvisning fra kolonierne, og der var hermed statueret et eksempel »som var et tordenslag for samtlige«¹³⁾. De dømte måtte aflevere husdyr og redskaber, deres dagpenge blev inddraget, og dermed var de vejen vist. — Denne udrensning var, hvor påkrævet den end måtte være, stærkt medvirkende til at nedsætte kolonisation som sådan i offentlighedens øjne, idet den kastede et ufordelagtigt skær over de ledende personer, der først tillod misliebige folk at komme i betragtning, derefter underholdt dem og byggede til dem for langt om længe at jage dem bort.

Et andet angrebepunkt viste sig samme efterår, da det rygtedes, at kolonikasserer Søren Thestrup havde uorden i regnskaberne. Man havde undret sig over, at den før så fallige mand straks efter sin udnævnelse kunne erhverve og ombygge gården Nørlund i Bording sogn.¹⁴⁾ Ved hans pludselige død viste det sig, at han havde et underslæb på ca. 1400 rdl.

Herefter blev sparsommeligheden fra rentekamrets side mere og mere iøjnefaldende.

Man krævede den årlige udbetaling til kolonisterne nedsat til 10.000 rdl., hvilket knap nok var halvdelen af det sædvanlige beløb. Selv om der nu kun var ca. to trediedele af kolonisterne tilbage, virkede nedskæringen lidt voldsom, og kommissærerne måtte nu minde om, at regeringen jo havde lovet at hjælpe de fremmede, så længe de havde hjælp behov. Det var naturligvis et spørgsmål, der kunne fortolkes på forskellig måde, men efter at rentekamret i november 1764 havde skiftet chef, gjorde denne,

¹³⁾ J. S., 5. rk., I, 352.

¹⁴⁾ H. P. Hansen: Skovlovninger, 185.

Ditlev Reventlow, temmelig skarpt op med kolonisationen, og hans hovedsynspunkt var, at der allerede var ofret så meget på dette foretagende, at kolonisterne nu måtte klare sig selv — kunne de ikke straks blive gårdmænd, måtte de blive husmænd og iøvrigt arbejde sig frem. Denne almengyldige tankegang var dog ikke underbygget af kendskab til forholdene på Alheden. Det hele var ikke så ligetil, hvad også kommissærerne gang på gang hævdede; de kolonister, der var tilbage, burde ikke undgælde for, hvad andre havde forsyndet sig. Skulle de nu miste understøttelsen, ville deres kamp for tilværelsen være forgæves, og det foreløbige resultat af rentekamrets strenge kurs blev, at 42 familier ansøgte om pas, så de kunne forlade landet. Kommissærerne, der så deres arbejde bragt i fare for at være gjort forgæves, forsøgte at afværge den truende udvikling. Deres mellemkomst nyttede dog intet. Reventlow stod fast, og de 42 familieoverhoveder ville lige så lidt bøje sig, men brød op og drog bort.

Med denne yderligere indskrænkning var Alhedekoloniernes befolkning bragt ned på ca. 60 familier. I løbet af 5 år havde staten ofret rundt regnet 300.000 rdl. på de midtjyske kolonier.

— — —
Hedesagen, denne store plan til fædrelandets vel, der gennem mere end en menneskealder blomstrede som en uovervindelig teori, var i løbet af nogle få år visnet under virkelighedens barske vinde. Det var dog ikke alene Alhedens naturlige hindringer, der fik kolonisationen til at vakle. Udviklingen, hvis hovedlinier det foranstående skulle vise, bestemtes først og fremmest af regeringen, og for denne, det enevældige styre, blev hedesagen en prøvesten. Der var her tale om en *national opgave*, der ved de magthavendes mangel på samarbejde og konsekvens blev forfusket på det alvorligste.

Når det trods alt ikke gik værre, og kolonisationen ikke blev den fuldendte fiasko, kunne man takke den lokale ledelse herfor. Kommissionens medlemmer var, som nævnt, ikke alle lige virksomme; efterhånden som vanskelighederne voksede, kom *Hofman*, dog bistået af *Deichman*, til at stå som den eneste repræsentant for loyalitet og pligtfølelse. Ganske vist gjorde *Ditlev Trappaud* en indsats i forreste linie, men absolut uden begejstring. Hans skepsis omfattede tilsyneladende både selve arbejdet, hans med-

arbejdere og regeringen, idet han tydeligt nok fra allerhøjeste sted ventede en anerkendelse, som dog udeblev.¹⁵⁾

For Hofman var hedens opdyrkning blevet en hjertesag. I 1761 kunne han, med de bedste forhåbninger, indberette:

»Frederichshede (Havredal): Bygningerne, alle For- og Baghuse ere opmurede og i Stand. Hver Familie har en skikkelig Stue, Køkken, Spisekammer og Forstue, Stald og Lade, og som disse Huse ere opsatte i brede Gader, giver de med deres inddigede Haver et smukt Syn. Haverne vare i afvigte Sommer i skøn Stand, af hvid, grøn og alle Slags Kaal, Røder, Roer, Bønner, Pateter, Tobak, Rediker, Hør med videre i stor Mængde. Kolonisterne har i Aar avlet Rug, Havre, lidet Byg, men fast intet Boghvede. Men som Jorden ei endnu tilgavns er raadnet, desuden har der i denne Sommer været stor Tørke, saa var Avlingen afvigte Aar meget maadelig. Derimod er der en Familie, som har avlet i afvigte Aar over 36 Tønder alle Slags Pateter (kartofler) og en anseelig Deel af de store Roer i Marken. Ejendommen er meget god denne Colonie har saaet 203 Acre med 95 Tdr. Rug, hvoraf 45 Tdr. er af egen Avling, og desuden opbrudt 819 Acre, saa denne Colonies Beboere har været skikkelig arbejdsomme og flittige dog egensindige og paastaende. Derimod ere der 16, som ere slette Agerdykere, oprørske og til deels liderlige, saa at om dem haves intet Haab. Af Religion ere de Lutherske og Reformerte, og ere de allerførste, som her til Landet ankom.

Frederichshøj (Grønhøj): 59 Familier, deraf ankom sidst i Aaret 1760 38 Familier og bleve indkvarterede i Hytter, de øvrige i 1761. Formedelst Mangel paa Foring fik de ei deres Stude førend i Maj 1761, og som denne Colonie ligger længst borte, og har maattet hente Grundsteenene en Miil derfra til deres Huse, saa har det været meget besværligt med denne Colonies Etablissement Denne Colonies Hede er i denne Sommer afbrændt, som skete ved de Mænd i Resen, en Miil derfra, de brændte Aske-Tørv, hvoraf Ild opkom og ganske opbrændte Heden, som er en ubodelig Skade for deres Creaturers Græsning.

Deres Haver ere i god Stand, men Træer vil ikke vokse. Den største Deel af Beboerne ere meget gode, undtagen 14 Stykker,

¹⁵⁾ Ditlev Trappaud Rønne: Adelslægten Trappaud i Danmark 1683—1863. 101.

som ere oprørske og uduelige, af Religion er den ganske Colonie Luthersk.«¹⁶⁾

Efter de forskellige udrensninger og de frivillige udvandringar kunne Hofman i sin indberetning for 1768 ikke tilbageholde en resignerende tone:

»Det værste var, at de (kolonisterne) paa ingen Maade vilde blive her uden de maatte boe i store Byer, som de i Tyskland vare vant til, hvilket og blev dem bevilget, endskiønt Commissarierne med al magt vilde overtale dem derfra, og hver Gaard blev indrettet til to Familier Men da Colonisterne vare et Folk, som elskede Forandring, var Freden¹⁷⁾ ei saasnart sluttet 1763, førend de halve 150 Familier forlangte at gaae bort, hvilket og blev dem allernaadigst accorderet. In Novembri 1765 ginge da 90 Familier bort til Rusland, saa at alene udi de to store Byer i Alheden, Frederikshede og Frederikshøj bleve de Tyske tilbage 94 Beboere paa 427 Siæle saa man kan have Haab om, at dette Stykke Land saaledes bliver bebyggt og dyrket. Hvad Besværing det har været at faae disse fremmede Folk, som vare komne fra adskillige Steder i Tyskland, især fra Pfalz, til at dyrke Jorden og være rolige, er neppe at beskrive. Og endskiønt Hans Majst. intet sparede paa deres Etablissement, blev dog kun den Femte Part af dem i Landet. Men om dennem, saafremt de befries for Qvægsygen, har man got Haab. Og man seer, at de omgrændsende Danske legge sig nu efter Have-Sager og at stikke Pateter, der er en ypperlig Sag i Heden, hvilket de har lært af de Tydske. Dog synes vel, at disse Coloniers Anlæg har kostet Kongen store Penge, men, naar betragtes, at alt, hvad paa dem er anvendt, har de omkringboende Bønder i Landet og andre fortjent, samt at ikke det mindste er gaaet ud af Landet, saa sees, at denne Circulation har hiulpet til de Omliggendes Istandsættelse, og Landet derved intet tabt, men øde Land derved blevet opbyggt og lagt under Ploven.«¹⁸⁾

I Havredal var 1. januar 1769 ialt 29 familier. I Grønhøj kun 19 familier.

¹⁶⁾ Pontoppidan: Danske Atlas, IV, 509.

¹⁷⁾ Efter Den projsiske Syvaarskrig. Hofman nævner ikke rentekamrets nedskæring af tilskudet, som sikkert var den afgørende grund.

¹⁸⁾ Pontoppidan: Danske Atlas, V, 874 ff.

Nogle år senere omtalte Hofman i en pro memoria til rentekamret sit arbejde ved Alhedens kolonisation. Efter at have mindet om, hvorledes han i 1760 på det bestemteste modsatte sig, at bebyggelsen blev samlet i store byer, hedder det:

»Denne besværlige Forretning at etablere disse 300 rebelliske Familier, i fem Somere at udmåle Hederne fra omliggende Beboere, at reise saa ofte til Hederne og være der hvergang i 4 a 5 Uger, ætendig Huuse, Veie og fast intet for Penge at faae til Ophold. Siden 1763 gik 70 Familier bort, da Freden var sluttet i Tyskland, og siden da Rysland indkaldte Colonister, gik 170 Familier bort, hvoraf dog de fleste druknede under Vejs. Ikke desto mindre fik jeg Stæderne (på Randbølhede) strax besatte med Danske uden det kostede Kongen noget. Dette alt kostede mig til Reiser og Fortæring 12 a 1400 Rdlr. førte en Correspondance om Colonistvæsenet af 12 Folianter. Ved alle Lejligheder sparet Kongens Casse, som jeg med Gref Reventlow og Rentekamerets Breve kand bevise.«¹⁹⁾

Ved sit langvarige og uselviske arbejde for hedens kolonisation kom *Hans de Hofman* til at stå som en hovedstøtte i denne sags mest bevægede og kritiske periode, en af de få skikkelser, som i denne forbindelse kom til at fortjene eftertidens beundring og respekt.

¹⁹⁾ Vejle Amts Aarbog 1946, 99 ff.

KOLONISTERNES LIV I HVERDAG OG FEST

1.

I 1765 var der kommet en vis afklaring over situationen i Alhedens kolonier. De beboere, som endnu var tilbage, havde truffet deres valg; de ville blive og havde affundet sig med betingelserne. Når det i den mundtlige overlevering hedder, at det var de *fattigste* af kolonisterne, der blev tilbage, er dette næppe rigtigt. Rimeligere ville det være at betegne dem som de *klogeste*.

Mange af de bortrejste havde været energiske folk, der i de forløbne år havde opbrudt og opdyrket deres part af heden. Da driften var baseret på det almindelige jordfællesskab, var der her en gevinst for de tilbageblevne. Gårdene var oprindelig beregnet til at skulle rumme hver to familier, nu var der blevet så rigelig plads, at hver familie kunne få sin gård. Desuden havde der været lejlighed til at gøre en god handel med de bortdragne, der mere eller mindre lovligt realiserede deres ejendele inden afrejsen. Efterhånden havde man lært, hvad der med bedst udbytte kunne dyrkes i den nybrudte hedejord, især rug samt kartofler, der snart skulle blive kolonisternes speciale. Selv om de kontante tilskud fra rentekamret var hørt op, var der faktisk ret gode muligheder for en anstændig levestandard, men vel at mærke kun for den, der med flid og nøjsomhed forstod at udnytte sin bedrift. Kolonisterne var *kongelige fæstebønder*. De skulle ikke svare *landgilde* eller *indfæstning*, når en gård skiftede besidder, og da der var tale om *arvefæste*, kunne en gård og de evt. fordele, der var opnået, bevares for slægten. Desuden var der jo lovet kolonisterne 20 års frihed for skatter o. s. v. På hver gård ejede kongen 2 stude, 1 vogn, 1 plov, 1 harve samt 1 jerngreb, det var en forpligtelse for kolonisterne, at disse effekter altid skulle findes, ligeledes at vedligeholde bygningerne, besætning og avl

samt deltage i brøndenens vedligeholdelse. På disse betingelser fik kolonisterne deres *fæstebrev under 31. december 1764*.

Først nu kunne det nye samfund begynde at tage endelig form, nu vidste man, hvad man havde at rette sig efter. Kommissærerne viste sig herefter kun sjældent på Alheden, Hofman udøvede dog stadig en vis øvrighed og skulle bl. a. approbere fæstebrevene. Det direkte tilsyn påhvilede *koloniforvalteren*, en stilling, der afløste den tidligere inspektørs; nogen kasserer var der ikke længer brug for. Den første koloniforvalter var *Hans Kjærsgaard*, som beboede gården Nørlund i Bording.

Kolonisterne var altså, i sammenligning med andre bønder, ret *frit stillet*. Denne selvstændighed var uden tvivl noget vigtigt for dem, idet det jo især var undertrykkelsen i hjemlandet, der fik dem til at udvandre. Iøvrigt var de interesserede i at skabe ordnede forhold straks efter koloniens grundlæggelse i Havredal — en bestræbelse, der bør bemærkes, ikke mindst fordi efterretningerne fra den tid ofte vidner om det modsatte.

Kommissionsprotokollen for 1761 meddeler: »Da Colonien Friederichsheide haver begieret, at vi, som anbefalede Commissarier vilde give dem en Dorfbuch, som de i deres Land er vant til at bruge, paa det at de uvillige og genstridige kan vorde straffet, og at god Orden og Skik imellem dem kan holdes, altsaa haver vi efter den i Lovens 3. Bogs 13. Cap.¹⁾ givne Tilladelse oprettet følgende Dorfbuch, hvorefter alle de tyske Colonier, saavel i Ahlheden, i Silkeborg og Halds Amt, som i Randbøl Hede i Coldinghus Amt kan rette sig, og det, saaledes som følger:

I. Om Forstanderne og Skudsmanden.

1. I hver By er anordnet fire Forstandere, hvoraf den ældste hvert Aar ved 1. Maj afgaar, og den anden i hans Sted udvælges, saaledes at Menigheden foreslaar 3, hvoraf Øvrigheden een beskikker, saa at efter fire Aars Forløb ere fire nye Forstandere.

2. De tager Sæde, ligesom de nu ere gamle til, og siden efter den Orden, de indsættes.

3. Den ældst indkomne Forstander skal have denne Dorfbuch, og hvad Ordre, der indgaar til Byen fra Øvrigheden i Forvaring samt Byens Protokol, der med Øvrighedens Segel er forsynet,

¹⁾ Chr. V's Danske Lov.

samt en Sparebøsse, hvortil Nøglen forsegles af de fire Forstandere og bliver i Inspecteurs Forvaring; desuden skal han altid under Straf være forsynet med Theriach²⁾ og Terpentin-Olie samt andre Hjælpemidler til Byens Creaturer, hvilket ham igen betales efter Regning, naar Bøssen aabnes.

4. Hver Maaned skal en af de andre Bymænd være *Skudsmand*, som staar ved ordentlig Omgang, dog fritages Forstanderne derfra, saa længe de i samme Tieneste forbliver. Denne Skudsmand skal tilsige Menigheden, naar noget usædvanligt er at forrette; han har og i værende Tid det femte Stemme med Forstanderne; han tillige med en af Forstanderne skal udpante de skyldige, naar de ej vil betale, hvad dem efter denne Dorfbuch af Forstanderne og samme efter fleste Stemmer tilkiendes; han skal tilligemed en af Forstanderne efterse, om Byens Lukkelse og Diger ere i Stand, og i Fald nogen Brøst samme under 8 Sk. Straf angive. Hver St. Peder og Bartholomæi Dag skal han og Forstanderne efterse, om Spidserne ere afsavede paa Byens Kiør, at de skyldige kan vorder straffet; er Skudsmanden og de 4 Forstandere deri forsømmelige betale hver 8 Sk. dansk til Cassen; ligeledes skal han med en af Forstanderne efterse, om Svinene ere ringede under samme Straf; samt Dagen efter hver Paaske og Michelsdag se, om Skorstenene ere fejede.

5. Udi Byens Protocol indfører Inspecturen, hver Gang han kommer der.

II. Byens Vedtægt.

Denne omfatter 74 punkter, der nøje foreskriver, hvordan man i fællesskabets anliggender har at forholde sig.

1. Hver Søndag Eftermiddag, naar Guds Tjenesten er til Ende, fra Paaske til Mikkelsdag undtagen 1. og 2. Paaske- og 1. og 2. Pinsedag forsamler Bymændene, som har Avling i Marken, sig ved Brønden, som er midt i Byen; udebliver nogen uden gyldig Aarsag, betales 4 Sk. til Bøssen, og er det en af Forstanderne eller Skudsmanden, som udebliver, betales 8 Sk. dansk.

2. Hvo, som paa Gadestevne svær eller bander, giver 1 Sk. d. for hver Ed til Bøssen; bringer nogen nogen Slags Drik med sig til Gadestevne, gives 4 Sk. til Bøssen. Ypper nogen Trætte, Klammeri

²⁾ Middel mod hugormebid.

eller Skiælden paa Gadestevne, betales 8 Sk. til Bøssen, og desuden straffes efter Loven.

3. Hvo, som ej efterkommer, hvad som efter fleste Stemmer vorder paalagt og vedtagen til Byens og det almindelige Bedste, straffes første Gang med 8 Sk. til Bøssen og siden det dobbelte, om den skyldige ej samme straks efterkommer.

4. Naar Gudstjeneste holdes, skal der af hvert Sted i Byen være nogen til Stede; Skeer det ej uden skiellig Aarsag, som paa Gadestevne maa gives tilkiende, da skal Husbonden bøde for hver Gang 4 Sk. d.

8. Ingen maa grave de saakaldte Asketørv, og samme brænde til Aske, men alene bruge sligt til deres Blandingsgiøde under Straf af 8 Sk. til Bøssen og desuden sidde paa Vand og Brød i nærmeste Fængsel i 8 Dage uden al Naade, med mindre det af Øvrigheden skriftligt er tilladt, at det højnødvendigt behøves.

9. Ingen maa brænde enten Lyng eller Tørv ved deres Huse eller Haver, men alene paa deres Ildsted under Straf af 1 Mark til Bøssen.

10. Ingen maa grave Tørv, uden hvor det vedtages, eller og han er bleven sin Gaards Anpart tildelt i Moserne.

16. Den almindelige Landevej skal Byen vedligeholde, hver Mand sit Stykke, og samme jævne og fylde, hver Gang det behøves, under 8 Sk. Straf til Bøssen.

27. Skulle nogen af Uformuenhed eller af Svaghed ikke kunne høste eller indage sit Korn saa snart som de andre i Byen, da bør de alle samtlig være ham dermed behjælpelig, og hvo deri vægrer sig skal give 4 Sk. (som er at forstaa om Pløjning og Sæd under lige Straf).

51. Hyrden maa ikke drive Creaturerne uden Byens satte Grænse Naboerne til Fornærmelse; skeer det, og Klage paakommer, betaler han til Cassen 8 Sk. og er det efter Tilskyndelse af nogen i Byen, skal han straks angive det, hvilken skyldige ogsaa betaler 8 Sk. foruden den takserede Skades Erstattelse, som bør ske af de skyldige med videre, hvorudi den uskyldige Del af Byen ej bør have Del.

57. Dersom en af Menigheden begaar Tyveri enten ved Nat eller Dag, skal straks anholdes, Forhør derover af Inspecturen holdes, og han efter Loven straffes.

58. Dersom nogen bevislig skielder den anden, skal han i Menighedens Paahør erklære samme og give 8 Sk. til Strafcassen: vil han ikke, straffes han efter Loven af Inspecteuren.

59. Skulde nogen understaa sig til at slaa den anden, haver han straks at stille den slagne tilfreds og give 8 Sk. til Straf, men vil den slagne ej lade sig tilfredsstille, holdes Forhør derover af Inspecteuren, og efter Loven dømmes.

61. Dersom nogen arbejder om Søndagen, straffes første Gang med 8 Sk. til Bøssen, sker det oftere, straffer Inspecteuren ham efter Loven.

62. Drikker nogen sig fuld om Søndagen, sættes i Fængsel paa Vand og Brød i to Dage og desuden betaler 1 Mark.

64. Ingen maa udkaste skiden Vand paa nogle Alen nær Brønden under 1 Marks Straf; ligeledes maa ingen Barselkvinde før end 4 Uger efter sin Barselseng hente Vand af Brønden under 1 Marks Straf.

67. Digerne om det Stykke Land, som skal ved hver Coloni omsættes til Skov, skal enhver holde sit Stykke i Stand. Sker det ej, betales 8 Sk. Straf, og desuden forfærdiges det manglende paa den skyldiges Bekostning, naar han derom er to Dage tilforn advaret.

69. Enhver skal lade sine Børn gaa i Skole og holde dem fra al Usikkelighed; forsømmer Forældrene det, betales 4 Sk. Straf for hver Gang.

72. Naar nogen enten Mand eller Kone, Tienestekarl eller Pige ved Døden afaar eller undviger, skal det uopholdelig strakt anmeldes for Inspecteuren, at han den afdødes Efterladenskab kan tage under Skiftebehandling; den, som heri er forsømmelig, betaler 2 Mark og over en Dag 1 Rdlr.

73. Hvad Strafbøder, som denne Dorfbuch indeholder, betales straks paa Stedet, eller og derfor udpantes af en af Forstanderne tilligemed Skudsmanden, som staar til Indløsning i 8 Dage, og i Fald det ej til den Tid indløses, da ved Auktion paa Gadestevne at bortsælges, Bøderne deraf betales og Resten til Ejerne levnes.

74. Hver Michels Dag aabnes Bøssen i Inspecteurens Nær-værelse, som i hans Protocol antegnes; Pengene maa ej anvendes til Drik eller Gilde; men derfor skal indkøbes og anskaffes Brand-

redskaber af Stier, Brandhager, Spande og Haandsprøjter, samt hvad andet Byen i Almindelighed kan være til Bedste.³⁾

Denne dorfbuch eller bylov for Havredal, af hvis indhold det, som skønnes at have lokalhistorisk interesse, ovenstående er omtalt, ligner i mangt og meget andre danske vider eller vedtægter fra ældre tid. Dog er f. eks. de strenge forbud mod afbrænding af lyngtørv til gødning, og i det hele taget brug af ild uden for selve arnen, noget specielt, men sikkert nødvendigt for Alheden. Bestemmelsen om, at der *skulle* møde mindst 1 person fra hver gård til søndagens gudstjeneste, var ikke almindelig, idet den kun træffes ganske enkelte steder. Når der (i 61—62) værnes så stærkt om søndagsfreden, synes man her at møde den calvinistiske ånd, der var repræsenteret i kolonien ved dens reformerte medlemmer. Forbudet mod, at en barselkvinde henter vand ved brønden, synes at være udtryk for en tankegang, der ikke var kendt her i landet, ligesom det ikke forekommer i andre danske landsbylove.⁴⁾ Muligvis lå der en religiøs forestilling bag denne bestemmelse (jfr. kvindens introduktion i kirken efter en fødsel). Endelig var ordningen med 4 forstandere en undtagelse fra den almindelige danske regel med 1 oldermænd, derimod forekommer betegnelsen forstander i Sønderjylland, og dette tyder på, at koloniens bystyre havde et islet af tysk tradition.

Forholdet til omegnens bønder var selvsagt et problem af særlig art. Kolonisterne var på forhånd ildeset, fordi de kom og lagde beslag på noget, som bønderne hidtil havde forestillet sig var deres. Byggeriet i heden og hvad dermed fulgte, anlæg af teglværker, tømmertransporter o. s. v. var alt i en hidtil uset målestok, og selv om det var kongen, der betalte, indså man, at der her var tale om et offentligt foretagende, som i sidste ende kunne komme til at svie til den enkelte. Yderligere herskede der jo i omegnen en grundfæstet tvivl på, at Alhedens opdyrkning overhovedet ville føre til noget resultat. Det første møde med de fremmede, der kom dragende landevejs i et broget optog, mørklødede og talende et uforståeligt sprog, fremkaldte uvægerligt en fornem-

³⁾ J. S. 4. rk. VI. 459 ff.

⁴⁾ Poul Bjerge: Danske Vider og Vedtægter, bd. I—III.

melse af utryghed hos den jyske bonde, der af erfaring vidste, at sådanne — omvankende — folk ikke var hyggelige at få i gårde. På den anden side var kolonisterne, der straks måtte mærke en sådan afvisende holdning, ja, vel endda kunne komme ud for at blive betragtet og behandlet som latere, næppe indstillet på at slå bro over den slags misforståelser — iøvrigt var kolonisterne jo til at begynde med et temmelig *vidt* begreb.

På længere sigt blev der tale om en kontakt mellem jysk og pfalzisk mentalitet, tankegang og væremåde. Kolonisterne lærte hurtigt at søge egnens markeder samt at tage til torvs i Viborg. Det var vel en letforståelig trang til adspredelser, der drev dem af sted. På sådanne ture, hvor kolonisterne gerne optrådte i flok, kunne det nok gå lidt hårdt til med drik og slagsmål, men der blev også lejlighed til at handle, og ikke mindst herigennem kom pfalzieren og jyden hinanden ind på livet. Sprogvanhelighederne var vel, som altid, når mennesker *på* forstå hinanden, en overvindelig hindring. Navnlig i de første urolige år, da mange rømte fra kolonierne, var omegnens beboere ivrige efter at handle med de bortdragende, der solgte ud af husdyr og ejendele til spotpriser. Ikke mindst sådanne foreteelser kunne give jyderne anledning til en ufordelagtig bedømmelse af kolonisterne, der syntes at gebærde sig stik mod al sund fornuft og uden hensyn til lovligt eller ulovligt.

Hvis kolonisterne i begyndelsen havde forestillet sig at kunne opretholde en isoleret tilværelse, hævde deres medbragte sprog, skikke og religiøse særpræg, måtte de efterhånden erkende, at dette ikke lod sig gøre. Dertil var de for få. Som alle udvandrere måtte de se deres børn, der kun havde kendt Alheden, vokse op til en indstilling, der var vidt forskellig fra deres egen; for denne nye generation blev *Pfalz*, og hvad dertil knyttede sig, kun uklare begreber, dømt til forglemmelse.

Længselen efter hjemstavnen kom naturligvis til at sætte sit præg på tilværelsen for det første slægtled, især for kvinderne, der var bundet af hjemmets pligter og sjældent eller aldrig kom uden for koloniens enemærker.

»— Naar de havde Sæden i Jorden og Kartoflerne sat, drog de i Flok og Følge til Fods de Hundreder af Mil til deres Hjemstavn for at gense og besøge Slægt og Venner. Ved Høsttid vendte de

tilbage⁵⁾ Noget lignende skal være berettet af en efterkommer af kolonisterne, en gammel kone,⁶⁾ der levede til o. 1920. »De drog syngende af sted og kom grædende tilbage!«

Rigtigheden af denne tradition står dog ikke ubestridt, andre nulevende efterkomere afviser på det bestemtteste, at sådanne rejser har fundet sted, og her imod taler da også de faktiske forhold. Der er mellem Alheden og Pfalz en afstand af ca. 1200 km — som kolonisterne, datidens rejsevilkår taget i betragtning, kun med den allerstørste møje havde overvundet undervejs til Danmark. Men hertil kom, at folk fra pfalzisk område ved at udvandre havde overtrådt landets forbud herimod og derfor måtte forudse, at de ville blive draget til ansvar, hvis de viste sig igen. Nej, hjemstavnslængselen har ikke kunnet imødekommes på denne måde, men derimod gav den sig udslag i andre retninger. Efter at man var blevet rodfast, havde gård, husdyr og fæstebrevet i orden, tog kvinderne fat på at anlægge haver, plante og så; de ville skabe et nyt Pfalz på Alheden, og herigennem får vi vidnesbyrd om, at deres indstilling var *positiv*. De gik fremtiden i møde med fortrøstning, og der var opgaver nok, som kunne fylde tilværelsen. Til hver gård hørte flere hundrede tønder land, noget andet end de pfalziske jordlodder; her havde man frihed og albuerum, lov til at dyrke sin mark, som man ville.

»I Henseende til deres Avlsbrug var de almindelig meget driftige. Jorddyrkelsen ei uden Besvær; de drev overhovedet med Stude, thi skjønt nogle Faae havde smaa Heste, var det deels for at tiene imellem et Par Skilling, deels for bedre at køre til Købstad, skjønt og dette skete med Stude og det gik ret godt og ei heller saa langsomt, som man troer; thi ved en lille Stok med en Jern-Pik i Enden fik Studene et Stik af og til, og det hialp. I den saakaldte Beisetid, værst ved Middag i hede Dage, var det farligt at køre med Stude, de blev da løbske, og man maatte lade dem løbe. Jorderne blev omtrent saaledes drevne: Lyngen og Jorden væltedes over med Ploven, et svært Arbejde for endog fire gode Stude for den. Saaledes laae den fra et Foraar til henved næste Aars Sanct Hansdag, da stak man Ild paa Lyngen,⁷⁾ hvor-

⁵⁾ Kresten H. Lidegaard: Graabonden fortæller, 43.

⁶⁾ Marie Winkler på Havredal vestermark.

⁷⁾ Altså i modstrid med foranstående vedtægt.

ved Jorden og blev brændt, og da denne Askejord nedplovet, siden atter plovet op, gav da ypperlig Rug. Det forekommer mig,⁸⁾ som Jorden først i tredje Aar blev ret beqvem. Saaledes især de Jorder, der laa længst borte fra Gaarden, af hvilke man tog et Par Kiærve og siden lod dem blive Faaregang. De virkelige Hjemmeagre blev giødede, og Kartofler var efter Jordens Tilberedelse det første, der saaedes. Huller blev huggede med en Hakke, deri kom god Giøde i hvert Hul, en eller to Kartofler i hvert og to a tre Kroneærter tillige, der voxte op med og vare fortræffelige Ærter. Boghvede var ingen Hovedsæd, men ofte besaaedes Jorden dermed og blev nedplovet i Blomster. Bygsæden var liden; men skikkelig var dog Havren, hvorefter Ageren lagdes ud til Græs. Hø var der Intet af og Lidet var det kunstige, der fandtes. Møddinger blandedes aarlig i Gaardene, et Lag Giøde, et Lag fineste Lyng og Jord sammenbankedes meget net og giemtes, til den skulde bruges. Paa Heden skares store, flade Tørv, thi kun faae Steder var Mosetørv. Disse Fladtørv stakkes liig en Huustænge som den fjerde i Gaarden og var god Brændsel.»

Med hensyn til brændsel var man fra første færd klar over faren ved at lade kolonisterne følge den gamle skik at skære lyngtørv. Herved ville Jorden, når den skulde dyrkes, være væsentlig forringet.

»Ved Skiel-Sætningen i denne Sommer (1761) har Ahl-Heden faaet i Liusgaard og Wium Sogner, en halv Miil derfra, en Deel skønne Tørve-Moser paa ca. 4000 Alen Circumference, hvori kand skiare Tørv over 3 Alen dybt.«⁹⁾ Denne mose, kaldet *Kongemosen*, omfattede ca. 34 tdr. land og skulde altså dække koloniens brændselsbehov. Her blev der gravet tørv til brug for de teglværker, der leverede sten til kolonigårdene, men derefter viste kolonisterne ingen større interesse for mosen, ganske vist skar de tørv til brænding af smedekul, og iøvrigt henviste de til de dårlige vejforhold. Lyngtørvene blev den mest nærliggende løsning. Da den fremskredne opdyrkning på et senere tidspunkt tvang kolonisterne til at bruge mosetørv, drog de vestpå til Høgild mose, hvor kvaliteten var bedre end i deres egen. Afstanden var

⁸⁾ Johan Peter Købke, præst på Alheden 1796—1800. Hans selvbiografi, der indeholder værdifulde oplysninger om kolonisterne, findes i Personahist. Tidsskrift 7. rk. II. 157 ff.

⁹⁾ Oeconomisk Magazin 5. bd., fortalen.

Set. Mathiasgade i Viborg ca. 1830.
(Efter maleri af Rorbye.)

i begge tilfælde betydelig, men kolonisterne var ikke bange for at køre en lang vej, når det gjaldt. F. eks. hentede de jævnlig hø, et sjældent foder på Alheden, fra steder, der lå henved 4 mil borte. Studene var tålsomme og udholdende trækdyr. »— de trække i et Aag for Panden og er overmaade godt afrettede. De kjøres uden Tømme, og Kjøresvenden styrer dem med en liden Svøbe, samt

ved at nævne deres Navne og kommandere til højre eller til venstre.«¹⁰⁾

Helt op mod 1900 var studekøretøjerne almindelige på Alheden. De prægede, navnlig om lørdagen, når man drog til torvs i Viborg, færdselen vestfra mod byen. Det var fædrenes og forfædrenes spor, man hermed fulgte, idet de første kolonister hver uge bragte deres beskedne produkter, især kartofler og knippe-lyng, på Viborg torv, hvorefter indtægten kunne omsættes i varer til hjemmets behov samt nogle enkelte kaffepunche, indtaget i selskab med venner og ligestillede. Sådanne drikkelag, i god overensstemmelse med sydtysk skik og brug, kunne give kolonisterne lejlighed til at understrege deres særpræg og letbevægelige temperament. At man fra dansk hold kunne finde anledning til forargelse herover, må vel i nogen grad tilskrives manglende forståelse. Gennem mere end et århundrede var disse ugentlige Viborg-ture et fast led i kolonisternes tilværelse, og lige så længe vedblev de at danne et særligt træk i købstadens gadebillede, hvad de vistnok selv, i hvert fald somme tider, var ude om,

»De droge, 20 a 30 Stykker i Følge, til Viborg om Natten, holdt Frokost ved Solopgang paa Stanghede, sloges med Alle, der udsatte sig for et Sammenstød, vare vilde Karle.«¹¹⁾

En omtale fra en lidt senere tid: »Tyskerne jog ud af Købmand Bendix' Gaard med den store Spøgefugl Philip Adam¹²⁾ i Spidsen. Han stod op i Vognen og sagde brrrr med Læberne, idet han efterlignede Krogbremsernes Summen, der bragte Studene i Raseri, saa de bissede. Philip Adam svang Pisken over sit Hoved uden at gøre sine kære Stude Fortræd, idet han sang en tysk Vise, og nu gik det i susende Galop ned ad den stejle Gade — og alle de andre Vogne bagefter i samme vanvittige Fart, mens Kusken sang sit Hjemlands Viser«¹³⁾

Ovenstående giver dog ikke den fulde karakteristik af Alhedens første beboere. Lige så udfordrende de, delvis tvunget af omstændighederne, kunne vise sig ude, lige så satte og mål-

¹⁰⁾ Oeconomiske Annaler 3. bd. (Her dog sikkert tale om pløjning.)

¹¹⁾ Goldschmidt: En Hederejse, 112.

¹²⁾ Philip Adam Würtz, gmd. i Havredal.

¹³⁾ Lidegaard: Graabonden fortæller, 42.

bevidste kunne de være i deres hjemlige færd. Med al deres livlighed var de *meget religiøse*. »De var gode at komme til, deres Præst gode og tjenstvillige, flittige Kirkegængere og agtsomme Tilhørere Deres Sang i Kirken var saare skøn, og der brugtes Petri Kirkes Gesangbuch; saa almindelig nydelig var Sangen, at Reisende ofte kom ind i Gudstjenesten, og at selv Familier fra Wiborg om Sommeren besøgte mig for at høre Kirkesangen.«¹⁴⁾ St. St. Blicher, der ellers var lidt skeptisk overfor kolonivæsenet, skriver o. 1838: »Deres Kirkesang er reen og skøn og bedre end i mangen en dansk Kjøbstad-Menighed.«¹⁵⁾ Som nabopræst fik Blicher lejlighedsvis berøring med kolonisterne og havde særlig lagt mærke til følgende skik: »Ved Ligbegængelser bliver Kisten aabnet udenfor Kirkeporten, Laaget aftages, og den Dødes Ansigt blottet og betragtet af Følget.« Købke omtaler, ca. 40 år tidligere, en anden sædvane: »De havde ved Kirken den Skik, at for hvert Barn, der døde i tidlig Alder, hensattes i Kirkevinduet en Slags Krands til et Minde, der var behængt med Baand af forskellige Farve.«

Også om kolonisternes bryllupsskikke kan han berette. »— saalænge jeg var der tillodes aldrig nogen frugtsommelig Brud at bære Krandsen om Hovedet, men da, om jeg erindrer ret, en hvid Hue Ved deres Bryllupsgilder havdes nogle Skikke, som jeg ei kan forbigaae at nævne. Enhver Brudgom havde sin saakaldede Brudgomsfører. Brudgommen selv maatte paa Bryllupsdagen smykkes med en saakaldet Strausz, der bestod i en Smække, besat med alslags Baand og Flitter; den blev heftet, om jeg mindes ret, paa det venstre Bryst, og en lignende Strausz maatte Brudepigerne skaffe Føreren. Bruden og hendes Piger vare i deres sædvanlige sorte Trøier og Skiørter og hvide Forklæder, men med bart flettet Haar. Med Musik og Skyden, hvilket jeg dog fik aflagt i min Tid, kom de til Kirken, men holdt i Nærheden og fik en Forfriskning, som de havde i Vognen. Violinerne vare ligeledes behængte med forskellige Silkebaand. Deres Middagsgilde var altid en god Oxekiødsuppe og deri stundom en Høne, Peberrod til Kiødet og derefter Flesk med vedlagt Surkaal, der af nogle blev blandet med masede gule Ærter eller Kartofler

¹⁴⁾ Købkes selvbiografi.

¹⁵⁾ »Viborg Amt« (I saml. skft.).

paa samme Maade. Jeg erindrer ei, om Præsten og hans Familie fik ung Vin, dog forekommer det mig, og stundom sattes og en stegt Høne eller And for Præsten; Kaffe fik kun Præstefamilien, Bruden og Brudgom og de fornemste Koner. Imidlertid sattes der paa alle Borde Brød, Tallerkener med Smør, smaae Knaposte, Brændevin og Øl, og Dands begyndte. Aftensmaaltidet holdtes ved Klokken 11; bestod af Risengrynsgrød, ferske Fisk, Kalvesteg; Den for Brudeparret var i det mindste spækket. Ved dette Maaltid skulde altid den ene Sko stjæles ved Bordet af Brudens Fod af en af Førerne. Det skulde skee med List og var ofte vanskeligt nok, da Brudgommen skulde passe paa, men det skulde dog skee, og, saa vidt jeg mindes, skulde den, der tog den, da gjøre Bruden en lille Pengeforæring til Vugge. Saa dandsedes igien, og, saavidt jeg mindes, var Alt endt med Frokost, der bestod af særdeles veldannet Øllebrød og Levninger fra forrige Dag«¹⁶⁾

Man vil i denne beretning hæfte sig ved, at præsten afskaffede »Musik og Skyden« ved bryllupsfærden. På lignende måde er formentlig andre af kolonisternes medbragte skikke forsvundet i tidens løb. Præsten havde uden tvivl stor indflydelse på sådanne ting, der havde tilknytning til livets højtidelige stunder. Til gengæld forstod kolonisterne også at gøre sig gældende over for præsten: »De kunde ei lide Paryk paa deres Præst, og, som der var ornat ved Kirken, saa kunde de ei heller lide Pibekraven, den blev ei brugt.«¹⁷⁾ Det var utvivlsomt den reformerte kirkes opfattelse, den gennemførte prunkløshed, som hermed blev praktiseret.

Angående kolonisternes egen klædedragt oplyses: »— særdeles nette kom de til Kirke, ei i nogen egentlig Bondedragt, men gierne i Kiol og Vest, og endeel bare trekantet Hat. Deres Fruentimmer vare gierne i sort Stofs Trøje og Skiørt, hvide Forklæder og sorte Huer af Fløiel eller Silke med et Slags fremstaaende linned Kant paa Hovedet, saaledes og saakaldte Mansketter for Hænderne og i et sammenlagt Lommetørklæde en lille Urtekost af Tusindskiøn eller Krusemynte, naar de gik til Kirke.«¹⁸⁾

Endnu et bidrag til oplysning om de indvandrede kolonisters mandsdragt gives i et skifte efter *Georg Adam Lajer*, der døde 1769. »Den salig Mands Klæder: 1 blaa Klædes Kjortel med Metalknapper, 1 stribet Brystdug, 1 do. med Metalknapper udi,

¹⁶⁾, ¹⁷⁾, ¹⁸⁾ Købke.

1 Par Buxer, 1 gl. rød Klædes Kjortel med Metalknapper udi, 1 Hat, 1 Kabuds — ialt vurderet til 3 rdl. 1 mk. 12 sk.«¹⁹⁾

Det ydre særpræg i klædedragten forsvandt rimeligvis med den første, indvandrede generation. Dels var der næppe mulighed for fornyelse, men det afgørende var sikkert de yngre kolonisters ulyst til at virke afstikkende, hvor de viste sig. Blicher skrev o. 1838: »Deres Klædedragt ligner de omboende Danskes.«

2.

Folketællingen 1787 viser, at der da var 335 personer i Frederiks sogn, fordelt på 64 familier, hvoraf 9 var *danske*. Disse var: Præsten, 1 gårdmand i Havredal, 1 murer og 1 byhyrde sammensteds; i Grønhøj 1 byhyrde, 1 væver, 1 tækkemand; i Resenfelde: 2 strømpchandlere. Af de tyske familier var 2 skoleholdere, mens de øvrige 53 familier beboede gårdene.

1801 var sognets befolkningstal 422 personer, ialt 71 familier, hvoraf 12 danske. Disse var: Præsten, 1 gårdmand, 1 hyrde og 1 skrædder i Havredal, 4 gårdmænd og 1 hyrde i Aarestrup; i Grønhøj: 1 byhyrde, 1 væver; i Tohuse: 1 sadelmager. Der var stadig 2 tyske skoleholdere, hvoraf den ene, Christoffer Brauner i Havredal, desuden var gårdbesidder. De andre 57 tyske familier fordelte sig med 1 tidligere kolonist, der nu var skovfoged i Ulvedal (Mathias Herold, hvis gård var udlagt til plantage), 52 gårdbeboere, mens 3 kaldes husmænd med jord. 2 personer levede i 1801 af almisser.

En sammenligning mellem disse to folketællinger vil vise, at mens der endnu 1787 var rigelig plads til sognets befolkning på gårdene, hvoraf dog flere var ledige, var der 1801 opstået 3 husmandsbrug udstykket fra gårdenes iøvrigt meget rigelige og overvejende uopdyrkede jorder. Denne beskedne ekspansion har dog naturligvis ikke kunnet give plads for sognets nu voksne ungdom, hvorfor man må tænke sig, at en del af kolonisternes efterkommere allerede i anden generation har forladt Allheden og fundet en eksistens andetsteds. Til gengæld ses Aarestrup på en enkelt undtagelse nær at have fået danske beboere. Denne udvikling bort fra isolationen fik naturligvis betydning i mange ydre forhold, mens alt tyder på, at kolonisterne i mentalitet og tankegang frem-

¹⁹⁾ Skifteprotokol for Allhedens kolonier.

deles, måske endda med en bevidst stædighed, hævdede deres særpræg over for omegnens befolkning. For øvrigt bragte tiden omkring århundredskiftet en økonomisk skærpelse, idet rentekamret ved skrivelser af 21. august 1802 og 2. april 1803 stillede kolonisterne lige med landets øvrige indbyggere, d. v. s. at de sidste »friheder« forsvandt med undtagelse af tiendefriheden. Hertil kom inden så længe virkningerne af statsbankerot og landbrugskrise, og selv om kolonisterne ikke var særlig tynget af gæld, undgik de næppe at føle tidens vanskeligheder. Nogle skaffede sig en ekstraindtægt ved strømpebinding, andre vævede, og for mange blev markedshandelen, som tidligere havde været kolonisterne en dragende form for adspredelse, nu en nødvendighed, idet man ved at omsætte et par stude en eller måske flere gange kunne hjembringe en kontant gevinst. Stort set viste århundredets første årtier en nedadgående linie i sognets økonomiske tilstand, dels vel på grund af konjunkturerne, dels fordi driftsmåden, primitiv og mangelfuld som den var, stillede stadig større krav om udvidelse af det dyrkede areal, mere end den forhåndenværende arbejdskraft kunne præstere, althens afstanden mellem byen og dens marker voksede. Således var forholdene i 1830'erne, da pastor Carstens skriver:

»De udflyttede Gaardes langt bekvemmere Beliggenhed for deres Lodder have sat alle deres Fæstere, saa godt som uden Undtagelse, i oekonomisk Henseende i en forholdsvis langt bedre Tilstand — ei at tale om, hvor gavnligt det ville være for at hindre den Tidsspilde, som fremkommer af Bysladder, hvortil den livfulde og snakkesalige Tydsker er alt for tilbøjelig.«²⁰⁾

Ved lov af 31. 3. 1852 ophævedes fæsteforholdet mellem staten og kolonisterne, så disse herefter blev selvejere. Denne forandring, der næppe skyldtes noget ønske herom fra beboernes side, men snarere, at staten ville være fri for sine forpligtelser over for kolonisterne, berørte dog ikke tiendefriheden. Desuden påtog staten sig fremtidig at lønne koloniens lærere. Overtagelsen af gårdene foregik uden udbetaling, idet købesummen blev stående som prioritet i ejendommen, og 25. marts 1854 blev kolonisternes skøder tinglyste.

²⁰⁾ Alheden og dens Colonier.

Endnu på dette tidspunkt var der ikke sket større ændringer i landbrugets driftsmåde. Indtil ca. 1840 pløjede man på udmærkerne lyngtørven af, brændte den og nedpløjede derefter asken som gødning, hvorefter man såede rug, år efter år, så længe jorden kunne give nogen afgrøde. Efter denne udpining blev marken opgivet, og der fortælles,²¹⁾ at jorden efter indtil 13 rugafgrøder undertiden var forvandlet til fygesand. Det er forståeligt, at de udflyttede, som senere skulle overlage og leve på disse afgravede arealer, måtte kæmpe hårdt for det daglige brød. At furebrændingen overhovedet hørte op, skyldtes altså tvingende grunde; på Alheden som i andre hedeegne var der oprindelig ubegrænsede arealer til rådighed for en relativt fåtallig befolkning, men da først en almindelig udstykning og udflytning viste sig påkrævet, måtte den gamle metode forsvinde til fordel for en mere samvittighedsfuld behandling af jorden.

Mergling — der senere skulle blive hedeopdyrkningens forløsende ord — var et problem, man først efter mange og lange betænkkeligheder begyndte at beskæftige sig med. Teoretikernes omtale af den såkaldte »jordmarv« som gavnlige for afgrøderne var, gennem vel et århundrede omtrent, blevet fremført uden nævneværdige resultater. Staldgødningens virkninger kendte man, men som en af datidens bønder udtrykte sig: »Ingen skal bilde mig ind, at den ene slags jord kan gøde en anden!« Imidlertid begyndte man i Grønhøj, hvor kalkmændene fra Daugbjerg kom efter lyngtørve til kalkbrændingen, at få disse til at tage *Ure* (kalk) med ud på heden. Jorden fik altså kalk, men virkningen syntes ikke stor, og de fleste holdt sig afvisende tilbage. Omkring 1870 blev merglingen dog påbegyndt, idet man hentede mergelen fra »Kraghøj« i Thorning sogn; dette mergelleje var fundet o. 1840. Ca. 1860 åbnedes et mergelleje i Aarestrup, og det blev især herfra, man i den følgende menneskealder dækkede Alhedens behov — der er beretninger fra begyndelsen af vort århundrede om, hvorledes nybegyndere ved en mager ejendom, mand og kone, ved fælles anstrengelser og under hårdt slid fik merglet deres jord, *han* stod i den dybe grav og kastede mergelen op, den måtte flyttes flere gange, og *hun* besørgede transporten hjem med en stud og en kø som forspand. Efter at Viborg—Herning-banen blev

²¹⁾ Jydsk Maanedsskrift 1911, 2. bd., 57.

ført gennem sognet, fik man mergel fra Kjølsen ved Viborg, og der blev langs banen indrettet aflæsningspladser med passende mellemrum.

Omkring 1910 fortalte gdr. og sognefoged *Fr. Brauner* i Havredal: »For ca. 70 år siden og en snes år frem i tiden var der på gården 1 a 2 køer og et par stude. Man tog af jorden først rug, derefter kartofler og endelig et par gange havre, derefter lå jorden hen i indtil en halv snes år uden at give afgrøde. Man solgte kartoflerne, kreaturerne blev fodret med halm. Koen gav ca. $\frac{1}{2}$ pot mælk om dagen, og man måtte somme tider malke et får til hjælp. Efter at man begyndte at mergle, forøgedes avlen og dermed koantallet; desuden holdt man en so, der fik grise 1 gang, så blev den fedet og solgt, grisene ligeledes. Engang i 1880'erne begyndte man at sælge mælk til Torning mejeri.«²²⁾ Således var forholdene på en af sognets bedste gårde, krævende den største påpasselighed. Hos udflytterne var der selvsagt endnu knappere kår. Her måtte i regelen manden søge arbejde uden for hjemmet, oftest i statsplantagen. En af disse slidere fra forrige århundrede har meddelt, hvorledes man i kartoffelhøsten kunne tjene 8 skilling i dagløn, mens mindre dygtige fik 6. Selv oplevede han at tjene 50 øre om dagen i plantagen; inden han gik på arbejde om morgenen, spiste han en pandefuld opvarmede kartofler, og den samme ret ventede ham, når han kom hjem om aftenen. Kød eller flæsk blev der ikke råd til, men engang imellem kørte han med sin trillebør til Viborg og købte hos en slagter »indmaden« d. v. s. hoved, lever, nyrer m. v. af et kreatur, hvilket kostede 1 kroners penge — så havde man for en tid sul i huset!

I et privatmanuskript fra o. 1860 giver en jysk embedsmand følgende karakteristik af kolonisterne: »Det forekommer mig, at disse folk, som dog i regelen kun kan ansees for at være simple almuesfolk, ved siden af deres fattigdom, der noksom viser sig i deres tarvelige boliger, beklædning og andre ydre forhold, dog lægger en vis frihed og selvtillid for dagen i deres holdning og hele adfærd. — Kolonisten lever ædrueligere end andre bønder, og der gives sjældent nogen familie, der nyder brændevin til daglig brug, hvorimod brændevin, ligesom kaffe og the kun anskaffes

²²⁾ Jydsk Maanedsskrift 1911, 2. bd., 64.

for at kunne byde deres gæster, når de får besøg. Hvad man derimod må misbillige hos denne befolkning er deres stærkt udprægede tilbøjelighed til handel og omsætning. Allerede som halvvoxne drenge er det ikke ualmindelig at sådanne om foråret sendes omkring i omegnen i længere eller kortere afstande fra hjemmet for at tiltuske sig lammeskind, som de ældre derefter afsætte i større partier.«

1866 skrev forfatteren Goldschmidt: »Firhusenes Gade er Græs- eller Lyngmark. Hver Gaard bestaar af et Stuehus og en parallelt dermed liggende Staldbygning. Midt paa Gaden er der en Brønd, 42 Alen dyb Brønden seer ret sælsom, gammeldags, patriarchalsk ud; Fire høje Egestolper, forneden forbundne med Bræder, foroven med et Tag; i Midten under Taget et Hjul, hvorfra Kjæden gaaer ned i Dybet. Vi var først inde hos *Daniel Jungs* Kone, en lille, sortløjel, med temmelig stærk tydsk Accent. Huset var ikke særdeles renligt, men indrettet paa sædvanlig dansk Bondevis. Derfra gik vi (forfatteren var sammen med præsten, *Fr. Gad*) til hendes Naboerske, *Eva Laut*, *Jacob Kratts* Enke. Hun var kraftigt bygget, i graasort Hvergarns Kjole, med sort Bind om det øverste af Panden og et sort Tørklæde om Hovedet. Det var ydermere en påfaldende kjøn Kone: Ansigtet ædelt formet, Øjnene store, graalige, Øjenbrynene fine og skjønt buede, Munden sjældent smuk, i det Hele et Udtryk af Venlighed, Kløgt, Selvbevidsthed, Dygtighed Man kunde paa dette Ansigt se, at der i den blandede Skare, som indkaldtes, ogsaa var Folk af god Familie, ødelagte ikke ved egen Skyld, men ved Krigen. Hun talte Dansk, men med tydsk Accent Jeg anslog hende til 50; men hun er 63 Aar. Hun har været Enke i 25 Aar og har ikke blot hævdet sig paa sin egen Gaard — den er paa ca. 600 Tdr. Land, hvoraf 40 Tdr. opdyrkede, med 4 Stude, 3 Køer, en Del Faar, 11 Skæpper Hartkorn — men ogsaa købt Gaarden ligeoverfor til sin ældste Søn. En Søn og en Datter — en smuk Pige, men dog ikke nær så smuk som Moderen — er hjemme. De dyrker deres Jord; men hele Huset er samtidig beskjæftiget med at binde. Husets Vinduer var fyldte med Blomster i Urtepotter; i Storstuen var der hvide Gardiner. Haven er mod Vest beskyttet af Træer; der stod Kaal, Roer, Løg, Ribs, Roser, et lille Æbletræ i Læ mellem Ribsbuske og et lille Kirsebærtræ. Det var med et ubeskrive-

Gammel gård i Firehuse. (Mtr. nr. 4a.)

ligt Velbehag, at jeg stod ude i Haven og talte med Eva Laut. Over det hele hvilede Tarvelighed, Vindskibelighed, Orden og Villie, forenet med et besynderligt Udtryk af Bevidsthed om, at man havde hjemme et andet og bedre Sted, men fandt Ro i det Nærværende.²³⁾

Forfatterens sidste bemærkning om Eva Laut må vel tages som udtryk for noget, *han* i den givne situation har følt. Det er ret usandsynligt, at hun, der var født i Firehuse, hvor også hendes far var født og havde levet hele sit liv, og hvortil hendes bedstefar, Johannes Laut, 1779 som ung mand var flyttet, skulle nære nogen hjemve efter Hessen. Nej, Eva Laut's hjemslavn var Firehuse, og har hun i samtalen med Goldschmidt, uden ord, udtrykt en slags resignation, har denne ikke været hendes egen, men muligvis noget nedarvet i væsen og holdning over for fremmede.

Ved samme lejlighed besøgte Goldschmidt sognefogden i Havredal, *Johan Georg Brauner*, der var en mand på 68 år. Han var i besiddelse af en af de plakater, som legationsråd Moritz i Frankfurt 1759 havde udsendt om udvandring til Danmark. Des-

²³⁾ En Hedereise, 107 ff.

uden ejede han en stor tysk bibel fra 1650, forsynet med kort og historiske anmærkninger; han var efter sigende godt hjemme i sin bibel, men ikke pietistisk »som visse Folk, og han satte en Pige alvorligt i rette, fordi hun sagde om sine Forældre, at fordi de ikke var blevet vakte, kunde de aldrig blive salige.« Sognefogden talte godt Dansk, men ville dog hellere tale Tysk; han mente, at kolonien økonomisk gik tilbage, hvilket især skyldtes, at folk var blevet selvejere. Det kneb for folk at svare skatter og afgifter og enhver sit, og siden man havde fået gård, kunne der lånes og stiftes gæld.

En menneskealder senere besøgte en anden forfatter, *Mylius-Erichsen*, Alheden. Også han var inde hos sognefogden i Havredal, *Fr. Brauner*, der foranstående er omtalt. *Fr. Brauner* var da 66 år, han var konfirmeret på tysk, men talte kun med møje sit barndomssprog. »Vi er jo også danske nu,« blev det fremhævet, »nogen af os har været med i begge Krigene mod vore Stamme-frænder; da der ved 50aars-Jubilæet for Trearskrigen uddeltes Præmier til Veteranerne, kom der 1700 Kr. alene til Havredal.«

Hos gmd. *Georg Brauner* i Ulvedal fik forfatteren fortalt et og andet fra svunden tid. »Jerrik« (egnens udtale af *Georg*) og hans kone var døbt, konfirmeret og viet på tysk, men talte begge dansk, dog med kendelig tysk accent. »Min bedstefar²⁴⁾ var 9 år, da han kom her til landet, og levede, til han var 86. Han talte kun tysk, læste meget og vidste besked om mange ting. Både han og min far,²⁵⁾ der døde i sit 66. år, var dyrlæger for alt fæ herude, og til mennesker blev de også hentet, især når der var tale om benbrud, for der var jo ingen doktorer på landet dengang.« Konens bedstefar var skolelærer²⁶⁾ og har fortalt, at han af sin mor blev båret herind i landet i et forklæde. Hendes bedstemor,²⁷⁾ skolelærerens enke, blev over 82 år og havde til det sidste en rank »holtning«. I sit barndomshjem, fortalte konen, havde hun haft et helt bibliotek af tyske bøger at læse i, en hel reol fuld: salmer, prædikener, andagtsbøger, verdenshistorien og forskellige romaner, der alle

²⁴⁾ Gmd. *Jacob Brauner*, Trehuse, f. 1752, d. 31.1.1838. Omtalt af Carstens i »Alheden o. d. C.« som den længstlevende af de indvandrede.

²⁵⁾ Gmd. *Conrad Brauner*, Ulvedal, f. 1782, d. 1.9.1850.

²⁶⁾ Skoleholder og gmd. *Christoffer Brauner*, Havredal, f. 1759, d. 8.12.1837.

²⁷⁾ *Anna Marg. Dicees*, f. 1762 i Havredal, d. 14.1.1844.

Resenfelde.

havde været bedstefaderens og vistnok var bragt med herind i landet.

Christoffer Kriegbaum²⁸⁾ i Resenfelde, gennem 41 år sognefoged i Grønhøj, skulle som dreng have set den sidste ulv på Alheden. Han blev senere en ivrig skytte og gik på jagt sammen med Blicher. En datter har fortalt, at han lærte sine børn at tale, læse og skrive dansk, men de kunne også både læse og tale tysk. Christoffer Kriegbaum var sammen med præsten i lang tid de eneste i sognet, der holdt avis; at han har været en velbegavet og oplyst mand, fremgår ligeledes af, at sognets skiftende præster ofte besøgte ham i Resenfelde. Det hedder herom: 7. marts 1890 møde hos Philip Harritz i Resenfelde. Gamle sognefoged Kriegbaum var med, vi var som sædvanlig inde hos ham bagefter, sad der til kl. 1 om natten. Han fortalte blandt andet, at præstegården, som bekendt, før udgjorde 2 kolonigårde, som ejedes af en mand, der hed *Mell*, som på grund af en eller anden forbrydelse måtte rømme landet med sin datter, og denne var forlovet med C. K.'s bedstefar. Da jeg kjørte, bemærkede han: »Havde det været pastor J., vilde Fruen have sagt: Se, nu sidder Sognefogden og drikker ham fuld derude! —«²⁹⁾

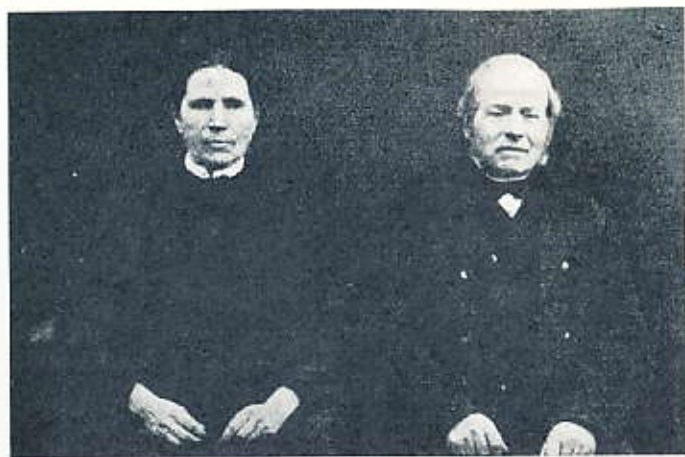
C. Kriegbaum var ivrig venstremand, og dette, mente han, var

²⁸⁾ Christoffer Kriegbaum var født i Resenfelde 22.9.1799 og døde sst. 14.11.1893.

²⁹⁾ Lib. dat. 1872—1930.

grunden til, at han først efter 40 års virke som sognefoged blev Dannebrogsmænd. Han var sit lange liv igennem en legemlig stærk mand, og først 2 måneder før sin død søgte han læge. — Som 90årig var han engang i Viborg, og da dagvognen kørte fra ham, gik han vejen hjem til Resenfelde.

Foruden de her omtalte personer, der til forskellige tider har indtaget førende stillinger i sognet, kunne der nævnes andre, hvis navne fortjener et varigt eftermæle, enten fordi de ved særlige evner eller initiativ fik indflydelse på sognets forhold, eller, hvad der måske betød mere, fordi de ved en ihærdig personlig arbejdsindsats bidrog til den udvikling og økonomiske fremgang, som sognet efterhånden prægedes af. Imidlertid ville det blive en så lang række navne, at det enkelte alligevel ville forsvinde i mængden. Lige så vanskeligt ville det være at fremhæve særlige *slægter*, selv om der hos nogle af disse synes at kunne spores karaktertræk, som har holdt sig gennem generationer. Når dette forhold overhovedet berøres, er det som en understregning af, at de indvandrede stamfædre, som allerede omtalt, hver især kom med sit særpræg — og med en udvandrers letforståelige krav om den friest mulige udfoldelse. Tilværelsen på Alheden, navnlig på grund af de oprindelige, ret snævre bybebyggelser, imødekom som regel ikke de indvandrede trang til individuel udfoldelse, rammerne var snævre, og kampen for det daglige brød, arbejdet på bymarken sammen med andre krævede tilpasning. — Noget andet var, at kolonistslægterne indgiftede sig i hverandre, i hvert fald næsten uden undtagelser i de første slægtled. Der findes 1787 således *ingen* blandede ægteskaber i sognet. 1801 forekommer der 2, henholdsvis Thomas Bitsch $\approx$ Anna Maria Pedersdatter og Christine Marg. Fersch $\approx$ Peder Christensen. 1834 var antallet af blandede ægteskaber i sognet steget til 9. Hovedregelen var altså stadig den, at en Würtz giftede sig med en Brauner, en Lauth med en Philbert o. s. v.; mulighederne var dog begrænsede, idet der på Alheden kun fandtes 25—30 slægter, der atter og atter krydsede hinanden. Udvalget synes dog at have været tilstrækkelig stort til at undgå de biologiske følger, der andetsteds har kunnet spores i små, isolerede samfund. Endnu kan der i sognet træffes enkelte, hvis fysiognomi, skarp profil, mørke øjne og

Conrad Cramer og hustru, f. Kriegbaum.

mørkt hår, røber en fremmedartet afstamning, men stort set er dette ydre særpræg hos Alhedens beboere forsvundet, lidt efter lidt udvisket ved opblanding med dansk blod.

Den engang gældende karakteristik af kolonisterne — stoltere, mere ærgerrige og varmblodige, mere letsindige, men også mere udholdende ved arbejde end danskerne — har vist heller ikke længer gyldighed. Alhedens beboere er forlængst blevet *gyder* i væsen og temperament. I hvor høj grad den skete omstilling kan skyldes naturomgivelserne, den store, monotone hede, er et spørgsmål, som her må savne nærmere belysning.

Hvad angår kolonisternes og deres efterkommeres *nationale* indstilling har denne, så vidt det kan skønnes, aldrig været noget problem. Da de i sin tid forlod Tyskland, var det nationale endnu et ganske ukendt begreb, og de politiske rørelser, som senere gik over Europa, er næppe nået til Alheden. Først i 1848, da de indvandrede efterkommere i 3. eller måske 4. generation blev indkaldt til hæren og sendt mod slesvig-holstenerne og disses tyske forbundsfæller, blev sindelaget prøvet, og alt tyder på, at Alhedens sønner på en ærefuld måde kæmpede for Danmark. »I 1864 sad Conrad Cramers kone, datter af Christoffer Kriegbaum i Resenfelde, på torvet i Viborg og solgte æg, også til de tyske soldater, hvis sprog hun nogenlunde forstod, men hun turde ikke give det til kende af frygt for at blive anset for at stå

i ledtog med fjenden. De unge piger fra kolonierne, som tjente i Viborg, kogte underliden æg til tyskerne; æggene måtte ikke pilles af frygt for forgiftning; pigerne lod, som om de ikke kunne forstå de tyske ordrer.«³⁰⁾

1911 afholdtes i Frederiks en fest i anledning af, at det var 150 (151) år siden, kolonien blev grundlagt. Ved denne lejlighed holdt gdr. *Fr. Laier*, en efterkommer af en indvandret kolonist, et foredrag om koloniernes historie. Til slut udtalte han, bifaldet af forsamlingen, en tak til den danske regering for, hvad den i tidernes løb havde gjort for kolonien. »Det kunne ikke undgås at mærkes, hvorledes de tilstedeværendes hjerter slog varmt for Danmark, og at de især elskede den jord, de havde arvet efter deres fædre.«³¹⁾

Sluttelig endnu et træk fra 1920: Ved et politisk møde i Frederiks blev det da aktuelle spørgsmål om afstemningen i 2. zone fremdraget, og da en radikal taler havde advaret mod at få for mange tyskere inden for landets grænser, rejste en gårdejer af tysk afstamning sig og udtalte: »Vore forfædre kom som tyskere her til Danmark, og når vi i tidens løb er blevet gode danske borgere, så kunne tyskerne vel også blive det nede i Sønderjylland. Jeg tror ikke, at der her i landet findes mere kongetro borgere end os herude i Frederiks, og lad os også vise det i aften ved at råbe et leve for vor konge.« Hvorefter den store forsamling, ca. 400 mennesker, fulgte hans opfordring.³²⁾

I et kolonistsamfund kan man selvsagt ikke vente at finde nogen særlig rig folkløse. *Overtroen* har dog i ældre tid spillet sin rolle blandt kolonisterne, forestillinger om visse personers særlige evner til at gavne eller skade, troen på forvarsler o. s. v., ligesom enkelte spøgelsessagn, knyttet til særlige lokaliteter, synes at være opstået og haft en kortvarig blomstring.

Husmand Jacob Dörr, Grønhøj mark, havde engang mistet et stykke lærred, og en anden husmand var mistænkt for at have stjålet det. Da den formodede tyv engang var inde hos Jacob,

³⁰⁾ Mylius-Erichsen: Den jydsk Hede.

³¹⁾ Aarbo for Lysgaard, Hids Herreder 1922, 122.

³²⁾ A. C. Overgaard: Fra Lysgaard Herred, 42.

satte denne en spand vand ind midt i stuen, lagde et stykke tørt brød heri, og oven på det flydende brød lagde han en synål. Derefter sagde han i en alvorlig tone, idet han skiftevis så på brødet og på den fremmede: Dersom nogen herinde haa stjaalen mi Lat, og han vover sig hen til Spanden, saa vil Naalen springe op i Øjet paa ham og blinde det. Den fremmede husmand blev så bange, at han ikke turde flytte sig fra stedet og bekræftede dermed, at han var tyven! — På Havredal vestermark boede for et halvt hundrede år siden en gammel kone, der havde ord for at kunne »lidt mere end sit Fadervor«. Da hun var død eller bortrejst, lavede den nye ejer om på husets indretning, så der blev stald, hvor der før havde været stue. Nogen tid derefter havde manden en kalv, der ikke kunne trives, og da han spurgte en ældre nabo om, hvad der vel kunne være i vejen, fulgte denne med ind i stalden, hvor han først betragtede den syge kalv, hvorefter han en tid lang kiggede op på loftsbjælkerne. Herefter nikkede han tavs og eftertænksom, og da kalvens ejer spændt brød tavsheden, fik han den forklaring, at netop der, hvor nu kalvebåsen var, havde den gamle Rosine haft sin boghyld hængende på væggen, og blandt bøgerne var også Cyprianus — hvis magiske virkning altså fortsat var til stede. Nu blev naturligvis kalven flyttet — og kom sig.

»Jo, vist, hvem der kunne kurere syge, kunne også skaffe folk en sygdom på halsen!« Således udtrykte for få år siden en gammel mand på 94 år, af vistnok ublandet kolonislægt, sin mening om disse ting. Han huskede at have hørt, hvordan man engang, da folk fra Havredal kom fra kirke, i lavningen ved det gamle mejeri mødte en ulv, som blev forfulgt helt til Finderup; her anfaldt den en kvie, hvis ejer imidlertid forheksede ulven, så den ikke kunne æde, og dermed var dens skæbne jo beseglet! — Angående varsler havde han selv oplevet følgende: Han havde for mange år siden et barn, der 4 år gammelt døde af strubehoste. Forinden hørte han pludselig en nat salmesang, nemlig »O Gud ske lov . . .«, samme nat hørte hans søster raslen af tallerkener. Denne lyd blev virkelighed, da barnet var død, og en tallerkenrække blev flyttet fra det kammer, hvor liget skulle stå. Ved begravelsen sang degnen den nævnte salme.

Præsten i Frederiks skrev 17. juli 1890: Tog den gamle Smed N. N. til Alters paa Sengen, og hans Kone nød Nadveren sammen med ham, noget hun ellers ikke har indladt sig paa, hun er ellers berømt for at kunne »løse« over Sygdomme og deslige, ligesom man ogsaa siger, at hun i det mindste forhen har drukket godt; derfor havde jeg Betæneligheder ved at tage hende til Alters, men hun og hendes Mand forsikrede, at hun kunde ikke komme til Kirken »der at nyde det«. Gav ham 25 Ører.

KIRKELIGE FORHOLD 1760—1870

Alhedens første beboere var, som omtalt, folk af forskellig kirkelig indstilling, lutherske, reformerte og katolikker, og for dem alle gjaldt det, at de hævdede deres standpunkter med en egen skarphed, fremkaldt af den uheldige kirkepolitik i hjemlandet. Denne kampindstilling viste sig da også straks efter ankomsten her til landet, og hermed var der på forhånd en alvorlig hindring for et fordrageligt samarbejde. Ikke engang den fælles skæbne, man var underkastet, og som foreløbig stillede alle uden undtagelse over for en kirkeløs fremtid, synes at have mildnet sindene.

Da en Jacob Granelli, som var af italiensk oprindelse og katolik, i 1760 ønskede at komme til kolonien, skrev Hofman afværgende: »— at vi ej maa faa catholske Familier, der visselig ikke kan forliges med de andre, som vi daglig har Prøver paa . . . «¹⁾ Mens man herefter forsøgte at anbringe katolikkerne på Randbølhede, kom protestanterne til at præge Alheden. Men der var altså fremdeles tale om to lejre, en luthersk og en reformert, hvoraf sidstnævnte var den mindste, i hvert fald efter 1765.

Sammen med den øvrige etablering blev ordningen af kolonisternes kirkelige betjening et spørgsmål, der krævede en omgående løsning. Det mest nærliggende var at henvise dem til Torning. Dette sogns kirkebog melder:

»26. maj 1760 blev et Barn af de tyske Reformerte Colonister paa Alheden af dem selv begravet paa Torning Kirkegaard. Barnets navn var Anna Cathrine Gerhardine, forældrene Georg Eberhase og Marie Barbosa.«

Bag denne knappe, saglige oplysning anes en tragedie, histo-

rien om et forældrepar, der netop var nået til målet, da de mistede deres barn, som de måtte overgive til den fremmede jord — uden gejstlig medvirken. Præsten, hr. Morten Windfeldt, kunne ikke betjene folk af fremmede trossamfund, men derimod nok de lutherske kolonister. Allerede nogle dage efter var der en sådan forretning.

»30. maj 1760 blev en af de Lutherske Colonister, navnlig Leonhardt Schneider, begravet, en ung Mand, 30 Aar, efterlader en ung enke og et barn.«

»10. juni 1760 blev en af de Reformerte Colonisters Kone, navnlig Marie Cathrine Gericker, begravet, dog uden jordpaa-kastelse, hun var 48 Aar gammel.«²⁾

Ialt blev der i 1760 på Torning kirkegård begravet 10, deraf 5 refr., 4 luthr. og 1 katl.; 12 par blev copulerede og 7 par trolovede. Herom skriver pastor, senere provst Windfeldt: »Foruden mine sædvanlige Embedsforretninger er usædvanlige, tyske Forretninger indfaldne for mig som boende ved Alhedens Grændse, idet jeg forrettede alle præstelige og ministerielle Forretninger i 4—5 Aar, indtil de selv fik ordentlige Lærere. Communionen (altergang) for de reformerte og katolske dog undtagen.«³⁾

Dette stemmer dog, som det vil ses, kun delvis med, hvad præsten skrev i kirkebogen. Med hensyn til den lutherske menighed var der dog truffet en ordning. »Der prædikes hver Søn- og Helligdag Tysk af en Student, navnlig Bisted.«⁴⁾

Niels Cortsen Bisted, født 1731, var en præstesøn fra Vejrum. Han blev teologisk kandidat 1756 med karakteren non cont. (ikke at foragte), et resultat, som ikke lovede alt for meget. Imidlertid drog han til biskoppen i Aarhus, der efter at have eksamineret ham antog ham til at forrette prædiketjeneste samt børnedåb for kolonisterne på Alheden. Det var stillet Bisted i udsigt, at han efter 2 års tjeneste i denne gerning skulle få et præsteembede, men han måtte holde ud i 4. Da han ikke modtog nogen løn og selv måtte holde sig med befordring, kneb det hårdt med udkommet. 1763 skrev han: »— jeg har nu næppe det, jeg kand skyvle mig udi Min Faders Hus været mit opholds sted, siden jeg forlod

²⁾ Torning kh.

³⁾ Ravnholt: Thorning Sogn I, 90.

⁴⁾ Oeconomisk Magazin V.

¹⁾ J. S., 4. rk., III, 93.

en god Condition . . . , men er selv i yderlig Fattigdom, i Gjæld for 25 Rdlr.⁵⁾

Hvordan student Bisted, der dog faktisk var kandidat, klarede sig som præst for kolonisterne, foreligger der intet om. Da han hverken fik løn eller var bosat blandt dem, har hans virke, så lidt som hans person, næppe kunnet underkastes nogen egentlig kritik. Da der i 1764 var vakance i Vorbasse-Grene sognekald, søgte Bisted dette og blev ansat. Her fik han en beslægtet opgave, idet han skulle holde tysk gudstjeneste for de lutherske kolonister på Randbøl hede, men kom forøvrigt snart i et spændt forhold til både den stedlige koloniforvalter, From, og til sin provst. Han skulle haft årlig 100 rdl. for at betjene kolonisterne, men da de efterhånden kun udgjorde 10 familier, anbefalede kommissærerne 1765, at lønnen til Bisted blev sparet, hvilket toges til følge. —

Alt tyder på, at der i koloniens første år gjorde sig en vis påholdenhed gældende, hvor det kom an på at imødekomme kolonisternes kirkelige ønsker. Skulle de løfter, Moritz havde givet, om fri religionsudøvelse for alle, blot der var tilstrækkelig mange til at danne en menighed, opfyldes, ville det være blevet en kostbar og omstændelig ordning. Ganske vist havde kolonisterne ikke fået noget skriftligt, og kun legationsrådets mundtlige forsikring om den kirkelige uafhængighed, men »som disse folk, hvad deres religion angaar, er meget paastaaende . . .«, måtte kommissærerne straks betragte kirkespørgsmålet som noget alvorligt, ja, afgørende for koloniens fremtid. Det er da også sandsynligt, at kolonisternes utilfredshed hermed og den almindelige uvished på dette vigtige punkt, endnu efter 5 års forløb, var med til at fremkalde den sidste store, og for regeringen uønskede, udvandring.

Herefter var situationen imidlertid lettere at overse. De fleste katolikker var borte igen, hvad ingen vistnok beklagede, da deres tilstedeværelse ville have betydet en videreførelse af de konflikter, man alt for godt kendte fra Pfalz. Fra et dansk synspunkt måtte man af alle grunde foretrække den størst mulige ensartethed, d. v. s., at kolonisterne var eller med tiden blev lutherske. At man fra regeringens side fulgte en sådan imødeset

5) Møller: Hist. Oplysninger om Slangø Herred, 287.

udvikling med opmærksomhed, viser de årlige indberetninger, som koloniforvalteren udarbejdede, og hvori han ud over oplysningerne om den enkelte families husdyrhold, antal opdyrkede agre o. s. v. desuden anførte, om familien var luthersk eller reformert. Herigennem er det muligt at følge, hvorledes denne sag afvikles.

1776⁶⁾ var alle kolonister i Grønhøj lutherske, med undtagelse af Caspar Frischel, der var katolik.

I Havredal var de fleste lutherske, men der var dog 5 reformerte familier: Sebastian Maii, Philip Morrats, Michale Agricola, Johan Mølls enke og Henrik Würtz. Disse folk, der således fastholdt det religiøse særpræg, var, som noget tyder på, ansete og velanskrevne inden for bysamfundet. F. eks. var sidstnævnte, hvis navn og efterslægt endnu er udbredt på egnen, den første sognefoged i Havredal, desuden forholdsvis velstillet, idet han ved udvandringen fra Pfalz skulle have ejet værdier for ca. 2000 rdl. Hovedtrækkene i den reformerte menigheds korte historie er dog ikke uden interesse.

Da der fandtes en reformert menighed i Fredericia, blev det præsten, *Hollard*, herfra, der til at begynde med skulle betjene Alhedens reformerte, en ret upraktisk ordning, da der var 14 mil derop. Han skulle holde altergang for dem mindst 2 gange årlig, hvortil kom andre forretninger, f. eks. begravelser, der ikke kunne besørges af en luthersk præst. Den 25.8. 1761 indberettede kommissærerne, at pastor Hollard for sin ulejlighed, rejseudgifter, samt udlæg til brød og vin forlangte årlig 100 rdl. af staten. Dette krav blev afslået. Yderligere blev det befalet, at kolonisterne skulle betale præsten — som de rimeligvis selv havde hidkaldt.

Pastor Hollard beklagede sig over, at kolonisterne ikke fra deres hjemland kendte til at yde deres præst noget, ja, han havde end ikke fået tak af dem for al sin umage. Det endte dog med, at han efter kommissærerens indstilling skulle have 60 rdl. årlig for at betjene kolonisterne i Alheden og Randbølhede. Men heller ikke denne ordning var tilfredsstillende for de reformerte på Alheden. De så alt for sjældent deres præst heroppe. Endelig blev da fra 1. juli 1763 ansat præsten *Johannes Pfarr*, der skulle bo på Alheden, men desuden betjene kolonisterne på Randbøl-

6) Indberetn. over Alheden 1776 ved Hans Kjærsgaard (Landsarkiv.).

hede. Hans løn var 150 rdl. årlig. Det var legationsråd Moritz i Frankfurt, der havde skaffet ham hertil fra Pfalz, og heller ikke i dette tilfælde synes Moritz at have været særlig kritisk i sit valg. Hans de Hofman skriver: »Denne Pfarr havde opslidt Klæderne, saa jeg gav ham af mit eget en sort Klædning, fordi han ej skulle gaaet nøgen.« Året efter sin ansættelse var Pfarr ved at skulle giftes med sin tjenestepige, et forhavende, som indbragte ham følgende skrivelse fra kommissærerne:

»Velær, Hr. Pastor. Det gjør os ont, at De nogen Tid har tænkt paa det forhavende Giftermaal, da det ej var Dem anstændigt at tage Deres Tjenestepige. Men som De nu selv melder, at De selv som Pigen vil ophæve samme, saa have vi i Dag tilskrevet Forvalter Kiærsgaard, at han berammer en Dag, at Hr. Pastor og Pigen møder hos Hr. Windfeldt, og Hr. Pastor og Pigen skriftlig ophæver Trolovelsen hvorimod Hr. Pastor strax maa give Pigen Afsked og se at faa hende ombyttet imod en anden, som kunne forrette Deres Husholdning. Og det er os kiært, om samme saaledes kunde ske, paa det D. Velærværdighed kan nyde Deres Tilhøreres veneration, som ellers vilde mangle, efter de af Hr. Pastor ommeldte Omstændigheder.«⁷⁾

Muligvis var Pfarr⁸⁾ ikke den rette mand til at holde sammen på de reformerte i Havredal. 1770 ansøgte han om afsked, idet der nu kun var 8 reform. familier tilbage på Alheden, han påberåbte sig sin fattigdom og ønskede at rejse tilbage til Pfalz, hvad han fik lov til. Embedet blev ikke besat mere, idet den reformerte præst i Fredericia atter påtog sig at betjene kolonisterne.

Også skolen var i Havredal delt efter de kirkelige linier. De reformerte havde deres egen lærer, i 1776 hed han *Muth*, iøvrigt vides intet om ham eller hans gerning. Den var dog ophørt inden 13. novb. 1780, idet pastor Levring i Grønbæk under denne dato meddelte, at siden der ikke længer var en reformert skoleholder i Havredal, kunne de reformertes børn herefter godt gå til den lutherske lærer.⁹⁾

Altå var den reformerte kreds i Havredal formelt ude af sa-

7) Møller: Hist. Oplysn. om Slaugs Herred, 111 ff.

8) Pfarr er i tysk sprogbrug en betegnelse for præst.

9) Efter gdr. J. C. Cramers optegnelser.

gaen o. 1780. Regeringen havde uden at anvende noget direkte pres opnået et tilsigtet mål — landskirkens sejr. Dette betød dog sikkert ikke, at kolonisterne følte sig forurettede af den grund, man havde i den forløbne tid lært en del af tilpasningens vanskelige kunst. Og selv om den reformerte kirke mistede sine rammer i kolonien, levede *ånden* tilsyneladende videre og blev i stilhed bestemmende for mange ting.

O. 1839 var der i Frederiks sogn 1 reformert tilbage,¹⁰⁾ og mens den nye generation rykkede frem, kæmpende for tilværelsen, men iøvrigt uden at kende til fædrenes åndelige undertrykkelse, forsvandt til sidst ethvert skel af kirkelig art mellem Alhedens beboere.

Ligesom der med tiden skabtes ensartethed i overensstemmelse med landskirken blandt kolonisterne, var det selvfølgelig meningen, at disse skulle antage det danske sprog, men også her måtte man fra regeringens side fare med lempe. Naturligvis måtte koloniens præst prædike på tysk i Frederiks kirke og dansk i Karup, og denne ordning var gældende, indtil det ved kgl. resolution af 19. marts 1856 blev bestemt, at der fremtidig hveranden helligdag skulle afholdes dansk gudstjeneste i Frederiks kirke.

Krigen 1864 gav anledning til, at kolonisternes kirkesprog kom under drøftelse, idet man i kirkelige kredse herhjemme havde følt sig forargede over, at Frederiks-Karup sognekald i juni 1864, »da Tysken vandede sine Heste i Viborg Sø, og Danmark var sin Undergang nær«, var opslået ledigt med den forpligtelse for præsten, at han hveranden søndag skulle holde tysk gudstjeneste.

»Det er imidlertid muligt, at der endnu findes dem i Fredriks og Karup, der ikke kunne forstaae Dansk eller kun med Møje kunne forstaae Dansk. For disses Skyld kunde det synes nødvendigt at bibeholde tydsk Gudstjeneste. Vi benægte dette paa det Bestemteste. Ville tydske Mænd nedsætte sig i Danmark, saa lad dem lære dansk Sprog, ligesom danske Mænd maae lære tydsk Sprog, naar de ville nedsætte sig i Tydskland. Vi maae stille denne Fordring at lære dansk Sprog til enhver Fremmed men der er Ingen, hos hvem vi med saa ubarmhjertig Strængighed maae inddrive denne Fordring som hos Tydskerne. De sidste Aar maae

10) Carstens: Dansk Penning-Magasin 1837, 76.

tilstrækkeligt have overbevist os om Nødvendigheden heraf.¹¹⁾

Dette kolde pust af intolerance havde naturligvis de politiske begivenheder som baggrund. Artiklen slutter med en indtrængende opfordring »at alle vedkommende kirkelige Øvrigheder saavel Stiftsprovst som Biskop og Kirkeminister ville af al Evne og Formue virke hen til, at den tyske Gudstjeneste kan blive afskaffet i den jydsk Landsbykirke«.

I et senere nr. af samme blad fremkom følgende:

»Da Fredriks og Karup Sognekald blev ledigt i Foraaret 1864, forlangte Ministeriet fra Biskoppen Underretning om, hvorledes Forholdene nu stillede sig med Hensyn til Kirkesproget i Frederiks Menighed. Det oplystes da, at der ingen Forandring var foregaaet i den for Tidsrummet 1. Mai 1858 til 1. Mai 1862 foreskrevne Ordning, saa at Gudstjenesten fremdeles holdtes paa Tydsk hveranden Søn- og Helligdag. I Skolerne havde Undervisningen derimod udelukkende været dansk hele April 1861. (Se: Skolerne.)

Med Hensyn til Sprogforholdene i Menigheden oplyste den forflyttede Sognepræst:¹²⁾

1) at i det ene af Sognets Skoledistricter er Familiesproget udelukkende Dansk, i det andet saa at sige udelukkende Tydsk. Alle Mændene forstaae og tale Dansk, men det sidste gælder ikke om Konerne.

2) En Trediedel af Menigheden besøger udelukkende den danske, en Trediedel den tyske Gudstjeneste og en Trediedel besøger dem begge afvekslende.

3) Ministerialia udføres omtrent for Halvdelen paa Dansk og for Halvdelen paa Tydsk; af Brudevielser forrettes vel neppe en Trediedel paa Tydsk.

4) Den 7de April 1861 holdtes sidste Gang tysk Confirmation.

I sin Erklæring over Sagen ytrede Provsten,¹³⁾ at han ikke skjønnede, at der var nogen Nødvendighed for at holde tydsk

¹¹⁾ Ugeblad for den danske Folkekirke 1865, 2. bd. Redaktøren, cand. theol. Henrik Scharling.

¹²⁾ Jessenius Theodor Pedersen, 1864 forflyttet til Hinge-Vinderslev.

¹³⁾ Peter Neergaard Jessen, Grønbæk-Svøstrup. Fra 1861 provst for Lysgaard, Hids og Houlbjerg herreder.

Gudstjeneste; denne maatte da i ethvert Tilfælde kunne indskrænkes til Skriftemaal med Altergang et Par Gange om Aaret. Men derimod kom Biskoppen¹⁴⁾ igjennem en udførligere Motivering til det Resultat, at han — med Hovedformaalet for al geistlig Virksomhed for Øje — burde fraraade, at der for Tiden træffes nogen Foranstaltning til at forandre den bestaaende Praxis med Hensyn til Benyttelse af begge Sprogene i Henseende til saavel Prædiken, som Sacramenterne, Brudevielse m. V.«

Ministeriet fulgte biskoppens henstilling, den omtalte ordning blev opretholdt endnu i nogle år. Fastelavnssøndag 1870 blev der for sidste gang prædiken på tysk i Frederiks kirke.

¹⁴⁾ Gerhard Peter Brammer, biskop over Aarhus stift 1845—81.

KIRKELIGT OG FOLKELIGT LIV 1880—1900

Det kan ikke med sikkerhed siges, hvornår de første spor af forrige århundredes vækkelser viste sig i Frederiks sogn. Dets beboere, i hvert fald den del, der var af tysk afstamning, kan antages at have mødt disse strømninger med en vis nedarvet modtagelighed for åndelig påvirkning, et forhold, der dog muligvis i nogen grad modsvarede af en ligeledes nedarvet skepsis over for opdukkende nyt. Imidlertid kom den, uvist hvordan, og ved begyndelsen af den periode, her skal omtales — sognehåndsløsernes, lægprædikanternes samt skytteforeningernes årtier — fandtes i sognet en indremissionsk kreds, der gjorde en vis indflydelse gældende.

I Havredal var der bygget et forsamlingshus 1886. Året efter kom der en ny præst til sognet, Aug. Møller, en ung, virksom, men vel ret uerfaren mand. I modsætning til de fleste af sine for- og eftermænd skrev han flittigt i embedets liber daticus, der i hans embedstid kom til at afspejle præstens virksomhed i stort og småt, undertiden også hans tanker, og det er hovedsagelig på disse optegnelser, nedenstående fremstilling bygger.

»Fredagen 16. November holdtes Bibellæsning i Grønhøj Skole Aften Kl. 7 . . . som nærmest var et Foredrag om den ydre Mission med Opfordring til at indtræde i den herværende Missionsforening, der var ikke saa faa Tilhørere, naar Hensyn tages til et lidet gunstigt Vejr, Foredraget hørtes med Opmærksomhed, een indmeldte sig i Foreningen.«

29. samme måned holdt pastor Møller bibellæsning i Havredal skole, også her formet som et foredrag, hvori folk opfordredes til at yde en skærv til missionen og støtte den stedlige missionslæsekreds. En ret talrig forsamling, deriblandt mange børn, var til stede, men ingen indmeldte sig i foreningen. »Søndagen den 2. December afholdt efter forudgaaende Bekjendtgørelse fra Præ-

dikestolen Andreas Olsen (Tilskjærer af Uldtøj) fra Hammerum et Møde i Kjølvraa Skole (Karup sg.). I en lang pietistisk Tale holdt han en Tordenprædiken idet han kortelig omtalte min forudgaaende Prædiken i Kirken«

1. nytårsdag (1889) var der en meget stor forsamling i Frederiks kirke. Der indkom ved en indsamling til Bibelselskabet 4 kr. 95 øre. »En Kone fra Aarestrup (af Indre Missions retning) ankede for mig personlig over et Udtryk i Prædikenen, som benægtede den fuldkomne Hellighed, som hun var tilbøjelig til at hævde for troende, døbte Mennesker.«

11. januar holdtes bibellæsning i Havredal skole. 17. jan. ligeledes i Grønhøj skole. 27. jan. møde i Havredal skole med oplæsning — og således afholdt eller deltog pastor Aug. Møller i ugentlige møder næsten året rundt forskellige steder i sit pastorat. Det var, som det vil ses, en mødevirksomhed i snæver tilknytning til Indre Mission, mens det af præstens udtalelser synes at fremgå, at han ikke helt var på linie med denne retning. Klarere endnu viste det sig, da Møller noget efter begyndte at holde foredrag om Grundtvig samt om kirkehistoriske emner. »En Del var misfornøjet med den Slags Foredrag, særlig i Fastetiden, hvor man kun vil høre Foredrag om Lidelseshistorien. Dette gav sig særlig Luft hos J. C. M., som i den Anledning i en Strid om Dans og Kortspil ved hmd. Fr. E. S.' Sygeleje betegnede mig som en vantro Præst, om end ikke med rene Ord.«

»30. Juni holdt jeg Foredrag i Havredal Forsamlingshus om den franske Revolution for en ret talrig Forsamling. Vi sang Sange og 2 Salmer. Samme Dag paatalte jeg i min Prædiken Frederiks Sogns Beboeres Udskejelser paa Markederne og talte om, at der ikke fandtes noget Menighedsliv her i Sognet, hvilket efter Sigende oprørte Forsamlingen i den Grad, at der faldt Ytringer om at opfordre mig til at søge bort herfra. Samme Dag havde jeg en længere Samtale med en af »de hellige« N. M. N., som med en Pietists Snæverhøjhed og Selvfærdighed range-rede mig under Klassen »vantrø Præster«.«

»14. Juli mødte jeg for at holde Foredrag over den franske Revolution i Havredal Forsamlingshus, men da kun 11 mødte, blev Foredraget indstillet, og jeg læste da Blichers Fortælling »Stakkels Louis«, derefter Sangen »Altid frejdig«.

»7. August holdt Kolportør og Lærer Pedersen med kone fra Herning Forsamling i Havredal Forsamlingshus, jeg var ikke selv til Stede.«

I begyndelsen af 1890 ses pastor Møller ved sine møder at have opfordret til at indmelde sig i *Husmandsforeningen*. 18. maj afholdtes en *husflidsudstilling* i Havredal forsamlingshus. Lærer Døssing indledede med en tale om *afholdssagen*, pastor Møller talte om arbejdets betydning »og fik Lejlighed til at formane Folk til større Renlighed og Pynt i deres Hjem og beklage, at vi i den Henseende staar tilbage for andre Egne i Landet«. 24. aug. var der *kapskydning* i Karup mellem Havredal, Karup og Resen skyttekredse, hvor præsten også var til stede og talte om fædrelandet.

1891. »23. Januar bad fire Konfirmander om Tilladelse til at gaa til Chokoladegilde i Havredal Forsamlingshus. Tilladelsen blev givet mod at de opførte sig pænt og gik hjem Kl. 10. Gildet stod Lørdag Aften.«

Mandag den 16. februar holdt mejerist Jensen fra Grundvad et foredrag i Havredal forsamlingshus om *fredssagen*. Lærer Døssing og pastor Møller opponerede til forargelse for andre. Man begyndte mødet med »Jeg vil værgе mit land . . .«. 5—6 indmeldte sig i foreningen.

Palme søndag den 22. marts holdt *socialisten* væver Madsen fra Silkeborg møde i Havredal forsamlingshus. 2 socialistiske sange blev sunget, derefter holdt han et langt foredrag. Herefter diskussion i godt 2 timer, væsenlig mellem foredragsholderen og pastor Møller, der særlig fremdrog socialismens stilling til religionen. Der var en talrig forsamling, men der blev ingen forening dannet.

Kristi himmelfartsdag var pastor Møller og lærer Døssing indbudt til et samtalemøde hos Chr. Munk i Havredal »for at tale sammen om aandelige Sager og derved modarbejde Socialismen«. Lærer Døssing gav møde.

»Mandag den 20. April oprettedes i Havredal efter Foredrag af Væver Mathiassen, Silkeborg, en socialistisk Forening med 16 Medlemmer. Formand blev Skrædder Møller og Birgitte Mogenssen Kasserer.«

Pastor Aug. Møllers virke i Frederiks kom til at falde i en tid, som han selv et sted kalder »bevæget«. Som det vil ses af foranstående, var han med til møder af enhver art, og han blev — som præstens person i almindelighed på den tid — et brændpunkt for alle rørelser i sognet, en utvivlsomt vanskelig stilling, idet præstens autoritet neppe i denne brydningstid blev sat på prøve. Dette viste sig vel tydeligst i forholdet til »de hellige«, det dengang almindelige navn for Indre Missions tilhængere. Det modsætningsforhold, der åbenbart ret hurtigt opstod mellem pastor Møller og missionsfolkene, og som kunne give sig bl. a. følgende udtryk: »De helliges Leder, P. L. i Aarestrup, har Dags Dato besøgt Kirken efter lang Tids Fraværelse, han ynder ikke mig som jeg ikke ham, skjønt vi aldrig har talt om de Punkter, som adskiller os«, betød dog ikke, at broen var afbrudt mellem parterne. Således var præsten 10. jan. 1890 indbudt til møde hos gmd. Ph. Bitsch i Aarestrup »ret talrig Forsamling. Jeg talte over Mt. 13 og sluttede paa sædvanlig Maade«. Den sidste bemærkning betyder formodentlig, at pastor Møller ikke ved denne lejlighed tilfældigvis sig efter omstændighederne.

Den livlige mødevirksomhed, Møller holdt i gang, bl. a. de såkaldte karle- og pigemøder, der holdtes i præstegården, ofte med en ret beskeden tilslutning, kan sikkert opfattes som forsøg på at danne en front mod missionsfolkene, en modvægt mod deres indflydelse. Hans emner, spændende fra samtidens missionshistorie over oldtidens kirkehistorie til den franske revolution, synes dog at vise, hvorledes præsten i denne sag hos sine sognebørn har regnet med forudsætninger, som næppe var til stede. Beboerne i almindelighed havde på dette tidspunkt ikke haft nogen videre føling med de grundtvigsk-folkelige strømninger, højskoleånden var endnu ikke nået ind over sognets grænser, og det må vist konstateres, at man her på dette punkt, trods flere tilløb til et folkeligt foreningsliv, temmelig længe indtog en særlig stilling. — Nu kom pastor Aug. Møller til at stå som pioner i dette arbejde, men hans ophold i Frederiks blev for kortvarigt til, at hans indsats kunne blive andet og mere end et sædekorn lagt i jorden og i øvrigt prisgivet egnens og tidens stride vinde.

KIRKEN

Det første indtryk af Frederiks kirke — tidligere blev den kaldt Frederikskirken eller den tyske kirke — er, at den i de ydre linier er temmelig forskellig fra vore andre, nyere eller gamle landsbykirker, og bygningen kan næppe henregnes til nogen bestemt arkitektonisk stil.

Kirken har hverken kor eller tårn, grundplanen er, bortset fra våbenhuset, ren rektangulær. Sidemurenes flader er brudt af to støttepiller, som sammen med de tre store jernvinduer virker strengt symmetrisk. I østgavlen ses et tilmuret vindue. Teglstenslaget er over denne gavl stærkt afvalmet ned til murhøjden, mens vestgavlen er rejst og bærer en murkrone, hvori klokken er ophængt. Det lille våbenhus foran denne gavl har i hver side et lille, rundt jernvindue. — I al sin enkelthed er den hydekalkede, teglhængte kirke med en baggrund af mørke graner og lyse birke af en egen stilfærdig ynde, fremmedartet og ejendommelig, så den uvilkårlig leder tanken ud over vort lands grænser til en eller anden fjern, bjergomkranset idyl. Til en sådan forestilling bidrager vel også erindringen om, at der inden for disse mure gennem mere end 100 år er blevet prædikeret og sunget på et fremmed sprog.

Kolonisternes krav om at få deres egen kirke var så selvfølgelig, at man fra regeringens side straks måtte træffe foranstaltninger til et passende kirkebyggeri. Imidlertid var det dog i alles interesse først at få gårdene bygget, og inden disse var færdige, opstod der andre vanskeligheder, som gjorde koloniernes fremtid usikker. Den 19. juni 1764 henvendte forvalter Hans Kjærsgaard sig til regeringen og ønskede tilladelse til at opføre en kirke på Alheden. Efter kgl. resolution af 8. jan. 1765 skulle der dog have været bygget to kirker, en i Frederiks og en i Skygge, sidst-

Frederiks kirke.

nævnte for at imødekomme de kolonister, som var bosat på disse egne i Alhedens sydlige del. Hver af kirkerne var beregnet til at måtte koste 1406 rdl. Imidlertid var der, inden planen blev realiseret, rejst så mange af kolonisterne fra de sydlige kolonier, at kirken i Skygge blev opgivet, hvorimod kirken i Frederiks skulle opføres »med et lidet Trætaarn og tvende efter Kirkens Størrelse proportionerede smaa Klokker ophænges«. Netop på denne tid havde rentekamret foretaget en kraftig nedskæring af sine ydelser til kolonierne, og der kan ikke være tvivl om, at dette spareprogram også kom til at præge kirkebyggeriet. Det omtalte tårn blev til en klokkestabel anbragt på jorden, de to klokker blev til een, og omkostningerne ved opførelsen af Frederiks kirke kom ned på 1320 rdl.

16. april 1766 blev kirken indviet. Som den lå, midt i den barske hede, med et dige af hedetørv omkring kirkegården, der var lukket med en stakitport foran indgangen — med et simpelt jernkors på den østre ende af lagrygningen og en vindfløj på den vestre kunne kirken godt antages for at være rejst til et hvilket som helst andet formål. Der er dog næppe tvivl om, at kirkens indvielse blev en betydningsfuld mærkedag for Alhedens beboere, som nu endelig kunne samles til gudstjeneste på deres eget sprog i værdige omgivelser. Selve kirkerummet, enkelt og lyst, uden prydelser af nogen art, har rimeligvis svaret til i hvert fald de reformertes ideal. Alteret med et billede af den kors-

fæstede Kristus midt for den østre gavlvæg, udstyret med udskæringer i en smagfuld behersket barok stil, passede godt til omgivelserne.¹⁾ Om kirkens indre berettes en menneskealder senere: »Dens lyse Vinduer til begge Sider og et lige bagved Alteret gjorde den ret behagelig munter. Alteret var simpelt, med et Billede, dog ei i den fine Smag. En Præste- og en Degnestoel paa hver af Alterets Sider og Prædikestolen strax nedenfor Alteret.«²⁾ Samme kilde meddeler, at kirken altid blev holdt net i stand, hvormed der sikkert tænkes på dens rengøring.

Allerede 1802 bemærkede biskoppen i sin visitatsbog: »Friederichs-Kirken behøver Reparation, og da den af Kong Friederich V' gavmildhed er ny opbyggt, saa er det meget at beklage, om den skulde forfalde eller forringes.«

Provstesyndet 11.8 1803: »Paa Kirkens Mur maa en Deel Sten udhugges, især paa Pillerne, samt udspækkes. Kirkens Tag bestaaende af Tagsleen var og brøstfældigt og trænger til Reparation paa Tømmer og Lægter. Kirken er uden Taarn og har tillige ingen Klokke. (?) Kalk og Disk var til Stede, men ingen Messeskjorte eller Messehagel.«

1804: »Fløjen paa Kirkens vestre Ende var nedfalden. 1805: Prædikestolen er forsvarlig, men Betrækket mølædt og pjaltet. Alteret er stærkt og godt, men en Deel Sirater paa Alteret er af Fugtighed nedfaldne. Paa Alteret findes 2de Messing-Lysetager samt brugelig Kalk og Disk, men Kalken var simpelt Messing, som synes at være forgyldt. Disken lader til at være af Sølv.

Hegnet om Kirkegaarden med Stakitporten er nogenlunde forsvarlig. — Taget er utæt, og baade Loftet, der er af Fjæl, og Gulvet, der er stenlagt, har taget Skade af Fugt. — 6 Ruder manglede i det vestre Vindue, hvilket foraarsagede megen Træk og Uløylighed for Menigheden.«

1809 indberettede kirkens værger: »Denne Kirke har nu i de sidste Aar saaledes tiltaget i Brøstfældighed, baade indvendig og

1) Altertavlen, der nu er ophængt i kirken, var på bagsiden forsynet med følgende inskription: »Alheden bygte Kong Frederik den Femte. De Tydske gav han Hielp og Kirken ikke glemte. Hans Søn Kong Christian den Syvende af Navn, Tog dem i Naade an og søger hver Mands Gavn.« Indviet 1766. »Denne Altertavle er given af Hans de Hofman. Hans Kongelige Majestets Etatsraad og Præsident i Fredericia, samt Medecommissarius over Hedernes Bebyggelse fra den første Begyndelse.«

2) Købkes selvbiografi.

udvendig paa Muur og Tømmer og Tag; Loft og Gulv er overalt saaledes fordærvet, at en betydelig Hovedreparation til dens Istandsættelse er nødvendig. Det er alt for kiendeligt i Kirken, at Regnvandet har fri Raadighed at indfalde igiennem det brustne og aabne Tag overalt paa Loftet og derigiennem paa Kirkegulvet, Alteret og alle Stolene, som Tid efter anden mere og mere fordærves og raadner. En længere Udsættelse af den nødvendige Reparation vil ej alene gøre Kirken ubrugelig for Menigheden, men foraarsage Kirken en total Ødelæggelse.«

I 1810 var der endnu intel foretaget. Men i et af de nærmest følgende år synes kirkens tag at være blevet istandsat, hvorimod de skader, regnvandet gennem lang tid havde forårsaget på kirkens indre, næppe blev udbedrede samtidig.

Endnu 1820 nævnes, at kirken hverken har kalk eller disk, men at præsten ved altergangen måtte benytte vasa sacre fra Karup kirke. Der var da gået 11 år siden præstegårdens brand, hvorved flere af kirkens ting blev ødelagt.

1850 omtales den tiltrængte udvidelse af kirkegården som en uafhjulpen mangel. En hovedreparation af kirkens loft var endelig blevet gennemført i sommeren 1851, næste år blev der tilført synsprotokollen en bemærkning om, at det nylagte bræddeloft var meget utæt, så brædderne burde sammendrives. Samtlige vinduer var ved samme lejlighed fulde af kalk, »hvilket snarest bør afvaskes«.³⁾

Disse træk af kirkens reparationshistorie vidner om, at den sikkert har været dårligt opført, og hvad staten sparede i første omgang måtte senere ofres til reparationer. De stadig tilbagevendende klager fra præst og menighed har sikkert været velbegrundede; når det ofte tog lang tid, inden ønskerne om reparation blev imødekommet, må det dog erindres, at datidens kirker i almindelighed var dårligt vedligeholdte, mens på den anden side de bevilgende statsmyndigheder muligvis af principielle grunde har holdt igen. Resultatet blev i hvert fald, at kun det mest nødvendige til kirkens vedligeholdelse gennemførtes.

Endelig i jubilæumsåret 1866 fik kirken den længe tiltrængte hovedreparation, der gav den sit nuværende udseende. Over vest-

3) Henholdsvis Aarhus stifts og Lysgaard herreds synsprotokoller.

gavlen opførtes en spir lignende murkrone, hvori klokken blev ophængt. Våbenhuset blev tilbygget, og vinduet bag alteret er formodentlig ved samme lejlighed blevet tilmuret. Indvendig skete samtidig forskellige fornyelser, hvoriblandt anskaffelsen af en ny altertavle, malet af *Chr. Andr. Schleisner* med motivet Kristus i Getsemane.

De nuværende stolestader, bræddegulvet under disse samt orgelet er fra begyndelsen af dette århundrede. 1932 blev alteret restaureret, og allerskranken er fornyet 1949.⁴⁾

Kirkegården er rimeligvis første gang blevet udvidet o. 1855. 1923 blev den atter udvidet mod øst, og den sidste udvidelse skete 1946 med retning mod syd. Lige så trist Alhedens kirkegård engang må have set ud, lige så køn og velholdt er den nu, og dens beliggenhed ved to stærkt trafikerede landeveje medfører, at her kommer mange besøgende, der måske har pårørende begravet på kirkegården eller måske blot standser op for med interesse at bese de mange gravminder med kolonisternes fremmedartede navne.

PRÆSTEGÅRDEN

Da kolonisternes første sognepræst Tobias Oswald blev beskikket i 1764, fik han anvist en gård i Havredal til beboelse og brug. Rimeligvis blev de første års gudstjenester under interimistiske forhold afholdt i præstens gård, men efter at kirken blev bygget, var det jo naturligt, at præsten kom til at bo i dens nærhed.

Ved korsvejen var der i koloniens første år anlagt 2 gårde. Noget nærmere om deres beliggenhed kan ikke siges, men det ses, at der før 1765 havde været beboere på gårdene, Johan Evart og Niels Redemann(?), men de var begge rømte, og deres navne fremkom i forbindelse med en auktion, som blev holdt over de bortrømte kolonisters husdyr og andre udleverede effekter. Herefter stod gårdene sikkert ubesatte i længere tid, idet der var andre ledige gårde o. 1765, og det kan tænkes, at man har foretrukket at bo i byerne fremfor på det øde sted ude ved korsvejen, der måske heller ikke fandtes mere tiltrækkende efter anlæg af kirke og kirkegård i nærheden. 29. januar 1774 søgte præsten Oswald om, at de to gårde måtte blive tillagt præsteembedet.

1774 omtales i den årlige indberetning »Frederiks Kirke Coloni: 2 Gaarde, som allernaadigst er udlagt til en Præstegaard.« Det var sikkert først omkring dette tidspunkt, præstegården blev oprettet, og pastor T. Oswald kom næppe til at bo den, da han netop da blev forflyttet. — Det var ikke noget lille område, Frederiks-præsten fik til sin rådighed, ca. 1100 td. land eller dobbelt så meget, som hørte til de øvrige oprindelige gårde, men hartkornet var kun 1—4—1—2, hovedparten lå naturligvis i lyng. De første bygninger var sikkert rejst af materialerne fra de ned-

⁴⁾ Venligst oplyst af hr. pastor Kjærgaard, Frederiks.

stillet bondes gård. Bøger eller andet, der kunne henføres til den afdødes virksomhed som klog mand, nævnes ikke. Formuen opgjordes til 996 rdl. 61 sk., mens gælden beløb sig til 741 rdl. 41 sk., så der blev kun tilbage 255 rdl. 20 sk. til deling mellem enken og det eneste barn, sønnen Mogens.⁵⁾

— — —
Ved plantagens anlæggelse købte rentekamret 10. novb. 1799 Stendalgaard af Niels Cramers enke for 350 rdl.⁶⁾ Som kgl. skovridergård gik den ind til en ny epoke som midtpunkt for egnens forstvæsen, idet Viborg Statsskovdistrikt ledes herfra. — Gården brændte 1894.⁷⁾ 1886 oprettedes Stendalgaard Savværk af *Jensen-Tusch*. Efter mange års drift er det nu nedlagt og afløst af andre værker.

HAVREDAL — GRØNHØJ

I daglig tale hedder det endnu »inde i Havredal« og »ude i Grønhøj«, vendinger, der kendes mange steder fra, men som i dette tilfælde synes at være opstået i forbindelse med en efterviselig historisk kendsgerning. — Efter at man i koloniens første sommer havde truffet forberedelser til at bygge ca. 30 gårde i Havredal, fortsatte tilstrømningen af kolonister i en sådan grad, at det snart stod klart, de ikke alle kunne bo i denne by. Der måtte anlægges en by mere, og det skulle være i den nordlige del af Alheden, ved Grønhøj. Mens kolonisterne i første omgang fik lov selv at udpege boplads, altså Havredal, ser det ikke ud til, at kommissionen, nu der var rigeligt med folk, spurgte disse til råds ved grundlæggelsen af koloniens anden by.

Det var selvsagt de først ankomne, der fik plads i Havredal, og efter alt at dømme måtte de kolonister, der først nåede frem til Alheden efter 1. maj 1760, vandre videre til Grønhøj. Denne sidste etape er da rimeligvis blevet tilbagelagt under forbitrelse og jammer, idet man var blevet nægtet ophold i Havredal, hvor der var gravet brønd og rejst hytter. Ved bestemmelsesstedet fandt man den græsklædte høj, hvor kvinderne, efter sagnet, grædende søgte hvile, men ellers intet. Vand måtte i den første tid hentes i Resen. Denne barske start var for så vidt ikke værre i Grønhøj, end den nogle måneder forinden havde været i Havredal, blot fik de sidst ankomne skuffelsens bager yderligere tilsat misundelsens malurt. Havredal fastholdt naturligvis det forspring, der engang var opnået; inden man havde de sidste lyngtørvhytter færdige i Grønhøj, var man allerede vidt med de første gårde i Havredal, og herfra stammede formentlig den opfattelse, der bredte sig i Grønhøj, at man blev forfordelt ved byggeriet. Men selv om afstanden til denne by i nogen grad be-

⁵⁾ Skifteprotokol for Alhedens kolonier.

⁶⁾ Aakjær: Fra Agermuld og Hedesand, 165.

⁷⁾ Joh. P. Hansen: Vium Sogn, 21.

Havredal by set fra Aarestrupvejen, ca. 1930.

amtmand Trappaud til ære, ikke fået begunstigelser på søsterbyens bekostning — ud over det historiske forspring på 2 måneder, som Havredal uomstødeligt er ældre end Grønhøj.

Da der skulle ansættes en præst, kom han til at bo i Havredal. En tid var der tilmed to præster i byen, en luthersk og en reformert, i Grønhøj derimod ingen. Den ugunstige atmosfære af henholdsvis tvang og utilfredshed, der kom til at kendetegne byen i dens allerførste tid, holdt sig længe, almindens en vis rivalisering mellem de to byer næredes af den udvikling, som fandt sted i de første år, og som gav Havredal en fortrinsstilling. Ikke blot var den ældst, men den blev også den største af byerne. Ganske vist havde kommissionen planlagt to lige store byer, men Grønhøj kom, vel af de ovennævnte grunde, ikke i første omgang op på det tænkte befolkningstal. Størrelsesforholdet mellem Havredal og Grønhøj var 3 : 2, rundt regnet, og disse tal gjaldt så nogenlunde endnu efter de forskellige bortvisninger og rømninger. Indberetningen for 1765 viser:

I Havredal var der 28 familier samt 2 præster,
I Grønhøj var der 16 familier.

De følgende år bragte ingen større forskydninger. I 1768:

	fam.	opbrudte agre	heste	stude
Havredal . . .	29	66	17	61
Grønhøj . . .	19	43	0	62

sværtiliggjorde transporten af materialer, kunne Trappaud dog 2. nov. 1761 notere, at alle beboerne i »Frederikshøj« nu var i deres huse, mens samme glædelige resultat for Havredals vedkommande omtaltes 6. sept. Sidstnævnte by havde altså, den gode

Grønhøj bygade med den gamle brønd (ca. 1880).

Man bemærker, at en del af Havredals beboere allerede på dette tidspunkt var blevet hestekørende, mens man i Grønhøj stadig klarede sig med stude. Dette var næppe udtryk for nogen forskel i velstand, men derimod i indstilling. I Havredal havde man ambitioner og fulgte dem — i Grønhøj holdt man sig mere ved jorden.

Da det tyske sprog lidt efter lidt afløstes af dansk, begyndte denne forandring først i Havredal, og mens familiesproget her ca. 1864 var dansk, var det i Grønhøj tysk.¹⁾ Endnu op mod 1900 skrives:²⁾

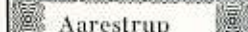
»Beboerne i Havredal er Hovedstadsmennesker, de har Skole og Kro, her er de største Fremskridt sket, medens f. Eks. Grønhøj er en Menneskealder eller mere bagud for Tiden. — Man hører i Havredal ikke saa meget den tyske Akcent som i Grønhøj . . . Foruden Mergelen trænger Kolonisterne til Oplysning. I Grønhøj er Folk unægtelig adskilligt tilbage for Haurdalerne. Men — her kommer rigtignok det vanskeligste — Grønhøjboerne staar økonomisk langt bedre end Haurdalerne, hvis Driftsmaade til Gengæld er moderne.« Forfatteren af ovenstående synes dog især at have søgt underretning hos beboerne i Havredal, blandt hvilke han lader en berette: »I Grønhøj siger de: »Vaas sagst du?

¹⁾ Pastor Petersens indberetning, se foran.

²⁾ Mylius Erichsen: Den jydsk Hede før og nu.

HAVREDAL

BY 1760-1780

 Aarestrup nr. 2 	Vestre gade.	 Aarestrup nr. 3 		Landevejen Kolding—Skive.			N ↑ Østre gade.	
5		6	15 6		16 7 25 15			26 16
 Ulvedal nr. 1 		 Ulvedal nr. 2 						
4		7	14 5		17 8 24 14			27 17
 Trehuse nr. 1 		 Aarestrup nr. 1 						
3		8	13 4		18 9 23 13			28 18
 Trehuse nr. 3 		 Aarestrup nr. 4 						
2		9	12 3		19 10 22 12			29 19
 Aarestrup nr. 5 		 Trehuse nr. 2 						
1		10	11 2		20 21 11			30 20

Tallene til venstre angiver de oprindelige gårdnumre.

Tallene til højre angiver de nuværende matr.nr.

— Der er de nemlig så grove i mælet, De er kommen fra Main, vi andre er fra en anden egn.«

I det foregående er omtalt, hvorledes en del af kolonisterne, de først ankomne, der blev bosat i Havredal, stammede fra *Pfalz*, mens de sidste, der kom til Grønhøj, stammede fra *Hessen*. Hermed var der allerede fra starten trukket en vis grænse mellem de to byer, og flere forhold bidrog som nævnt til en yderligere markering af denne skillelinie. Dette kom dog ikke til at betyde nogen egentlig eller varig modsætning mellem Alhedens kolonister; ved gårdhandeler og giftermål skabtes snart forbindelse mellem pfalzere og hesser, og i løbet af nogle generationer udviskedes formodentlig bevidstheden om fædrenes forskelligartede herkomst.

Det *indbyrdes* forhold mellem den enkelte bys beboere har i den første tid næppe været gnidningsløst. Dels var der jo her tale om en tilfældig sammensat flok mennesker, som kun skæbnefællesskabet holdt sammen, dels savnede kolonibyen det selvvoxede samfunds uskrevne love. Lige så stædigt som de første kolonister havde krævet en samlet bebyggelse, lige så stærkt lød snart efter de første røster om udflytning. Skønt alt talte for en mere spredt bebyggelse over de vidtstrakte arealer, mødte udflytningstanken straks den praktiske vanskelighed, at de nyopførte gårde ikke kunne brydes ned og atter opføres uden bekostning, desuden skulle der skaffes vand til udflytterne. Først i slutningen af 1770'erne kom der gang i sagen. Ganske vist omtales fra 1765 en udflytning af 2 gårde til Frederiks kirke, men da gårdenes antal i begge byer synes at være uforandret efter den tid, har der snarere været tale om at grunde en ny koloni. Først 1778 udflyttedes fra Havredal 2 gårde til Ulvedal, og 1779 flyttedes 5 gårde til Aarestrup, hvorved den gamle, ved koloniens anlæg nedbrudte by, atter opstod. Begge de nævnte steder fandtes rindende vand. Besværligere var det at skaffe vand ved Trehuse, hvortil der 1779 skulle været flyttet 3 gårde. Efter flere forgæves forsøg på at grave en brønd, til en dybde af 44 alen, måtte udflytningen indtil videre stilles i bero. 1780, ved årets udgang, skrives: Østre Friederichsheede: Beboerne ere endnu ikke

didhen flyttede formedelst de bekiendte Hindringer, at de endnu ei har faaet Vand. (Forhaabentlig omkom de trende Brødre ei af Tørst!³⁾

Fra Grønhøj udflyttedes 1779 4 gårde til Firehuse. Samme år flyttedes 4 gårde til Resenfelde og 2 til Tohuse. Atter i 1793 udflyttedes 3 gårde fra Grønhøj til Benslehøj samt 2 (med samme ejer) til Sandkærgaarde.

Udflytningen ca. 1779 omfattede altså fra hver af byerne 10 gårde, og mens der oprindeligt havde været 3 gader à 10 gårde, nemlig en langs landevejen og de to andre henholdsvis øst og vest for denne, forsvandt nu i begge byerne *den vestre gade*. Da ikke alle beboerne her ønskede at udflytte, skete der ved samme lejlighed flere ombytninger af gårde mellem folk, der ville flytte, og andre, der ville blive i byen. Myndighederne bestemte naturligvis udflytningens omfang, og der ydedes for hver gård 50 rdl. til flytning af bygningerne samt et beløb efter behov til de nødvendigt brønde.

Ved kgl. resolution af 16. marts 1796 bestemtes, at kolonierne på Alheden skulle *udskiftes*. Forinden var jorderne 1788—89 opmålt og kortlagt af kaptajn *Grolau*. Ca. 1800 blev der af landinspektørerne *Selmer* og *Kynde* foretaget en taksation, og ved kgl. resol. af 18. juni 1802 bestemtes, at udskiftningen skulle foretages i overensstemmelse med denne taksation. Først blev Grønhøj jorder udskiftede, hvorefter Havredal nogle år senere.⁴⁾ Udskiftningskortet over denne bys jord viser, at der på den tid var opdyrkede arealer nord, øst og syd for byen, mens der endnu var hede mod vest. Dog var der et opdyrket område ude mod vest ved præstegårdens hede og ligeledes et nord for byen, øst for Skive—Kolding landevej. Tilsyneladende er den uopdyrkede hede blevet delt i 3 områder, idet der er udskilt et særligt areal længst mod vest mod Karup, formodentlig fordi der her var særlig ringe jord, hvoraf gårdene hver fik sin strimmel. Et andet område mod nord mellem landevejen og Trehuse jorder blev delt

³⁾ Indberetning over koloniernes tilstand for året 1780.

⁴⁾ Det har — trods matrikelsarkivets undersøgelse — ikke været muligt at finde en nøjagtigere tidsangivelse for udskiftningen.

på lignende måde, formodentlig fordi jorden her var særlig god (Kirkelodderne). Den øvrige hede deltes i langstrakte lodder, der kileformede strækker sig mod vest fra byen. Endelig fik hver af de 20 gårde sin part af de opdyrkede jorder, og dertil kom en lille stump af det ret karrige engdrag mellem Aaresvad bro og Aarestrup jorder.

I Grønhøj strakte de opdyrkede arealer sig ved udskiftningen som et kors ud fra byen, idet udviklingen synes at have fulgt vejene. Her blev heden dog delt under eet, mens interessen nok mere har været rettet mod Hjortedalen, af hvilken hver gård synes at have fået en lod. Ligesom Grønhøj var foran med udskiftningen, ser det ud til, at selve jordfordelingen her fik en mere praktisk udformning, end det var tilfældet i Havredal, hvilket vel også skyldtes, at der i Grønhøj efter 1793 kun var 14 (13) gårde tilbage i byen.

— — —

De 30 gårde i Havredal blev ved anlæggelsen nummerede således, at den *sydvestligste* gård fik nr. 1 og den *sydøstligste* nr. 30. Efter udflytningen ca. 1779 fik gårdene nye numre, idet nu den *nordøstligste* blev nr. 1 og den *nordvestligste* nr. 20. Endelig fik byen ved matrikuleringen o. 1800 de nu gældende numre, således at den nu *sydvestligste* gård fik nr. 2 og den *sydøstligste* nr. 20. Samtidig synes gården gl. nr. 20 at være forsvundet fra byen, mens der til gengæld opstår et matr. nr. 21 ude på marken. Anlagelig er skolen, der har matr. nr. 1, blevet indrettet i den nedlagte gårds bygninger.

Disse gentagne nummereringer har gjort gårdshistoriens udredning vanskeligere, end den, spændende over knap 200 år, kunne formodes at være. Den første udstykning og bebyggelse af *parcellerne* begyndte omkring 1830, men da der i almindelighed gik temmelig lang tid, ofte adskillige år, inden en sådan nybygger, måske af skattemæssige grunde, fik sit fæstebrev udstedt, kan det nøjagtige årstal for ejendommens grundlæggelse kun undtagelsesvis konstateres.

Fra 1763, hvilket år gårdshistorien her er begyndt, og til 1792 er kilderne til denne i hovedsagen de årligt indsendte indberetninger. Efter 1792 haves ingen bevarede arkivalier, der giver op-

lysning om gårdene, og den ældste fæsteprotokol for Alhedens kolonier begynder 1810 og dækker tidsrummet til 1853. D. v. s. at de mellem 1792 og 1810 angivne årstal ikke betegner noget ejerskifte, men at den nævnte da har haft gården. Ved overgangen til selveje blev kolonisternes skøder tinglyste,⁵⁾ og fra den tid er de givne oplysninger i overensstemmelse med tingbogen, idet årstallet angiver tinglysningen.

I det følgende omtales *alle de gamle gårde og de bebyggede, endnu bestående, parceller*, hvis ejerforhold var tinglyst inden 1860.

Havredal.

Gård gl. nr. 1. 1763 ledig. 1765 Hans Thomas Frank. Før 1779 Georg Frank, der blev gift med Marie Barbara Betzer, som tidligere havde været gift Frank, formentlig med ovennævnte H. T. F. Georg Frank udflyttede 1779 til Aarestrup.

Nr. 2. 1763 Johan Georg Kling. 1765 Ludvig Wendel Risch. 1776 Johan Georg Keller. 1780 Christoffer Brauner, der udflyttede til Trehuse dette år.

Nr. 3. 1763 Michael Märcher. Hans enke byttede ca. 1779 med Philip Frederik Brauner på nr. 16. Han udflyttede til Trehuse.

Nr. 4. 1763 Nicolai Kling. 1765 Jacob Ernieh. 1769 Sebastian Mai. Før 1778 Mathias Herold, der udflyttede til Ulvedal.

Nr. 5. 1763 Lars Johansen Knurborg. Han var født i Kolding og blev smed i Havredal. 23.3.1764 fik han af kolonikommisærerne udleveret værktøj og materialer. 1776 Peder Schmidt, der inden 1779 havde byttet gård med Jac. Peter Betzer på nr. 15, som derefter udflyttede til Aarestrup.

Nr. 6. 1763 Jacob Peter Betzer, der 1779 udflyttede til Aarestrup.

Nr. 7. 1763 Johs. Møll (el. Mell). 1769 Christoffer Wackerhausen, der udflyttede til Ulvedal.

Nr. 8. 1763 Michael Majer. 1776 hans enke. 1778 Henrik Majer, form. en søn af forannævnte, der udflyttede til Aarestrup.

Nr. 9. 1763 Wolfgang Fieler, som før 1779 byttede med Joh. Georg Fersch på nr. 21, hvorefter han udflyttede til Aarestrup.

⁵⁾ 25.3.1854.

Nr. 10. 1763 Philip Rautibusch. 1769 Joh. Jacob Brauner, der udflyttede til Trehuse.

Nr. 11 (2). 1763? 1765 præsten Tobias Oswald. 1776 Philip Morast. 1787 Jacob Morast. 1840 Joh. Philip Morast, en søn af forann. 1865 Jac. Morast, en søn af forann. 1869 Ole Chr. Jespersen. 1881 Christian Sligsen, hvis hustru Johanne Cath. Hansen efter hans død blev gift med Jacob Würtz, der fik skøde 1887. 1918 Jakob Jakobsen. 1951 Jens Jakobsen. — 22 ha.

Fra gården er udstykket 5 parceller.

Nr. 12 (3). 1763 Christoffer Wackerhausen. 1770 Jacob Wackerhausen. 1801 Johan Philip Adam Würtz, der var gift med Anna Cathr. Wackerhausen. 1840 Joh. Adam Würtz, der efter faderens død overtog gården. 1874 Philip Fr. Würtz. 1909 Georg Jenssen-Tusch og Niels Petersen. S. å. Daniel Würtz. 1914 Joh. Georg Bärthel. 1925 Niels Jeppesen. 1935 Jeppe Nielsen. 1942 Nielssine Nielsen, f. Laursen. 1949 Joh. Christoffer Bitsch. 1950 Robert Astrup. — 19 ha.

3 b. 1843 Joh. Adam Würtz. 1874 Joh. Christoffer Würtz. 1898 Severin Olesen. 1901 hans enke Rosine Olesen, f. Würtz, der blev gift med Jacob Danielsen, som fik skøde 1905. 1939 Mejnert Danielsen.

Der er desuden udstykket 2 parceller fra gården.

Nr. 14 (4). 1763 Georg Frank (d. æ.). 1780 Christoffer Wackerhausen. 1787 Thomas Langmark, der var den første danske gårdmand i kolonien og fik indfæstning i h. t. rentekamrets resolution af 31.1. 1789. Han afstod dog kort efter gården til sin svigersøn Laurits Jensen, der før havde været byens hyrde. Efter hans død inden 1810 giftede enken sig med Georg Frank (d. y.), som havde gården til 1840, da den blev overtaget af Johs. Bitsch. 1868 Jacob Morast, gift med Susanne Marg. Bitsch. 1880 Laust Nielsen. 1886 Knud Jacobsen, der samme år mageskiftede med Hans Jensen. 1890 Joh. Georg Bärthel. 1930 Gunnar Holm Jensen. 1943 Marinus Bitsch. 1943 Richard Sørensen. — 27 ha.

Gården er udflyttet fra byen. I ejendom og flere parceller er udstykket.

Nr. 14 (5). 1763 Adam Herbelsmith. 1764 Christoffer Wackerhausen d. æ. 1780 hans enke. 1787 Johs. Bärthel. 1830 Philip Bärthel, hvis enke Ane Marie Kriegbaum blev gift med Philip

Dörr, som var død inden 1854, da A. M. K. fik skøde. 1856 Johs. Bärthel, en søn af Ph. B. 1896 Philip Bärthel. Nuværende ejer Marinus Bärthel. — 18 ha.

Fra gården, der er udflyttet, er udstykket 4 parceller.

Nr. 15 (6). 1763 Jac. Peter Belzer. 1780 Peder Smith. 1787 Peter Schrøder (muligvis den samme). 1792 Philip Bitsch, der stammede fra Grønhøj, og som 1830 afstod gården til Daniel Philip-sen Bitsch. 1856 Johs. Bitsch, søn af forannævnte. 1868 Peder Chr. Jensen. 1884 Niels Pedersen. 1885 Niels Nielsen Daugbjerg. 1886 Laust Nielsen. 1887 Vilh. Andersen. 1889 Niels Peter Nielsen. 1901 hans enke Mette Marie Sørensen, som blev gift med Jacob Stordal, der fik skøde 1921. 1934 Alexei Mosgovoi. — 28 ha.

Johannes Bärthel og hustru, f. Würtz.

6 b. 1857 Frederik Bitsch. 1890 Johan Bitsch. 1915 Frederik Bitsch. — 26 ha. Fra denne parcel er atter udstykket 1 gård og mange byggegrunde i Frederiks by.

Under matr. nr. 6 hørte *Havredal kro*. Da Philip Bitsch og hans hustru Marie Cathr. Winkler var døde, han 1826, hun 1832, viste skiftet efter dem 17. 10. 1832, at de efterlod sig 532 rdlr., hvilket kunne tyde på, at kroholdet

Frederik Bitsch og hustru, f. v. Pohle.

havde været ret indbringende. Efter at deres søn Daniel Philipsen Bitsch havde afstået gården, o. 1856, blev kroen fraskilt, mens gården formentlig samtidig udflyttedes til dens nuværende beliggenhed. Siden 1857 har Havredal kro, som efter afstemning blev nedlagt 1908, haft følgende ejere:

1857 Johannes Bitsch. 1859 Hofmann D. Kloth, købmand i Skive. 1861 Søren Madsen Pedersen. 1868 Peder Philipsen Bitsch. 1870 Rasmus Tørslev Bennetzen. 1873 Laurs Christensen. 1876 Chr. Kirkegaard. 1878 Frederik Finderup. 1885 Jens Chr. Sørensen (Adamsen), der var gift med Fr. Finderups datter. 1901 Chr. Christensen Graugaard.

Nr. 16 (7). 1763 Nicolai Herbelsmith. 1768 Philip Fr. Brauner, der som omtalt foranstående byttede med Michael Märchers enke. 1787 Mathias Märcher. Ca. 1800 Joh. Michael Würtz, en søn af Joh. Adam Würtz i Havredal. 1840 sønnen Frederik Würtz, der 10.9. 1859 udstedte en obligation på 200 rdl. til Frederik Laier i Aarestrup. 1868 Daniel Würtz. 1874 Anders Brandt Sørensen. 1875 Jens Chr. Christensen. 1876 Chr. Meldgaard. 1877 Ole Pedersen. 1881 Chr. Jensen Munch. 1897 Kresten Kristiansen Munch. 1934 Kristian Kristiansen Munch. 1942 Anton Mogensen. — 38 ha.

Gården er udflyttet, og der er udstykket 4 ejendomme.

Nr. 17 (8). 1763 Michael Agricola, som 1785 afstod gården til sin svigersøn Johan Nicolai Laier. Han døde 1820, hvorefter sønnen Johan Georg Laier 1839 overtog gården. 1875 Ane Marie Laier. 1883 Knud Jacobsen. 1884 Jens Pedersen. 1886 Jens Sørensen (Adamsen). 1901 Chr. Christensen Graugaard. 1906 Niels Peter Jørgensen, slagterm. 1913 Peder Munk. 1924 Mads Kristian Gantzhorn (en efterkommer af kolonisten Adam Gantzhorn i Frederiksmose, Torning sogn, der 1779 omtales som en stræbsom og lovende kolonist). — 10 ha. Fra gården, der nu ligger uden for byen, er udstykket 4 ejendomme samt flere mindre parceller.

Nr. 18 (9). 1763 den reformerte præst Johannes Pfarr. 1764 Joh. Mølls enke. 1787 Joh. Philip Morast. Før 1810 Peter Bitsch, der stammede fra Grønhøj. 1844 Joh. Christoffer Bitsch. 1874 Daniel Bitsch. 1902 Birgitte Marie Christensen. 1907 Jacob Peter Bitsch. Nuværende ejer Karl Bitsch. — 23 ha. Gården er udflyttet, og der er udstykket 3 ejendomme samt flere mindre parceller.

Nr. 19 (10). 1763 Henrik Würtz. 1772 Joh. Adam Würtz. 1814 Henrik Würtz. 1844 Johannes Würtz. 1890 Peter Henrik Würtz. 1912 Søren R. Sørensen, hvis enke Kirstine Sørensen, f. Würtz, nu ejer gården. De fem første ejere efterfulgte hverandre som fader og søn, og gården er den eneste i sognet, som fra 1763 uafbrudt har været i samme slægts eje. — 20 ha. Der er udstykket 4 ejendomme og 2 mindre parceller.

Nr. 20 (21). 1763 Joh. Georg Brauner. 1787 Joh. Georg Winkler, gift med Anna Rosine Brauner. 1812 flyttede han til Skygge, Kragelund sogn, hvor han byttede gård med Anders Rydahl. Denne havde gården i Havredal til 1815, da han byttede med Peder Rasmussen fra Karup, som var gift med Anna Barbara Harritz, datter af Peter Harritz i Havredal. P. R. var lægdsmand. 1827 Peder Johansen (Almind), der var søn af Johs. Bitsch i Benslehøj, men havde opholdt sig i Almind. 1850 Johs. Peter Bitsch (Almind). 1888 Joh. Georg Johansen (Almind). 1890 Joh. Georg Pedersen (Saugmann). 1897 Th. Pedersen (Saugmann). 1947 Marinus Saugmann, S. å. Aksel Pedersen Saugmann. — 20 ha.

2 ejendomme er udstykket.

Gården var allerede ca. 1800 udflyttet til dens nuværende beliggenhed. (Se matr. nr. 21 i Grønhøj.)

Nr. 21 (11). 1763 Joh. Adam Roth. 1773 Joh. Georg Fersch, som byttede med Wolfgang Fieler. 1787 Andreas Fieler. Før 1792 Johannes Jung, der var fra Firehuse; han nævnes 1801 som tysk kolonist og væver. 1838 sønnen Joh. Georg Jung, der kom på aftægt 1859. Forinden havde han afstået gården til Peder Jensen (Saugmann?). 1887 Joh. Georg Pedersen (Saugmann). 1904 Th. Pedersen (Saugmann). 1905 Laurits Jensen. 1942 Morten Hvam. — 10 ha.

11 b. 1856 Johannes Jung. 1903 Johan Georg Jung. 1944 Robert Pedersen.

Fra gården er desuden udstykket 3 ejendomme.

Nr. 22 (12). 1763 Frederik Dickes. 1787 Peder Harritz. 1825 Johan Philip Philipsen (Würtz?). 1840 Johannes Morast. 1874 Peter Brauner. 1882 Kirsten Jensen, der blev gift med Jacob Philipsen Stordal 1885. 1939 Anton Philipsen Stordal. 1940 Th. Andersen. — 21 ha.

Gården er udflyttet, og der er udstykket 1 ejendom samt en del parceller, der nu hører under andre gårde.

Nr. 23 (13). 1763 Mathias Herold. 1780 Sebastian Winkler d. æ. 1801 sønnen Johannes Winkler, der var gmd. og bøsse-mager. Han efterfulgtes 1850 af sin søn Daniel Winkler. 1857 Peder Madsen, der blev gift med D. Winklers enke. 1872 Niels Madsen. 1878 Niels Chr. Jensen. 1881 Chr. Sørensen. 1890 Søren Peter Christiansen. 1911 hans enke Else Kirstine Kristiansen. 1917 Jens Stordal. 1941 Marinus Bitsch. — 23 ha.

13 b. 1846 Johannes Winkler. 1863 Jens Chr. Jensen, Dollerup mølle. S. å. Chr. Frandsen. 1880 Jens Chr. Jensen, Dollerup Mølle, der formodentlig havde penge stående i ejendommen. 1886 Johs. Brauner. 1891 Carl Chr. Pedersen. 1903 Martinus Andersen. 1939 Lars Larsen.

13 c. 1855 Jens Christian Jensen. Ejendommen tilhørte senere smed Jens Damgaard Jensen. Nuværende ejer Kristian Philbert.

Der er desuden udstykket 2 ejendomme fra gården, der er udflyttet.

Nr. 24 (14). 1763 Georg Hoel, der havde gården til sin død i 1821. Da han ikke efterlod sig sønner, efterfulgtes han af Georg Philip Fr. Brauner, en søn af skoleholder Christoffer Brauner, med hvem Georg Hoel eller hans kone, Elisabeth Hermann, ifl. fæsteprotokollen synes at have været beslægtet. 1859 Line Marie Brauner, der 1864 blev gift med Joh. Georg Bitsch. 1895 Jacob Christiansen. 1905 Jacob Mogensen. 1927 Kristian Mogensen. 1931 Jacob og Ane Kristine Mogensen. 1942 Kristian Pedersen. — 17 ha.

14 b. 1857 Joh. Conrad Bitsch, 1881 Peder Christoffersen (Hermann). 1882 dennes svigersøn Hans Nielsen. 1929 Johan Nielsen.

Der er desuden udstykket 4 ejendomme.

Nr. 25 (15). 1763 Johan Wendel Risch. 1801 Johannes Belzer fra Aarestrup. Før 1810 Philip Adam Würtz. 1842 sønnen Jacob Würtz. 1880 Joh. Georg Bitsch. 1883 Søren Theill. 1888 Søren Chr. Jensen. 1898 Joh. Georg Brauner. 1942 Marie Frederikke Brauner. — 22 ha.

15 b. Ca. 1834 Andreas Winkler, der var gift med Cathr. Marg. Würtz. Han kaldes husmand og snedker. I 1842 havde han endnu

ikke fået sit fæstebrev, hvilket dog skete det følgende år. 1871 Niels P. Andersen (Yssing). 1878 Joh. Philip Adam Winkler. S. å. Kjeld Iversen. 1881 Jens Andr. Christiansen. 1895 Daniel Danielsen. 1928 Frederik Brauner Danielsen.

15 c. 1859 Peder Danielsen (Vattrup), der var sønnesøn af gmd. senere hmd. Mathias Märcher i Havredal. 1895 sønnen Søren Danielsen. 1916 Peder Pedersen. 1925 Peder Vajhøj. 1928 P. Kr. Vajhøj.

Der er desuden udstykket 1 ejendom og en mindre parcel.

Nr. 26 (16). 1763 Philip Morast. 1770 Joh. Philip Wendel Risch. 1832 Joh. Philip Bitsch. 1857 Søren Jensen Oustrup. 1870 Joh. Conrad Bitsch. 1874 Thomas Nielsen Rude. 1877 Clemmen Jørgensen. 1882 Søren Laursen. 1885 Elisabeth Marg. Ovesen. 1886 Niels Nielsen Daugbjerg. 1890 Ove Sørensen. 1909 Marie Sørensen. 1912 Jens Chr. Eriksen. 1948 Reinhold Andersen. — 16 ha.

Fra gården, der er udflyttet, er udstykket 7 ejendomme.

Nr. 27 (17). 1763? 1765 Sebastian Winkler d. æ., der 1779 overtog nr. 23 efter Mathias Herold. Begge gårdene blev 1780 drevet sammen, men 1787 havde Sebastian Winkler d. y. overtaget gården. Han flyttede snart efter til Tørring sogn, hvorefter gården o. 1800 blev overtaget af broderen Jacob Winkler. Han flyttede til Nipgaard i Vium sogn, og hans søn Johs. Winkler fik 1832 gården. 1855 dennes søn Johan Winkler, som 1857 afstod gården til sin broder Jacob Winkler. 1867 Frederik Laier. 1873 Villads Nielsen. 1874 Søren Johansen. 1883 Anton Pedersen. 1898 Johan Georg Brauner. 1908 Søren Kr. Thøgersen. 1914 Johs. Nielsen. 1914 Johan Nielsen. 1918 Stendalgaard og Frederiks savværker. 1931 Frits Vald. Bønsøe. 1945 Svend Aage Bønsøe. 1950 Eilif Johansen. — 14 ha.

17 b. 1855 Philip Frederik Winkler. 1859 Johan Peter Philbert. 1869 Søren Christensen. 1886 Ole Chr. Jespersen. 1891 Johan Jespersen. 1894 Ole Chr. Jespersen. 1908 Laurids Jespersen.

17 c. 1857 Johs. Winkler. 1869 Frederik Bitsch. 1890 Joh. Daniel Bitsch. 1893 Jens Peder Jensen (Ulvedal). 1917 Jens Chr. Jensen. 1918 Johs. Chr. Laursen. 1921 købmand Jens Chr. Nielsen, Karup. 1928 Peder Jensen.

Fra gården er desuden udstykket 3 mindre parceller.

Nr. 28 (18). 1763 Joh. Adam Boeckler. 1787 Johs. Boeckler. 1792 Michael Rost, som inden 1801 havde byttet med Christoffer Brauner i Firehuse, der stammede fra Havredal og senere blev skoleholder i byen. 1838 hans søn Johannes Christoffer Brauner. 1875 Poul Hansen. 1878 Niels Peter Nielsen. 1879 Poul Hansen. 1886 Mourits Jensen. 1915 Johannes Petersen. — 22 ha.

18 b. 1857 Joh. Wendel Winkler. 1867 Mikkel Nielsen. 1869 Philip Bärthel. 1879 Peder Chr. Jensen. 1901 Chr. V. Poulsen. 1925 Johs. Jensen.

Desuden er der udstykket 2 ejendomme og 2 mindre parceller.

Nr. 29 (19). 1763 Philip Rauth. 1801 Georg Philip Rauth. 1834 Joh. Georg Brauner, der var søn af skoleholder Christoffer B. 1866 sønnen Philip Frederik Brauner. 1984 Jens Nielsen (Dahl). 1914 Johs. Petersen, der lagde gården under matr. nr. 18.

Der er udstykket 2 ejendomme og mange byggegrunde i Frederiks by.

Nr. 30 (20). 1763 Joh. Georg Adam Laier, der døde 1768, hvorefter enken, Anna Marg. Herbelsmith, blev gift med Joh. Adam Würtz. Efter at denne 1779 havde overtaget faderen Henrik Würtz' gård, blev begge gårdene i nogle år drevet sammen. 1787 Gottfried Winkler. 1792 Johan Wendel Winkler. 1842 sønnen Daniel Winkler. 1847 Philip Fr. Würtz. 1850 Jens Pedersen. 1871 Christian Winkler, der 1876 udflyttede gården. 1897 Johan Conrad Brauner. 1936 Marinus Bitsch. 1938 Haghård Lund Moesgaard. — 24 ha.

20 b. 1843 Philip Fr. Winkler, der døde 1844, hvorefter hans enke, Kirstine Marie Mortensdatter, der stammede fra Katballe, giftede sig med Jens Pedersen, som havde været plejesøn hos Georg Frank og derfor kaldtes Jens Frank, hvilket navn også blev knyttet til hans stedbørn (Morten Frank-Winkler). 1850 fik Jens Pedersen gården i Havredal, mens Ph. Fr. Würtz overtog parcellen. 1869 Asmus Peter Christensen (Østergaard). 1905 Chr. Christensen (Østergaard). 1945 Aage Jespersen.

20 d. 1857 Joh. P. Winkler. 1879 Jørgen Christensen. 1883 Peter Philip Wendel. 1892 Jens Winkler. 1900 Johs. P. Würtz. 1907 Jens Winkler. 1912 Johan Winkler.

20 e. 1857 Joh. Wendel Winkler. 1867 Jens Pedersen. 1875

Frederik Bitsch. 1890 Joh. Daniel Bitsch. 1929 Ejnar Bitsch. Denne parcel udgør den nordlige del af Frederiks by.¹⁾

Ulvedal.

Nr. 1. 1778 Mathias Herold, som 1796 mod erstatning afstod gården til kongen. Den blev herefter plantør- og skovfogedbolig i Ulvedal plantage, der blev anlagt på dens jorder, og Mathias Herold blev ansat som plantagens første skovfoged.

Nr. 2. 1778 Christoffer Wackerhausen. 1787 Michael Frank, der dette år byttede gård med Henrik Maul i Grønhøj. 1801 Georg Frank, der før havde boet i Aarestrup, men nu blev gift med Henrik Mauls enke, Mette Marie Schrøter. Ca. 1805 Conrad Brauner, der var gift med Mette Marie Maul. 1850 Joh. Georg Conradsen Brauner. 1897 Peder Chr. Pedersen. 1922 V. Vald. Sørensen. — 87 ha.

Fra gården er udstykket 1 ejendom.

Aarestrup.

Nr. 1. 1779 Henrik Majer. 1787 Peder Marquard, der havde boet i Grønhøj, men byttet gård med forannævnte. 1801 Jens Christensen. Ca. 1814 Jens Svendsen. 1838 Andreas Jensen (Svendsen). 1877 Søren Nielsen, der ved giftermål med Else Marie Rasmusdatter fik gården. 1913 Rasmus Andreasen. 1940 Marinus Bitsch. 1941 Henry Andreasen. 1945 Aksel Würtz. 1950 Harry Hansen. 1951 Aksel Kristensen. 1952 Jydsk Motor-Compagni. 1952 Søren Jensen Sørensen og Carl Vilh. Sørensen. — 76 ha.

Fra gården er udstykket 1 ejendom.

Nr. 2. 1779 Jac. Peter Betzer. 1787 Johannes Betzer, en søn af forannævnte. 1801 Niels Nielsen (Bødker). 1840 sønnen Niels Nielsen. 1844 arvefæste til Anton Christensen Balle, som var svoger til Niels Nielsen. 1877 Chr. Andersen Balle. 1891 Anton Christensen Balle. 1927 Ejnar Marinus Balle. — 77 ha.

Fra gården er udstykket 1 ejendom.

Nr. 3. 1779 Jac. Peter Betzer, der altså oprindelig havde 2

¹⁾ Oplysning om Havredal gårde er venligst meddelt af rentier Johan Jung, Frederiks.

gårde i Aarestrup. 1801 Philip Betzer. 1824 Johs. Philip Betzer. 1876 Jac. Betzer. 1918 Konrad Betzer. — 99 ha.

Fra gården er udstykket 1 ejendom.

Nr. 4. 1779 Georg Frank. 1801 Christen Sørensen. Ca. 1808 Jens Nielsen. 1810 Jens Christensen (Vallerbæk). 1854 Joh. Philip Bitsch. 1890 Jens Christensen Bitsch (Philipsen). 1918 Chr. Frandsen og N. S. Nielsen. 1920 Marinus Andersen. 1938 hans enke Kirstine Andersen. — 60 ha.

Nr. 5. 1779 Joh. Georg Fersch, der døde som indsidder og almisselem i Aarestrup. 1801 Peder Christensen, gift med Kirstine Marg. Fersch. 1838 Frederik Laier. 1881 Joh. Peter Laier. 1920 Joh. Christian Laier. — 91 ha.

Der er udstykket 1 ejendom og nogle parceller.

I Aarestrup har gårdene endnu ret store arealer, hvis ringe bonitet i nogen grad opvejes af frodige engdrag. Her — som i sognets modsatte ende ved Resenfelde — synes endnu at være muligheder for en yderligere udstykning, som fremtiden måske vil bringe.

Trehuse.

Nr. 1. 1780 Philip Fr. Brauner. 1801 Jac. Wackerhausen, der tidligere havde haft en gård i Havredal, men derefter blev gift

Frederik Brauner og hans hustru, f. Bitsch. De opdyrkede gården »Karuphøjgaard«, udstykket fra mtr. nr. 1.

med Ph. Fr. B.s enke, Anna Marg. Schæffer. 1818 Peter Brauner. 1851 Ph. Fr. Brauner. 1875 Peter Brauner. 1906 Johs. Brauner. 1918 Peter Jensen. — 18 ha.

Der er udstykket 2 gårde og 3 ejendomme.

Nr. 2. 1780 Johan Jac. Brauner. 1822 Joh. Georg Brauner. 1863 Philip Fr. Brauner. 1883 Peder Brauner. 1912 Niels Chr. Brauner. — 22 ha.

Der er udstykket 4 ejendomme.

Nr. 3. 1780 Christoffer Brauner. 1787 Siegmund Dörr. 1823 Joh. Georg Dörr. 1833 Joh. Michael Würtz, der var fra Havredal og gift med Anna Johanne Jensdatter. 1870 Jens Chr. Mikkelsen. 1904 Anders Chr. Würtz. 1950 J. C. Nielsen. — 43 ha.

3 b. 1858 Daniel Michael Würtz. 1889 Martin Laursen. 1933 Johs. O. Kjær.

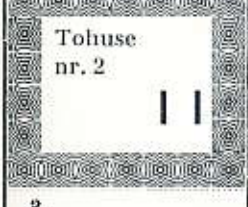
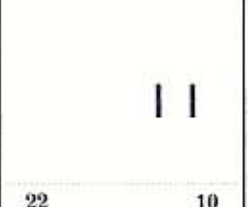
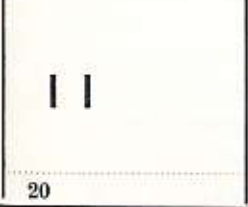
Der er desuden udstykket 5 ejendomme og nogle byggegrunde i Skelhøje.

Grønhøj.

I Grønhøj blev gårdene anlagt og nummererede som i Havredal. Dog synes der ikke i Grønhøj at være sket en ny nummerring efter udflytningen 1779. Muligvis skyldtes dette, at der 1780 kun var 11 gårdbeboere tilbage i byen, og af disse havde de fleste 2 gårde at drive, dog med det forbehold fra myndighedernes side, at de underlagte gårde ved første lejlighed skulle overtages af unge folk. 1786 viser en fortegnelse, omfattende 20 gårde, at der da var 3 ledige gårde i byen (uden besætning) samt 3 dobbeltgårde, hvoraf 1 vedblev at bestå med dobbelt jordtilliggende. En følge af disse forhold var, at en mand hyppigt flyttede fra en gård til en anden.¹⁾

Gl. nr. 1. 1763 ledig. 1765 Baltzar Lauth. 1776 Jacob Hermann,

¹⁾ Tilsyneladende var et fæstebrev gyldig adkomst, selv om det ikke altid lød på det rette navn og nummer; herom vidner bl.a. den ca. 1800 optagne matrikel, hvor gårdene opføres med nr. fra 2 til 30, skønt der på den tid kun var 13 gårde i Grønhøj. Formodentlig bygger da denne matrikel på forældede fæstebreve. Når f.eks. Christoffer Philberts gård, gl. nr. 13, i matr. opføres som nr. 5, må det skyldes, at han oprindeligt havde nr. 5 i den ved udflytningen forsvundne vestre gade. Th. Bitsch på gl. nr. 17, der opføres som nr. 12, har formentlig fremvist et fæstebrev, som tidligere havde tilhørt hans bedstefader Johs. Jung, der 1763 havde gård nr. 12. Henrik Majer havde nr. 21 og opførtes i matriklen under dette nr., idet han havde overtaget gård og fæstebrev efter Peder Marquard, som havde haft den siden 1763.

	Vestre gade.			
5			6	15 6
				
4			7	14 5
				
3			8	13 4
				
2			9	12 3
				
1			10	11 2
		Østre gade.		
16	25			26 12
				
17	7 24			27 13
				
18	7 23			28
				
19	8 22			29
				
20	21 9			30 14

Tallene til venstre angiver de oprindelige gårdnumre.

Tallene til højre angiver de nuværende matr. nr.

der var gift med Anna Elisabeth Lauth. Han udflyttede 1779 gården til Firehuse.

Nr. 2. 1763 ledig. 1765 Daniel Harritz, som 1779 udflyttede gården til Resenfelde.

Nr. 3. 1763 Andreas Rettig, som snart efter flygtede fra kolonien. 1765 ledig. 1770 Leonhard Schönheiter. 1773 Joh. Georg Maul, gift med Marg. Magdalene Schönheiter. Han udflyttede gården til Tohuse.

Nr. 4. 1763 Peter Dörr. 1776 Siegmund Dörr, som 1779 udflyttede gården til Resenfelde.

Nr. 5. 1763 Georg Kriegbaum. 1773 Christoffer Philbert, gift med Magdalene Kriegbaum. Han byttede 1779 med Johs. Jung (den yngre) på nr. 13 og udflyttede derefter til Firehuse.

Nr. 6. 1763 Christian Krath. Hans enke byttede 1779 med Johs. Lauth på nr. 14, som udflyttede til Firehuse.

Nr. 7. 1763 Silvester Schmidt. 1765 Leonhard Schönheiter. 1767 Andreas Hoel, gift med Eva Schönheiter. Han udflyttede 1779 til Tohuse.

Nr. 8. 1763 Jacob Müller. 1765 ledig. 1767 Joh. Konrad Kriegbaum, der 1779 udflyttede til Resenfelde.

Nr. 9. 1763 Leonhard Schönheiter. 1765 ledig. 1774 Johs. Rost, hvis enke 1779 byttede med Hans Jac. Dörr på nr. 16. Han udflyttede gården til Resenfelde.

Nr. 10. 1763 Chr. Kumbler. 1765 Johs. Jung (den ældre). 1779 Johs. Th. Jung, som udflyttede til Firehuse.

Nr. 11 (nuv. matr. nr. 2). 1763 Georg Erhardt. 1765 ledig. 1774 Johs. Peter Bitsch. 1786 ledig. 1801 Christoffer Dörr (d. æ.). 1842 Christoffer Dörr (d. y.), som døde 1843. 1847 Thomas Pedersen Bitsch, der havde været plejebarn i gården. 1902 Hans Rasmussen. 1904 Palle Peder Andersen. 1920 N. Chr. Jensen. Gården, 60 ha, er flyttet ud på marken. — Udstykket:

2 c. 1834 Peder Bitsch. 1872 Daniel Bitsch. 1897 Knud Lykkegaard Mogensen. 1909 Søren Christian Lausen. 1925 Laurids Nielsen. 1928 Sigfred Nielsen, s. å. Simon Nielsen. 1931 Martin Henriksen. 1937 Marius Chr. Nielsen. 1943 Ejner Nielsen.

2 d. 1860 Th. Pedersen Bitsch; s. å. Hans Thomassen; s. å. smed Peder Jensen; Peder Bitsch. 1901 Kristen Kristensen. 1935 Jens Peter Christensen. 1950 Jacob Sørensen.

Desuden er der fra gården efter 1860 udstykket 1 ejendom samt nogle byggegrunde.

Nr. 12 (3). 1763 Johs. Jung (d. æ.). 1765 Joh. Philip Maul. 1786 Henrik Maul, der 1787 byttede med Michael Frank i Ulvedal. Endnu i 1801 nævnes M. F. som gårdmand og kirkeværge, men det gik senere tilbage for ham, og han kom fra gården. Før 1810 Johs. Hermann. 1848 Jac. Hermann. 1897 Joh. Christoffer Hermann. 1901 Anders Christensen Dalsgaard. 1912 Just Christen Sørensen. 1929 Ingvar Sørensen. — 38 ha.

Der er efter 1860 udstykket 1 ejendom samt nogle byggegrunde.

Nr. 13 (4). 1763 Joh. Philip Maul. 1765? 1774 Johs. Jung (d. y.), der 1779 byttede med Christoffer Philbert. 1817 Joh. Georg Philbert. 1851 Johs. Philbert. 1891 Philip Fr. Johansen (Philbert). 1917 Thomas Johs. Philbert. Fra gården, der er udflyttet, og hvis areal er 37 ha, er der udstykket 1 ejendom og nogle byggegrunde.

Nr. 14 (5). 1763 Jacob Børger. 1765 ledig. 1774 Johannes Lauth, der 1779 byttede med Christian Kraths enke. 1793 Johan Georg Herold, der var gift 1° med Anna Elisabeth Krath. 1842 Johan Georg Herold (d. y.). 1883 Jacob Georg Herold. 1920 Jens P. Pedersen. 1932 Kaj Kristensen. — 37 ha. Efter 1860 udstykket 2 ejendomme.

Nr. 15 (6). 1763 Johs. Betzer. 1765 ledig. 1774 Philip Philbert. 1786 Christian Kraths enke, der i nogle år drev gården sammen med nr. 14, indtil hendes søn, Frederik Ernst Krath, ca. 1790 overtog den. 1839 Philip Krath, som døde 1845, hvorefter enken

Philip Fr. Johansen
og hans hustru Elise Kathrine Bitsch.

giftede sig med Joh. Christoffer Hermann. 1876 Philip Fr. Hermann. 1901 Joh. Georg Herold. 1928 Thorvald Herold. — 26 ha.

Der er efter 1860 udstykket 2 ejendomme.

Nr. 16. 1763 Conrad Münster. 1765 ledig. 1774 Hans Jac. Dörr, der 1779 byttede med Johs. Rost' enke. 1793 Joh. Conrad Rost, der dette år udflyttede gården til Benslehøj.

Nr. 17 (7). 1763 Gottlieb Knädler. 1765 ledig. 1776 do. 1786 Joh. Peter Bitsch. Han var gift med Eva Jung, datter af Johs. Jung d. æ., som efter 1779 flyttede ind på nr. 18. Disse to nabo-gårde blev herefter drevet i fællesskab, hvilket jo også var tilfældet andre steder i byen, men mens sådanne dobbeltgårde i regelen igen blev skilt, er her et eksempel på, at to gårde blev til een og indgik under samme matr. nr. 1800 Thomas Bitsch. 1829 Jac. Lauth, der var gift med Eva Cathrine Bitsch. 1866 Frederik Lauth. 1909 Th. Thomsen Lauth. 1935 Peder Saugmann. — 46 ha.

Fra gården, der er udflyttet fra byen, er udstykket:

7 b. 1855 Johs. Lauth. 1897 Johs. Brauner. 1898 Niels Chr. Larsen. 1935 Chr. Larsen. 1940 Marinus Larsen. 1944 Edvard Laier.

7 c. 1855 Thomas Bitsch. 1894 Konrad Kriegbaum. 1905 Jens Kristensen. 1912 Peter Rudolf Petersen. 1917 Joh. Georg Johansen.

Desuden senere udstykket 5 ejendomme og mange byggegrunde.

Nr. 18. 1763 Philip Philbert. 1765 ledig. 1776 do. (se ovenfor).

Nr. 19 (8). 1763 Joh. Peter Bitsch. 1765 ledig. 1786 Philip Maul; s. å. Andreas Maul? 1787 Peter Zimmermann, gift med Elisabeth Maul. Ca. 1793 Michael Keller. Ca. 1800 Johan Samuel Brauner, der stammede fra Trehuse. 1842 sønnen Joh. Georg Brauner. 1846 Berendt Otto Adolfsen, som var søn af lærer Adolfsen i Havredal. Han blev 1846 gift med Elisabeth Philbert, datter af gmd. Joh. Georg Philbert i Grønhøj, men døde 1850. Enken giftede sig derefter med Lars Chr. Petersen, som stammede fra Horsens. 1859 Mads Jensen. 1864 Jens Jørgensen, der var fra Skals. 1877 Jørgen Jørgensen. 1918 Gregers Jørgensen, hvis enke nu er ejer af gården. Til denne har i mere end 100 år været knyttet *Grønhøj kro*. — 37 ha.

Til gården er der købt flere parceller, mens andre i tidens løb er frasolgt. Inden 1860 var udstykket:

8 b. 1854 Lars Chr. Petersen. 1862 Joh. Georg Brauner. 1879 Jens Jørgensen, hvis enke, Ane Cathrine Maul, blev gift med Peder Bitsch. 1889 Andreas Maul. 1895 Jacob Kriegbaum. 1902 Johannes Kristian Johansen.

Desuden udstykket 1 ejendom og flere byggegrunde, bl. a. til byens forsamlingshus og vandværk.

Nr. 20. 1763 Leonhard Cramer. 1786 Johs. Bitsch. O. 1793 synes gården, ligesom den tilsvarende beliggenhed i Havredal, at være forsvundet. (Det er dog sandsynligt, at jorden derefter kom til at udgøre det senere matr. nr. 21.)

Nr. 21 (9). 1763 Peder Marquard. 1792 byttede han gård med Henrik Majer i Aarestrup. 1824 Joh. Peter Philbert. 1839 Joh. Peter Petersen Philbert. 1870 Peder Petersen Philbert. 1877 Gregers Jørgensen, en søn af ovennævnte kromand Jens Jørgensen, hos hvem P. P. P. nok skulle have fået »for store kridtregninger«. Gregers Jørgensen var snedker og tømrer og blev gift med Cecilia Christensen fra Ans; ægteskabet blev dog kun kortvarigt, idet G. J. døde, hvorefter enken giftede sig med Thomas Herold. 1923 Chr. Marinus Herold. — 30 ha.

Fra gården er udstykket 1 ejendom og en del byggegrunde i byen.

Nr. 22 (10). 1763 Jacob Bärthel. 1786 Leonhard Cramer. 1801 Christian Cramer. 1838 Georg Leonhard Cramer. 1870 Philip Fr. Cramer. 1872 Peter Cramer. 1879 Anders Christensen Dalsgaard. S. å. Philip Fr. Cramer. 1889 Jørgen Jørgensen. Hovedparcellen har siden hørt under matr. nr. 8. — Udstykket:

10 b. 1842 Georg Leonhard Cramer. 1867 Søren Christensen (Ravn). 1901 Chr. Christensen. 1911 Søren Pedersen. 1920 Niels Jensen. 1921 Chr. Fr. Andersen. 1942 Anders Bro Bach. 1945 Thomas Pedersen.

10 c. 1842 Philip Dörr. 1895 Ane Marg. Dörr. 1897 Georg L. Christensen. 1899 herredsfuldmegetlig Esmann, Viborg. 1905 Jac. Bitsch. 1906 Joh. P. Christensen Ravn. 1939 Th. Pedersen. 1944 Aage Jensen. 1946 Evangine Christensen. 1948 Carl Bønsøe.

Nr. 23 (11). 1763 Andreas Biedermann. 1765 ledig. 1776 do. 1780 Jac. Bärthel. 1786 ledig, men blev drevet sammen med nr. 28,

som Jac. Bärthel da havde overtaget. 1793 Georg Krath. 1824 Joh. eller Johs. Krath, der var gift med Marie Christine Bärthel; efter at J. Krath var død som ung mand, giftede hans enke sig med Peter Betzer fra Aarestrup, som 1839 fik gården. 1872 Philip Fr. Betzer. 1897 Peder Philipsen Betzer. 1938 Ejnar Betzer. — 18 ha.

11 b. 1842 Philip Laier. 1865 Joh. Christoffer Bitsch. 1872 Jens Nielsen. 1897 Chr. Christensen. 1899 Johs. Kr. Laursen. 1901 Joh. Georg Lauth. 1906 Niels P. Laursen. 1920 Niels Leth Jørgensen. 1922 Joh. Johansen. 1930 Ejnar Pedersen Bach.

11 c. 1856 Daniel Krath. 1870 Joh. Georg Hermann. 1895 Joh. Jac. Hermann. 1899 Niels Peter Hermann. 1930 Jens P. Iversen Jensen. 1952 Magna Ramskov.

Nr. 24. 1763 Chr. Blajmager. 1765 ledig. 1776 do. 1786 Joh. Philip Philbert. 1793 Johs. Bitsch, der da udflyttede gården til Benslehøj.

Nr. 25. 1763 Tobias Biedenbinder. 1765 ledig. 1776 do. 1786 Johs. Peter Cramer, som 1793 udflyttede gården til Benslehøj.

Nr. 26 (12). 1763 Johs. Rost. 1776 ledig. 1786 Conrad Marquard, hvis enke, Anna Cath. Philbert, senere blev gift med Thomas Jung, der 1801 var mand på gården. En af døtrene, Cathrine Marquard, der tidligere havde været gift Dörr, blev gift med Peter Cramer fra Benslehøj, der fik fæstebrev 1812 og 1834 nævnes som gmd. og smed. Han døde 1836, hvorefter gården 1839 fæstedes af Christoffer Dörr, der var Peter Cramers stedsøn, og som formentlig allerede da havde haft den i nogen tid. 1844 Jac. Dörr. 1878 Lars Carl Christiansen. 1926 Thomas Krath. — 18 ha.

12 b. 1842 Jac. Dörr. 1847 Laurs Christensen, hvis enke, Bodil Kirstine Jensdatter blev gift med N. M. Rasmussen. 1893 Joh. Georg Bärthel. 1911 Joh. Jac. Bärthel. 1925 F. M. J. Høeg. S. å. Anton Marinus Jensen. 1932 Joh. Jac. Johansen. 1935 Martin Grønkjær Jensen. 1936 Martin Madsen. 1943 Hilda Christensen. 1945 Poul Møller Christensen. 1946 Alfr. M. Petersen. 1947 Magna Petersen. 1952 Jens P. Iversen Jensen.

Nr. 27 (13). 1763 ledig. 1765 do. 1786 Johs. Philbert. 1801 Leonhard Dörr. 1829 Joh. Michael Dörr. 1839 Jac. Dörr. 1867 Jac. Bitsch. 1871 Jac. Dörr. 1873 Philip Bitsch. 1890 P. Pedersen. 1910 Søren Mikkelsen. 1938 Aage Ejner Mikkelsen. — 38 ha.

13 b. 1854 Peder Harritz. 1866 Poul Pedersen. 1867 Peter

Bitsch. 1868 Niels Andersen. 1877 Jens Nielsen. 1891 Mikkel Sørensen. 1910 Andr. M. Jensen. 1931 Karl Kristensen. 1941 Andr. Petersen.

13 c. 1856 Christen Pallesen. 1897 Johan Harritz. — — 1932 Svend Aa. Andersen.

Efter 1860 er desuden udstykket 1 ejendom og en byggegrund.

Nr. 28. 1763 Joh. Adam Kling. 1765 Johs. Jung d. y. 1776 ledig. 1786 Jac. Bärthel, der 1793 udflyttede gården til Sandkærgaarde.

Nr. 29. 1763 Caspar Frischel. 1787 Michael Herold, gift med Magdalene Frischel. Han var 1793 ikke længere bosat i Grønhøj, og gården er sandsynligvis overtaget og udflyttet af Jac. Bärthel til Sandkærgaarde, hvilket navn tyder på, at der var tale om mere end een; Sandkærgaardens hartkorn blev ved den første matrikulering ansat til 2—2—0—½, hvilket var ca. det dobbelte af en enkelt gård (jfr. Sandkærgaarde).

Nr. 30 (14). 1763 Joh. Georg Reeder. 1765 ledig. 1776 do. 1786 nævnes den som Philip Philberts tidligere gård. 1787 beboede han atter gården, og 1801 var den overtaget af hans søn, Joh. Philip Philbert, der 1840 afstod gården til sønnen Johs. Philbert, som døde 1841, hvorefter hans enke, Elisabeth Herold, blev gift med Daniel Maul. 1879 Adam Winkler. 1928 Jens Hansen. 1944 Andr. Dörr. 1950 Edvard Laier. — 18 ha.

Nr. 21. Ved omtalen af gården gl. nr. 20 i Grønhøj er berørt, at denne gård — ligesom Havredal — synes at forsvinde ca. 1800. I stedet fremkommer skolen med en tilhørende skolelod som matr. nr. 1 og desuden matr. nr. 21. Denne udvikling, der tilsyneladende er ens i begge byer, er tydeligt nok en foranstaltning, som myndighederne har truffet, da byens jorder blev udskiftet. Herved sikredes formentlig skolen husrum i bygningerne fra den nedlagte gård samtidig med, at skoleholderen efter tidens skik fik tildelt en mindre del af bymarken, en hedelod og en kærlod ved Hjortedalen — fordelt efter samme princip, som anvendtes ved fordelingen af byens arealer mellem de enkelte gårde. Når denne fordeling imidlertid ikke kom til at omfatte et areal umiddelbart øst for byen samt — som det fremgår af udskiftningskortet — en ret stor parcel langs den vestlige del af Hjortedalen, altså henholdsvis markjord og kær, matr. nr. 21, er der måske

hermed tænkt på en *kommende udstykning af husmandslodder*, en mulighed, man måtte regne med.

Hvor mange af de 7 husmænd, som 1834 iflg. folketællingen boede på Grønhøj mark, der havde jord på nr. 21, ses desværre ikke, hvorimod der ved udstedelsen af skøde 1854 gives følgende oplysninger:

21 a. Peder Pedersen Philbert (form. ejer af gården matr. nr. 9. Parcellen tilhører nu Celiu Herolds gård).

21 b. Johannes Krath. 1865 hans enke, Marie Cathrine Laier. 1872 Georg Leonhard Cramer. 1898 Joh. Jac. Harritz. 1914 Andr. Mikkelsen. 1915 Vilh. Christensen.

21 c. Philip Dörr (se 10 c).

21 d. 1858 Anders Mogensen iflg. skifteudskrift. 1866 Andr. Nielsen. 1876 krojer Jens Jørgensen. 1877 Peter Petersen Philbert. 1899 Chr. Jacobsen. 1909 Morten Nielsen. 1913 Johs. Bech. 1914 Hans Dall. (Herefter under Kongenshus.)

21 g. 1857 Fr. Philbert. 1861 Philip Laier. 1865 Joh. Christoffer Bitsch. 1872 Jac. Dörr. 1901 Th. Ph. Jac. Dörr. 1905 Knud Lykkegaard Mogensen. 1920 Carl Maagaard.

Firehuse.

Nr. 1. 1779 Johannes Lauth, som endnu levede i gården 1801, da sønnen Jacob Lauth havde overtaget den. Han døde 1834 og efterfulgtes af Johs. P. Lauth. 1865 Jac. Krath. 1900 Jakob Krath. — Fra gården, hvis nuværende areal er 81 ha, er udstykket 2 ejendomme.

Nr. 2. 1779 Jac. Hermann, hvis enke, Anna Elisabeth Lauth, i 1801 drev gården, og endnu 1824 stod hun for styret i en alder af 70 år. Hun døde dette år, hvorefter sønnen Andr. Hermann fik gården, som han havde til 1865, da sønnen Joh. Georg Hermann blev ejer. Allerede 1870 afstod han gården til Daniel Krath, der efter sigende fik den uden penge, da den opdyrkede jord omtrent var gået i lyng igen, og besætningen udgjorde kun 2 køer og 1 stud.¹⁾ 1918 Thomas Krath. 1926 Jacob Krath. — Gårdens nuværende areal er 49 ha, og der er udstykket 3 ejendomme.

Nr. 3. 1779 Johs. Jung. 1801 Johs. P. Jung. 1837 Daniel Jung,

¹⁾ Jydsk Maanedsskrift 1911, bd. 2.

Daniel Krath og hans kone ved plovning (ca. 1908).

der ca. 1866 omtales som »den rigeste Mand i Bygden«.²⁾ 1868 Jacob Jung. 1897 Jacob Christensen (Jung). 1938 Søren Christensen (Jung). — Nuværende areal 106 ha.

3 b. 1834 Peder Jung. 1868 Frederik Jung. 1879 Daniel Bitsch. 1884 Peter Bitsch (Høker). 1915 Peter Sjørslev. 1917 Jørgen Hovmand. 1918 Ferdinand Christensen. 1923 Charles Christensen.

Denne ejendom langt ude på Firehuse hede vil endnu huskes af mange i sin gamle skikkelse, en enkelt lav, lyngklædt våning, uden et træ eller en busk til at mildne den store, nøgne ensomhed med kilometerlange afstande til nærmeste nabo. —

Desuden er der fra gården udstykket 1 ejendom.

Nr. 4. 1779 Johs. Th. Jung. 1787 Christoffer Brauner, der var fra Havredal og tidligere havde haft en gård i Trehuse. 1801 Michael Rost, der mageskiftede med en gård i Havredal. Han døde 1815 og efterfulgtes af sønnen, Johs. Rost, der ligeledes døde som ung mand i 1826. 1834 Jac. Krath, der var fra Grønhøj og gift med Eva Lauth. Heller ikke han fik nogen lang levelid, idet han døde 1841. 1875 Frederik Krath. 1901 Ph. Fr. Harritz. Gårdens areal er 56 ha, og der er udstykket 2 ejendomme.

Disse fire gårde i Firehuse dannede i ældre tid et lille samfund for sig, der knyttes endnu stærkere sammen ved familiebånd. I 1801 var folketallet 31 personer; heraf 3 ægtepar og 1 enke

²⁾ Goldschmidt: En Hedereise, 109 ff.

husbondsfolk, 1 ægtepar var aftægtsfolk, 1 enkekone brugtes som jordemoder. 1 ugift ung mand var væver (ligesom 1 af gårdmændene). 1 ugift mand var smed. 7 var tjenestefolk, alle af tyske navne.

Fra Resenfelde.

Resenfelde.

Nr. 1. 1779 Joh. Conrad Kriegbaum. 1801 Christoffer Kriegbaum. 1838 Jacob Kriegbaum. 1890 Johs. Kriegbaum. 1928 Jac. Kriegbaum. 1945 Søren Jørgensen. 1949 Daniel Johansen.

Gårdens areal er 46 ha.

Nr. 2. 1779 Siegmund Dörr, som snart efter flyttede til Trehuse. 1787 var gården ledig og beboelsen udlejet. 1801 Philip Fr. Harritz. 1838 Jac. Harritz. 1865 Philip Harritz. 1905 Jac. Harritz. 1908 Philip Harritz.

Gårdens areal 61 ha.

Nr. 3. 1779 Daniel Harritz. 1789 Joh. Samuel Harritz. 1801 Jac. Frederik Harritz. 1838 Joh. Samuel Harritz. 1861 Joh. Jac. Brauner. 1878 hans enke. 1889 Joh. Philip Harritz. 1895 Joh. Jac. Samuel Harritz. S. å. Emil Aug. Jensen. 1900 Jens Chr. Jensen. 1907 Johs. Harritz.

Gårdens areal 52 ha.

Nr. 4. 1779 Hans Jac. Dörr. 1787 og 89 var gården ledig og udlejet til beboelse. 1801 Johs. Kriegbaum. 1838 Christoffer Kriegbaum, der blev sognefoged. 1893 Joh. Georg Kriegbaum. 1907 skøde fra Philip Fr. Johansen til Joh. G. Kriegbaum. 1923 Marie Magdalene Kriegbaum. 1935 Johs. Kriegbaum Johansen. 1948 Marinus Bitsch. 1950 Laurits Fisker. Areal er 58 ha.

Mens de to Dörr'er ret hurtigt forlod Resenfelde, blev slægterne Kriegbaum og Harritz rodfaste på stedet og ejede gennem flere generationer de fire gårde, en tradition der dog nu for slægten Kriegbaums vedkommende er brudt. Man vil bemærke, at der ikke er sket nogen udstykning eller opstået nye ejendomme fra Resenfelde; dog er der fra samtlige gårde frasolgt betydelige hedearealer. — 1787 var de to ledige gårde udlejet til henholdsvis strømpchandler Niels Thestrup, 70 år, gift med Karen Majlund, 28 år, og til strømpchandler Christen Pedersen, 60 år, gift med Anna Nielsdatter, 70 år, og her boede desuden Maren Pedersdatter, 51 år, og hendes uægte datter af samme navn, 30 år, og disse ernærede sig ved strømpbinding.

Trehuse.

Nr. 1. 1779 Andreas Hoel. Ca. 1800 Andreas Maul, en søn fra nabogården. Ca. 1840 Joh. Georg Maul. 1879 Andreas E. Maul. 1887 Erik Laier. 1925 Edvard Laier. 1945 Ejnar Christensen.

Nuværende areal 41 ha. Udstykket er:

1 b. 1855 Daniel Maul. 1879 Peter Maul. 1904 Søren Mikkelsen. 1910 Peder Pedersen. 1911 Søren Pedersen. 1913 Peder Cramer. S. å. Vilh. Christensen. 1915 And. Mikkelsen. 1916 Jac. Kristiansen. 1923 Jens Kristiansen. 1927 Laust Johansen.

Desuden udstykket 2 ejendomme.

Nr. 2. 1779 Joh. Georg Maul. Ca. 1800 sønnen Joh. Georg Maul. 1832 Andr. Georgsen Maul. 1871 Fr. Frederiksen. 1876 Andr. Isager. 1882 skolelærer Chr. Christensen. 1897 Jac. Julius Christensen. 1930 Th. Christensen. 1947 Ove Saugmann Herold. 1949 Johs. Bärthel.

Gårdens areal er 27 ha, og der er udstykket 4 ejendomme.

Sandkær gaarde.

Nr. 20. (Grønhøj.) 1793 Jacob Bärthel. Ca. 1805 Daniel Bärthel, der var sognefoged og lægdsmand. 1848 Joh. Georg Danielsen Bärthel. 1887 Daniel Bärthel. 1925 Joh. Georg Bärthel. S. å. Dagmar Bärthel. 1935 Ingvar Nielsen. — 19 ha.

Gl. nøgleskilt fra Sandkær gaarde.
Bemærk kronen.

1882 Joh. Fr. Bärthel. 1914 Johs. Bärthel. — 47 ha.

Fra Sandkær gaarde er desuden udstykket 4 ejendomme.

Benslehøj.

Nr. 15. (Grønhøj.) 1793 Joh. Conrad Rost. 1845 sønnen Philip Frederik Rost. 1874 Andr. Christoffersen Hermann. 1887 Daniel Andreasen Hermann. 1913 Søren Christensen Bach. 1937 Chr. Bach. 1946 Marinus Bitsch. 1947 Kresten O. Johansen. — 39 ha.

Fra gården er udstykket 4 ejendomme.

Nr. 16. (Grønhøj.) 1793 Johannes Bitsch. 1829 Conrad Bitsch. 1858 Johannes Bitsch. 1878 hans enke, Ane Cathrine Harritz. 1889 Joh. Conrad Bitsch. 1918 Marie Philipsen Bitsch. 1931 Johannes Bitsch. — 47 ha.

Fra gården er udstykket 2 ejendomme.

Nr. 17. (Grønhøj.) 1793 Peter Cramer. 1834 Jac. Cramer. 1867 Johannes Cramer. 1903 Joh. Georg Cramer. 1945 Thorvald Johansen. — 68 ha.

Udstykket er 1866 1 gård til Skansen.¹⁾

¹⁾ Oplysning om gårdene i Grønhøj er venligst meddelt af sognefoged, gdr. *Celius Herold*, Grønhøj.

AF SKATTEPROTOKOL FOR ALHEDENS KOLONIER

VIBORG AMTSSTUE 1824

Grønhøj.

mtr. nr.	hartkorn	brandtaksation
1. Skolen	0—3—0—0	350 rdl.
2. Christoffer Dörr	1—0—3—1	900 »
3. Johannes Hermann	1—0—2—1	460 »
4. Joh. Georg Philbert	1—2—2—2	1220 »
5. Joh. Georg Herold	1—2—1—1	830 »
6. Frederik Krath	1—2—0—1	910 »
7. Thomas Bitsch	2—0—1—2	1740 »
8. Joh. Samuel Brauner	1—1—1—0	1150 »
9. Peter Philbert	1—0—1—0	1090 »
10. Christian Cramer	1—1—1—1	800 »
11. Georg Kraths enke	1—1—1—1	880 »
12. Peter Cramer	1—2—3—1	900 »
13. Leonhard Dörr	1—2—1—0	820 »
14. Philip Philbert	1—0—1—0	960 »

Firehuse.

1. Jacob Lauth	1—1—3—2	1290 rdl.
2. Jacob Hermanns enke	1—1—3—2	860 »
3. Peder Jung	1—1—3—2	860 »
4. Michael Rosts enke	1—1—3—2	990 »

Resenfelde.

1. Christoffer Kriegbaum	0—5—3—1	640 rdl.
2. Philip Harritz	0—5—3—1	1060 »
3. Jacob Harritz	0—5—3—1	1280 »
4. Johannes Kriegbaum	0—5—3—1	1010 »

BYNAVNENE — OFFICIELLE OG UOFFICIELLE

Da Alhedens kolonibyer blev anlagt, sørgede man samtidig for, at stederne fik navne, hvilket naturligvis var en nødvendighed for, at administrationen kunne holde rede på de forskellige bebyggelser. Således opstod navnene: Frederikshede = Havredal; Østre Frederikshede = Trehuse; Frederikshøj = Grønhøj; Søndre Frederikshøj = Firehuse; Vestre Frederikshøj = Resenfelde; Nordre Frederikshøj = Tohuse.

Det var selvfølgelig kongen, Frederik den Femte, alle disse Frederiks-navne hentydede til, og meningen var — her som i så mange tilfælde på den tid — at forherlige monarken og forevige navnet. Imidlertid viste det sig snart, at de af myndighederne valgte navne ikke blev brugt af egnens befolkning, kedelige og højst upraktiske som de unægtelig var. Selv om navnene To-, Tre- og Firehuse ikke udtrykker noget som helst ud over antallet af gårde, giver de jo fyldestgørende besked og har derfor vundet hævd. Når der ikke yderligere opstod et par Frederiks-navne ved udflytningen til Benslehøj og Sandkærsgaarde, var det rimeligvis, fordi disse steder i forvejen havde betegnelser, som var fæstnet i den almindelige bevidsthed. Som en morsom kontrast til alle de stive, officielle stednavne virker »Klem-i-mel« (lem), der er en anden betegnelse for Benslehøj. Navnet er sikkert et udslag af folkeligt vid, da de tre oprindelige gårde lå alt andet end indeklemt.

Blandt sognets bynavne er *Grønhøj* (se under omtalen af stednavne) af klar sproglig oprindelse. Lidt mærkeligt forekommer derimod navnet *Haurdal* i stedet for *Havredal*. Da forstavelsen i begge tilfælde er den samme, nemlig plantenavnet *havre*,¹⁾

¹⁾ Viborg Amts Stednavne, 198, 205, 239.

Frederiks stationsby o. 1920.

er den første form kun at betragte som en umotiveret fordrejelse af det oprindelige *Havredal*.

Med bynavnet *Frederiks* fik ovennævnte kong, Alhedens formelle velgører, endnu et minde, og mens alle de øvrige rimeligvis før eller siden vil forsvinde, vil den voksende stationsby med det ejendommelige navn — der skal udtales med tryk på første stavelse — i fremtiden bære erindringen om egnens særlige historie.

SAGREGISTER

Agerdyrkning 11, 99.
 Al 7, 19.
 Andelskasse 273.
 Barselkvinder, forbud mod dis-
 ses besøg ved brønden 96, 97.
 Begravelse 103.
 Beridt 34.
 Blegsand 19.
 Brugsforeninger 269 ff.
 Bynavne 216.
 Dans, forbud mod 226.
 Fattigforsørgelse 224.
 Gårdenes nummerering 188.
 Gravhøje 23.
 Gudstjeneste, pligt at overvære
 95.
 Hartkorn 213.
 »Hedeboflide«, legetøjsfabrik 258.
 Hedelodder 187.
 Hedelyng, calluna vulgaris 11 ff.
 Hederider 35.
 Helligkilden i Karup 25 ff., 31 ff.
 Herredsskel 218.
 Hessen 67 ff.
 Indre Mission 126 ff.
 Jens Langknivs hule, langdysse
 21.
 Kartoffelavl 100.
 Karup sogn 218 ff.
 Karup birketing 29 ff.
 Kirken 130 ff.
 Kirkegården 134.
 Kirlødderne 188.
 Kløkkeringning 226.
 Klædedragt 104 ff.
 Kolonisternes videbrev 93.
 Kommunalregnskab 1868 222 ff.
 Kommunendskillelsen 219 ff.
 Krabbesholm 252.
 Krongods 24.
 Landeveje 27 ff.
 Luftspejling 17.
 Lyngtorv, afbrænding af 95, 99,
 107.
 Lærere 156 ff.
 Lærerlønninger 151, 153.
 Mejeri 271.
 Mergling 107.
 Morlag 19.
 Navne 232.
 Navneskik 243.
 Opdyrkning 260 ff.
 Overtro 115 ff.
 Papirmølle 85.
 Parcellernes bebyggelse 188.
 Pfalz 62 ff.
 Præster 140 ff.
 Præstekaldets indtægter 138 ff.
 Reformerte 118 ff.
 Renavlsforsøg 247.
 Rømte kolonister 75 ff.
 Savværker 272.
 Schæferier 38 ff.
 Skikke, ved begravelse og bryllup
 103 ff.
 Skovfogeder 177.
 Skovridere 175.
 Skudsmand 93.
 Sognefogeder 230 ff.
 Store nordiske Krig 1700—21 40.
 Tiggeri 223.
 Udflytningen 1779 186 ff.
 do. 1793 187.
 Udskiftningen o. 1800 187 ff.
 Ulve 28, 32, 37, 38, 112, 116
 Valdenserne 41 ff.
 Viborg—Herning jernbane 225,
 226, 231.
 Vildtbane 33 ff.
 Vildtbanepæle 55.

STEDREGISTER

Aarestrup 24 ff., 38, 49, 107, 187,
 197 ff.
 Aaresvad 26, 36.
 Alskov 13.
 Avnsbjerg 25, 38.
 Bavnehøj 29.
 Benslehoj 28, 212.
 Bækgaard 275.
 Christianshede 275.
 Dovrehøj 29, 170.
 Fallesgaarde 49.
 Firehuse 109, 187, 208, 216.
 Fløjgaard 49.
 Frederiks 217.
 Frederiksdal 275.
 Frederikshede 93.
 Frederikshøj 89, 216.
 Frederiksmose 275.
 Frederiks præstegårdsskov 145.
 Graamose 275.
 Grønhøj 28, 88, 89, 181 ff., 199 ff.
 Gulhøj 29.
 Hald 37, 49.
 Havredal 74, 79, 89, 181 ff., 189 ff.
 Havredal plantage 172.
 Hornshøj 29.
 Horsrøgelhøj 29.
 Julianehede 275.
 Karuphøj 27.
 Klem-i-mel(lem) 216.
 Kompedal 275.
 Kongemosen 100.
 Kongenshus 13, 73.
 Lundvad 29.
 Mads Doss-høj 29.
 Majlund 13.
 Nordre Frederikshøj 216.
 Over Frederiksmose 275.
 Resenfelde 13, 29, 210.
 Sallingbohøj 29.
 Sandkærsgaarde 207, 212.
 Skansen 28.
 Skelhøje 10.
 Skophus 74, 174.
 Sorthøj 29.
 Stabelbakker 28.
 Stendalen 10.
 Stenrøgel 275.
 Sdr. Frederikshøj 216.
 Stendal plantage 170 ff.
 Stendalgaard 171.
 Store Staaahøj 29.
 Tinghøj 29.
 Tohuse 211, 216.
 Trehuse 216.
 Ulvedal 27, 197 ff.
 Ulvedal plantage 171.
 Vedhoved 13.
 Vestre Frederikshøj 216.
 Østre Frederikshede 216.

PERSONREGISTER

Omfatter ikke de to afsnit: *Havredal* og *Gronhøj*
samt navne- og slægtsforbindelser.

- Aagaard, Fr., 270.
Aakjær, Jeppe, 72.
Adolfsen, Adolf Chr., 156.
Agricola, Mich., 121, 233.
Albertin, Peter, 72, 79.
Andersen, Bertha Marie, 159.
— Marie, 231.
— Martinus, 229.
— Niels, 25.
— Peder, 270.
Andreasen, Alfr., 270.
— Chr. Otto, 147, 229.
— Daniel, 230.
Arendrup, O. A., 177.

Bach, Fr., 229.
— Søren, 273.
Bakke, Math., 74.
Balle, Anders, 229.
— Anton, 229.
— Ejnar, 230, 231.
Bang, Jens, 176.
Bech, A., 271.
— Johs., 245, 247 ff.
— N., 271.
— R., 271.
Bendtsen, Sv. Aa., 230.
Berg, Fr. G., 160.
Bernstorff, J. H. E., 56.
Betzler, Jacob Peter, 233.
— P., 230.
— Ph. Fr., 230.
Bisted, N. C., 119.
Bitsch, D., 229.
— Fr., 229.
— Joh. Chr., 229.

Bitsch, Joh. D., 229.
— Joh. Peter, 233.
— Johs., 230.
— Konrad, 230.
— Philip, 229.
Blicher, N., 7, 162, 175.
— St. St., 17, 162.
Borrits, Chr., 272.
Boye, J. A., 177.
Brauner, A. P., 229.
— Christoffer, 156.
— Fr., 108, 229, 231.
— Georg, 231.
— Joh. Georg, 110, 234.
— Joh. Georg, 229.
— Johs. Chr., 231.
— Konrad, 229, 269.
Brücker, Joh. D., 160.
Brüel, G. W., 170 ff.
Buchwald, Fr., 169.
Bärthel, D., 231.
— Jacob, 234, 244.
— Joh., 230.
— Joh., 265.
— Joh. Georg, 230.
— Johs., 229.
— Ph., 229.
Bogebjerg, E., 81.

Carstens, Fr. C., 17, 65, 144 ff.
Christensen, Charles, 256.
— Erna, 164.
— Fr., 230.
— Laurs, 44.
— Ole, 163.
— T., 230.

- Christiansen, And., 270.
— Jac., 230.
Christoffersen, Andr., 230.
Clausen, Hans, 140.
Cramer, C. S., 177.
— Frits, 230.
— J. Chr., 229.
— Joh. Georg, 229.
— Leonhard, 234.
— Niels, 171, 178 ff.

- Dalgas, Chr., 250.
Dall, Hans, 252.
Dalsgaard, And., 270.
— Jens, 253.
— frk., 253.
Davidsen, O. C., 231.
Dehn, J. A., 177.
Deichmann, 71.
Dickes, Fr., 235.
Dunchelmann, H., 52.
— H. J., 52.
Dörr, Peter, 236.
— Th., 230.
Dossing, Kr. Kr., 157.

- Ebbesen, Matz, 34.
Enevoldsen, E., 230.
Erichsen, E., 77.

Falek, Chr., 42.
Feddersen, Joh. A. D., 163.
Filstrup, Jac., 85.
Folsach, H., 44.
Frank, G., 236.
— H. Th., 236.
Friedenreich, J., 49.

- Gad, Fr. V., 146.
— R. R., 147.
Gantzhorn, A., 192.
Glob, Niels, 25.
Goldschmidt, A. M., 109.
Grolau, 187.
Graugaard, C. C., 229.

- Harritz, D., 236.
— Joh., 230.
v. Heinen 55, 71.
Herbel-Schmidt, A., 237.
— Nic., 237.
Hansen, H. P., 271.
Hermann, N. P., 230.
— P. M., 265.
— Philip, 237.
Herold, Celius, 231, 265.
— Math., 177, 238.
— Th., 230, 231.
Hess, L. C., 160.
Heuser, Chr. Fr., 175.
Hirsch, 251.
de Hofman, Hans, 57, 71 ff., 91.
Hollard, A., 121.
Holk, Chr., 30.
Hviid, A., 177.
Hoeg, H. A., 49.
Hoegh-Guldberg, O., 143.

- Irminger, Chr., 176.

Jacobsen, D. H., 146.
— Jac., 229.
— Jac., 265.
Jensen, Chr., 252.
— J. Norgaard, 229.
— Johs., 270.
— Justinus, 230.
— Peter, 229.
— P. Chr., 229.
— S. Chr., 229.
Jenssen-Tusch, 180.
Jespersen, Chr., 165.
— Laurids, 265.
Johansen, J. G., 261, 265.
Jung, Joh., 230.
— Johs., 238.
— Johs., 238.
— M. C., 265.
Justi, J. M., 57.
Jorgensen, Chr., 35.
— Gregers, 229.

- Jorgensen, Gunnar, 229.
 — Jens, 230.
 — Jorgen, 230.
 — J., 164.
 — Ole, 229.
 — R., 231.
 — Sten, 38, 49.
- Kahlen, L., 51 ff., 73.
 Keller, Joh. Georg, 156.
 — Johs. M., 160.
 Kjerulf, L. S., 143.
 — C. Vilh. Fr., 157, 229.
 Kjaer, skovfoged, 177.
 Kjaergaard, A. A., 149.
 Kjaersgaard, H., 93, 168.
 Krag, Th. P., 273.
 Krath, Chr., 238.
 — D., 230.
 — Jac., 230.
 — Joh. Georg, 231.
 Kriegbaum, Christoffer, 112 ff., 231.
 — Georg, 239.
 — Jac., 230.
 — Joh. Jac., 230.
 Kristensen, Evald Tang, 9.
 — K. F., 177.
 — Kr. Mosegaard, 250.
 Krogdøl, L., 166.
 Kobke, Joh. P., 100, 142.
- Laier, Fr., 115.
 — Joh. G. A., 244.
 — J. P., 229.
 Larsen, Christen, 38.
 Lauridsen, Jens, 38.
 Laursen, J., 229.
 Lauth, E., 109.
 — Joh. B., 239.
 Levetzau, Chr. Fr., 48.
 Lüneborg, H., 33.
 Løkke, H. A., 230.
 Løvenbalk, E. E., 25.
- Madsen, Marg., 159.
 Marquard, P., 239.
 Maul, Andr., 240.
 — Joh. Ph., 240.
 — Peter, 230.
 Maulund, J. M. L., 148.
 Meldgaard, Johs., 265.
 Møllergaard, J. P., 230.
 Meyer, gesandt, 41.
 Michaelsen, J. O., 175.
 Michelsen, J. N. Philbert, 242.
 — Jesper, 38.
 Mikkelsen, S., 265.
 Mogensen, A., 265.
 — Th., 229.
 Moldrup, amtsforvalter, 168.
 Moltke, A. G., 50 ff.
 Morast, Ph., 240.
 Moritz, Joh. Fr., 58 ff.
 Mortensen, Agnes S., 166.
 — Ellen, 166.
 Morville, skovrider, 248.
 Munch, H., 141.
 Muth, ref. skoleholder, 122.
 Mylius-Erichsen, 111.
 Märcher, Michael, 240.
 Møller, A. E. A., 126, 147.
 — Henrich, 52.
 — H. J., 147.
- Nielsen, And., 25.
 — Gavert, 142.
 — J. G., 229.
 — J. M., 177.
 — J. P., 164.
 — M. B. Lundstrøm, 159.
 — M. C., 229.
 — N. Kjeldsen, 163.
 — N. P., 229.
 — P. Chr., 229.
 — Sv., 229.
 — Søren, 269.
 Nordfjæld, renekspert, 255.
 Norgaard, C., 271.
- Oswald, T., 140.

- Paulsen, Moritz, 31.
 — Otto, 162.
 Pedersen, Chr., 270.
 — Karl, 272.
 — P., 271.
 Petersen, skovfoged, 177.
 — Chr., 270.
 — Frits, 165.
 — J. Th., 146.
 Pfarr, Johs., 121 ff.
 Philbert, P., 240.
 Philipsen, Ph., 230.
- Quie, adelig skægt, 27, 34.
- Radicke, stationsforst., 231.
 Rantzau, Gert, 39.
 Rasmussen, Chr., 229.
 — Hans, 253.
 Rau, Chr., 81.
 Reenberg, sostrene, 49.
 Reumert, Aa. H., 148.
 Reventlow, D., 88, 170.
 Ringsted, J. V., 177.
 Roosen, Chr. Fr., 52 ff.
 Rosendahl, P. H., 143.
 — R. H., 143.
 Rosborg, H., 43.
 Rosenkrantz, M., 87.
 Rost, Joh., ???
- Scharling, H., 124.
 Schelde, N., 48, 78.
 Schinkel, Fr., 49 ff.
 Schmidt, Cynde, 178.
 — N. Chr., 177.
 Schou, L., 269.
 Schonheiter, L., 241.
 Selmer, landinspektør, 187.
 Skjoldborg, Joh., 250.
 Skyeberg, P., 74.
 Smedegaard, S. M. P., 164.
 Smith, M. J. G., 147.
 Solberg, Chr., 48.
- Sporon, B. G., 176.
 Sporing, 40.
 Stivitz, H., 80.
 Stordal, A., 229, 273.
 — Jac., 273.
 — N. Kirstine, 165.
 Stürup, Chr., 44.
 Svendsen, Sv., 229.
 — Søren, 76.
 Svoldgaard, N., 230.
 Sørensen, Alfr., 270.
 — A. E., 157.
 — J. Chr. (Adamsen), 229.
 — O., 270.
 — S. Kr., 158.
- Thestrup, Søren, 80.
 Thøgersen, Chr., 229.
 — K., 159.
 Trappaud, D., 71, 79, 82 ff.
- Wackerhausen, Chr., 241.
 Vestergaard, M. K., 159.
 Wendel-Risch, Joh., 241.
 — L., 241.
 Windfeldt, M., 119.
 Winkler, Joh. W., 230.
 — S., 227.
 Woldike, E. H., 176 ff.
 Würtz, A., 229.
 — H., 230.
 — Henrik, 121, 230.
 — Johs., 229.
 — Poul, 246.
 — P. H., 269.
- Zeuthen, L., 266 ff.
- Ølgaard, Chr. H., 158.
 Østergaard, D. P., 127, 148, 229, 265.
 — E., 275.
 — Joh., 229.

INDHOLD

	Side
Forord	5
Navn og beliggenhed	7
Naturen	10
Fra gravplads til torveskær	21
Alheden som krongods	24
Kgl. Mayestæts vildtbane	31
De første tanker om hedens opdyrkning	40
»Hedesagen« som national opgave	48
Pfalz	62
Hessen	67
Kolonisternes opmarch og bosættelse	71
Kolonisternes liv i hverdag og fest	92
Kirkelige forhold 1760—1870	118
Kirkeligt og folkeligt liv 1880—1900	126
Kirken	130
Præstegården	135
Præsterne	140
Skolerne	150
Lærere og lærerinder i Havredal	156
Lærere og lærerinder i Grønhøj	160
Lærere og lærerinder i Frederiks	165
Alhedens statsplantager	167
Skovridere	175
Stendalgaard	178
Havredal — Grønhøj	181
Af skatteprotokol for Alhedens kolonier	213
Bynavne — officielle og uofficielle	216
Kommunale forhold	218
Navne- og slægtsforbindelser	232
Nogle arvesager	244
Rensdyrene	247
Opdyrkningen	260
Overretssagfører Laurits Zeuthen	266
Handel og andre erhverv	268
Tidstavle	276
Sagregister	280
Stedregister	281
Illustrationer	282
Personregister	284